

**UNIVERSITEIT
GENT**

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte

Academiejaar 2009-2010

**De commerciële praktijk in het zestiende eeuwse Antwerpen,
aan de hand van registers uit de Insolvente Boedelskamer**

Nick Van Den Brulle

Promotor: Prof. Dr. Michael Limberger

Commissarissen: Dr. Thijs Lambrecht en Prof. Dr. Koenraad Verboven

Masterproef voorgedragen tot het behalen van de graad van master in de geschiedenis

Universiteit Gent

**Examencommissie Geschiedenis
Academiejaar 2009-2010**

Verklaring in verband met de toegankelijkheid van de scriptie

Ondergetekende,

.....

afgestudeerd Master in de Geschiedenis aan Universiteit Gent in het academiejaar 2009-2010 en auteur van de scriptie met als titel:

.....
.....
.....

verklaart hierbij dat zij/hij geopteerd heeft voor de hierna aangestipte mogelijkheid in verband met de consultatie van haar/zijn scriptie:

- **de scriptie mag steeds ter beschikking worden gesteld van elke aanvrager;**

- **de scriptie mag enkel ter beschikking worden gesteld met uitdrukkelijke, schriftelijke goedkeuring van de auteur (maximumduur van deze beperking: 10 jaar);**

- **de scriptie mag ter beschikking worden gesteld van een aanvrager na een wachttijd van ... . jaar (maximum 10 jaar);**

- **de scriptie mag nooit ter beschikking worden gesteld van een aanvrager (maximumduur van het verbod: 10 jaar).**

Elke gebruiker is te allen tijde verplicht om, wanneer van deze scriptie gebruik wordt gemaakt in het kader van wetenschappelijke en andere publicaties, een correcte en volledige bronverwijzing in de tekst op te nemen.

Gent, ...(datum)

.....(handtekening)

Voorwoord

Een masterscriptie, of thesis zoals weleer, dient de spreekwoordelijke kers op de taart te zijn en sluit een voorafgaande vier jaar durende studieperiode af. Het spreekt voor zich dat een tijdsbestek van slechts een enkel masterjaar, in theorie, of ongeveer zes maanden, in praktijk, tegelijkertijd beperkingen en voordelen met zich meebrengt. Zo is het moeilijk, indien gekozen wordt voor indiening in een eerstezitt-termijn, om een uiterst omvattende tekst te produceren. Aan de andere kant biedt het de kans om zich vast te bijten in een onderwerp en de kern ervan te doorgronden, zonder teveel aandacht te besteden aan koersafwijkende details. Al sinds het eerste bachelorjaar werkte de vroegmoderne stad Antwerpen interesse bij me op. Toen nog ging het om een prosopografisch onderzoek naar Antwerpse rederijders in het kader van het college Historische Praktijk I. Na een intermezzo in het tweede bachelorjaar, koos ik er voor om voor de bachelorproef opnieuw omtrent Antwerpen te werken. Ditmaal was het onderwerp de globale edelmetaalhandel en de positie die de stad daarin innam in de zestiende eeuw. Nu we aan het einde van de lijn gekomen zijn, wou ik de recente traditie graag verder zetten. Daarom besloot ik me te concentreren op de handelsruimte die Antwerpen was en de plaats die handelaars in deze ruimte innamen. Uiteindelijk werd tot een eindproduct gekomen, waarbij de hulp en raadgevingen van medestudenten, professoren, familieleden, vrienden en personeel van archieven en bibliotheken uitermate geapprecieerd wordt. Een opsomming van namen is slechts selectief en doet afbreuk aan de verdienste van personen die er niet in opgenomen werden. Daarom wens ik een algemeen dankwoord uit te spreken ten opzichte van die personen die me bijstonden in het volbrengen van deze opdracht.

Van harte bedankt iedereen,

Nick Van Den Brulle

10 mei 2010

Inhoudstafel

Voorwoord	3
Inhoudstafel	4
1. Inleiding	7
1.1 Probleemstelling, vraagstelling en methodologie.....	7
1.2 Opbouw	14
1.3 Antwerpen in de zestiende eeuw.....	17
1.3.1 Antwerpen als regionaal handelscentrum	17
1.3.2 Antwerpen als internationale stapelmarkt	21
1.3.3 De stad faciliteert de handel	24
1.3.4 Het einde van de Gouden Eeuw	27
2. Bronnenoverzicht	29
2.1 De Insolvente Boedelskamer.....	29
2.1.1 Ontstaan	29
2.1.2 Insolventieproces	30
2.1.3 Oorzaken van insolventie	33
2.2 Het koopmansboek van de firma Moriel (IB2899).....	35
2.2.1 Jehan en Mathieu Moriel	35
2.2.2 Het koopmansboek	40
2.3 Boekhoudingen van eenvoudigere aard	48
2.3.1 Het koopmansboek van Goyart Janssen (IB2830).....	48
2.3.2 Het koopmansboek van Cattelyne van Hontsum (IB2927)	50
2.3.3 Het koopmansboek van Peter Janssen-Houbraken (IB2956).....	52
2.3.4 Samenvattend	53
3. Analyse: zoektocht naar de commerciële praktijk van het zestiende eeuwse Antwerpen	54
3.1 Aanzet: wat is commerciële praktijk?	54
3.2 Boekhouding.....	58
3.2.1 Opleiding	58
3.2.2 Enkel- en dubbelvoudig boekhouden.....	59
3.2.3 Waarom een boekhouding gebruiken?.....	65
3.2.4 Samenvattend	67
3.3 Kennis van maten, gewichten en munten.....	68

3.3.1 Opleiding	68
3.3.2 Munten	69
3.3.3 Maten en gewichten.....	72
3.3.4 Samenvattend	74
3.4 De verhandelde goederen	76
3.4.1 Onroerend goed	76
3.4.2 Roerend goed	78
3.4.3 Goederen in de bronnen	81
3.4.4 Samenvattend	92
3.5 Geld- en krediethandel.....	94
3.5.1 Verkoopsvormen	94
3.5.2 De wisselbrief	102
3.5.3 Samenvattend	106
3.6 Onderneming.....	108
3.6.1 Organisatievormen.....	108
3.6.2 Personeel en tussenpersonen.....	113
3.6.3 De onderneming van Jehan en Mathieu Moriel.....	114
3.6.4 Samenvattend	117
3.7 Transport.....	119
3.7.1 Wijze van transport	119
3.7.2 Zeeverzekeringen	124
3.7.3 Samenvattend	128
3.8 Correspondentie.....	130
3.9 Kennis van talen	134
3.10 Geloof en geluk.....	137
4. Algemene conclusie.....	141
5. Bibliografie.....	146
5.1 Onuitgegeven bronnen	146
5.2 Uitgegeven bronnen.....	147
5.3 Literatuur.....	147
5.4 Websites.....	166
6. Bijlagen	167
6.1 Transcriptie van het koopmansboek van Jehan en Mathieu Moriel.....	167

5.1	Grafieken koopmansboek Moriel (IB2899)	240
5.2	Namenindex bij het koopmansboek van Moriel	244

1. Inleiding

1.1 Probleemstelling, vraagstelling en methodologie

Bij het opstellen van het uiteindelijke kaderwerk voor deze scriptie koos ik ervoor om in de titel de te onderzoeken elementen reeds te vervatten. Dit bracht mij er toe te vertrekken vanuit de volgende basisstelling: kan gesteld worden dat er in het zestiende eeuwse Antwerpen sprake was van een zekere “commerciële praktijk” die gebruikt werd in de dagelijkse handelsomgeving? Met andere woorden stellen we dus de vraag of er in de zestiende eeuw een algemeen geheel aan regels, normen, waarden en technieken bestond waarmee een koopman zichzelf kon uitdrukken en op welke manier deze zich manifesteerden in de actieve handelswereld.

Om de bovenstaande vraag te kunnen oplossen, was het belangrijk deze onder te verdelen in verschillende deelvragen, die een licht kunnen werpen op de kleinere details van het onderzoek. Hoe zag het zestiende eeuwse Antwerpen er nu precies uit, of met andere woorden gezegd, hoe zag de levensomgeving van handelaars of kooplieden er uit? Wat is de Insolvente Boedelskamer? Welke voor dit onderzoek relevante bronnen heeft deze kamer nagelaten? Zijn deze een goede graadmeter voor het oplossen van de probleemstelling? Wat is het conceptueel kader dat we de commerciële praktijk noemen? Welke zijn de elementen die bepalen wat dit begrip inhoudt? Op welke handelstechnieken konden zestiende eeuwse handelaars zich beroepen? In welke mate kan boekhouding uit dezelfde periode een licht werpen op deze handelspraktijk? Met andere woorden, kan een koopmansboek een spiegel op de handelsverhoudingen van een bepaalde tijd zijn? Is de beschreven situatie in Antwerpen vernieuwend of blijkt dit eerder een punt in een lange evolutie te zijn? Dient een koopman kennis te nemen van alle afzonderlijke technieken of slechts enkele? Anders geformuleerd, was er een bepaalde basiskennis vereist om handel te drijven?

Kortom, er wordt dus gezocht of er al dan niet een algemeen instrumentarium was waarop handelaars en kooplieden beroep konden tijdens de Gouden Eeuw van Antwerpen en of dit van toepassing is op de onderzochte bronnen. Dit tracht ik te doen door eerst en vooral een contextueel kader te scheppen, afgeleid uit standaardwerken, om het daarna toe te passen op de individuele casus, die gebaseerd is op een uitzonderlijk koopmansboek, namelijk van de

firma Moriel in het jaar augustus 1567-1568. Met de uitgave hiervan, in bijlage, hoop ik dan ook een bijdrage te leveren aan de geschiedenis van de handelspraktijk in de zestiende eeuw.

De theoretische onderbouwing van deze scriptie steunt vooral op studies omtrent de handel in het algemeen en theoretisch onderzoek naar de drijfveren van individuele handelaars en de gevolgen daarvan op de economische instituties in hun geheel.

In het verleden zijn al talrijke standaardwerken omtrent de handel en handelaars te Antwerpen in de zestiende eeuw verschenen. De meeste van deze dateren echter uit de periode van het Interbellum of de jaren na de tweede wereldoorlog.¹ Al deze bieden een perspectief op hoe de handelswereld er hoorde uitgezien te hebben in de zestiende eeuw. Met vooral veel aandacht voor de grote handelsnaties en -compagnieën, de goederen die ze verhandelden en de technieken die ze daarvoor gebruikten, concentreerden deze schrijvers zich op het zestiende eeuwse Antwerpen. Terwijl de één aandacht had voor grotere handelsbedrijven, zoals de Fugger van Ehrenberg, verplaatsten anderen, zoals Brulez, het zwaartepunt naar de kleinere bedrijfjes als motor van economische vooruitgang.² Andere, contemporaine vroegmoderne of laatmiddeleeuwse, uitgaven werden ook ter hand genomen, omdat deze een uniek beeld geven

---

¹ Zie W. Brulez, *De firma Della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16e eeuw*. Brussel, Koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, 1959, 634 p., E. Coornaert, "les marchands dans les échanges entre la France et Anvers au 16e siècle." In: *Revue d'histoire économique et sociale*. 1959, 37(4), pp. 407-427. ; Idem, Grand capitalisme et économie traditionnelle à Anvers au XVIe siècle." In: *Annales d'histoire économique et sociale*, 1936 (8), pp. 127-139. ; Idem, "La genèse du système capitaliste: grand capitalisme et économie traditionnelle à Anvers au XVIe siècle." In: *Annales d'histoire économique et sociale*. Parijs, Colin, 1936 (37), pp. 127-139.; J. Denucé, *Koopmansleerboeken van de XVIe en XVIIe eeuwen in handschrift*. Antwerpen, Standaard, 1941, 213 p.; Idem, *Inventaire des Affaitadi: banquiers italiens à Anvers de l'année 1568*. Antwerpen, De Sikkel, 1934.; Idem, *Italiaansche koopmansgeslachten te Antwerpen in de XVIe - XVIIIe eeuwen*. Mechelen, Het Kompas, 1934, 181 p.; R. De Roover, *L'évolution de la lettre de change : XIVe-XVIIe siècles*. Parijs, Colin, 1953, 240 p.; Idem, Anvers comme marché monétaire au XVIe siècle." In: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 31 (1953), Brussel, Société pour le progrès des études philologiques et historiques. ; F. Edler, The Van der Molen, commission merchants of Antwerp, 1538-1544: trade with Italy." In: *Medieval and historiographical essays in honor of J. W. Thompson*. Chicago, 1937, pp. 78-145.; Idem, "Early examples of marine insurance." In: *The Journal of Economic History*. November 1945 (5), pp. 172-200.; J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567 : contribution à l'histoire des débuts du capitalisme modern*. Leuven, Vystpruyst, 1925, 762 p.; H. Van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy, 14th-16th centuries*. Leuven, 1963, 3 vols.; et. al.

² R. Ehrenberg, *Capital and finance in the age of the renaissance: a study of the Fuggers and their connections*. New York, Harcourt, Brace and Company, < <http://www.archive.org/details/capitalandfinanc037633mbp> >, geraadpleegd op 24 april 2009, passim; W. Brulez, *De firma Della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16e eeuw*. Brussel, Koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, 1959, passim.

over het denkpatroon dat in de tijd zelf gehanteerd werd.³ Deze auteurs wensten een algemene inleiding tot de handel te verschaffen aan startende of zichzelf verbeterende handelaars. Soms schetsten ze ook een niet te evenaren beeld van hun eigen tijd. Ook voor ons blijven deze werken nog steeds van grote waarde. Anders en hoogst interessant zijn deze bronnen, omdat ze het handelsgebeuren vanuit een eigentijds standpunt observeerden, zonder a posteriori toevoegingen te doen. Met deze scriptie wens ik daarom een bijdrage te leveren aan de bijzondere traditie die bovenstaande auteurs ingezet hebben. Dit onderzoek mag in schaal dan wel kleiner zijn dan deze die gevoerd werden in bovenstaande standaardwerken, toch hoop ik met deze scriptie een aanvulling te vormen en zo bij te dragen aan het totaalbeeld over Antwerpen dat gecreëerd werd door eerdere studies. Ik volg daarom een ruimere beweging die ingezet werd door al deze auteurs, namelijk een concentratie op de technologische vernieuwingen in de organisatie van handel en financiering in het algemeen, het oprichten van beurzen, infrastructurele aanpassingen in de stad, verzekeringen, enzovoort.⁴ Economische en sociale theorieën werden dus in het verleden al eerder toegepast op de studie naar handel. Vaak echter was er onenigheid of de toepassing hiervan noodzakelijk was, zoals ook Harreld aanhaalde: “The biggest problem that most scholars are confronted with is the necessity of employing social and/or economic theory as they try to understand how trade worked in the

---

³ J. Mellis, *Briefve instruction and maner how to keepe bookes of accompts after the order of debtor and creditor*. Londen, John Windet, 1588.; V. Mennher, *Arithmetique, plusieurs belles règles et questions, necessairement propres et utiles aux marchands en leurs affaires quotidiens*. Antwerpen, 1570. ; Idem, *Praticque pour brièvement apprendre à ciffrer et à tenir livres de comptes, avec la règle de cols et geometrie*. Antwerpen, 1565. ; J. Savary, *Le parfait negociant ou Instruction générale pour ce qui regarde le commerce des marchandises de France, et des pays estrangers : ... comme aussi plusieurs pareres ou avis & conseils sur diverses matieres de commerce très-importantes. / par le sieur Jacques Savary: enrichi d'augmentations par le sieur Jacques Savary des Bruslons; et après lui, par M. Philemont-Louis Savary*. 2 vols. Parijs, Chez les freres Estienne, 1770.; J.C. Ympyn, *Nouvelle instruction, et remonstration de la tres excellente siece du liure de compte, pour compter et mener compte*. Antwerpen, Gilles Copyns, 1543, 251 p.; L. Guicciardini, *Description de tous les Pais-Bas, autrement appellés la Germanie Inferieure, ou Basse Allemagne*. Antwerpen, Guillaume Silvius, 1568.; B. Dini, *Una pratica di mercatura in formazione (1394-1395)*. Firenze, Felice le Monnier, 1980.; H. Kellenbenz, *Das Meder'sche Handelsbuch und die Welsler'schen Nachträge*. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1974.; G.D. Peri, *Il Negociante*. Turijn, Bottega, d'Erasmus, 1972.; B. Stracchae, *De mercatura decisiones et tractatus varii*. Turijn, Bottega d'Erasmus, 1971. (Heruitgave van 1610).; J. Van Der Schuere, *Arithmetica ofte rekenkonst, en een kort onderricht van't Italiaansboeckhouden*. Amsterdam, 1675.

⁴ Zie bijvoorbeeld: M. Limberger, “No town in the world provides more advantages: economies of agglomeration and the golden age of Antwerp.” In: O'BRIEN (P.), ed. *Urban Achievement in Early Modern Europe. Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, p. 49.

past.”⁵ Al dit speelde een belangrijke rol in een wereldeconomie die steeds grotere proporties aannam in de vroegmoderne tijd. De noodzaak bestond daarom om aan specialisering te doen en zich dus aan te passen aan een veranderend economisch beeld met tegelijkertijd ook wijzigende instituties. Met andere woorden, het grote kader waarin handelaars in de zestiende eeuw ingeschakeld werden, vormt hier dus een centraal onderzoeksobject. Of anders gezegd, het geheel aan regels, praktijken en beperkingen die de vroegmoderne handelaar stuurden in zijn doen en laten wordt in het middelpunt geplaatst. Het is deze economische en commerciële institutie die voor een groot deel ook bepaalde in welke richting de maatschappij in haar geheel zou evolueren.⁶ We concentreren ons dus op de handelaars zelf en de acties die ze bewerkstelligden aan de hand van hun boekhoudingen. Het is deze “menselijke motivatie”, of de doelstelling die handelaars hadden bij het aanvangen van een bepaalde praktijk, die ons speciaal interesseert. Afhankelijk van de doelstelling, of die nu winstmaximalisatie, verder zetten van een bepaalde familietraditie, het vergaren van rijkdom of zich willen onderrichten in de handelspraktijk was, elke handelaar bepaalde dus zijn eigen koers in een omgeving die gedetermineerd werd door die keuzes. Met andere woorden kan dit dan ook omschreven worden als een behaviouralistische benadering van de handelspraktijk.⁷ De weloverwogen beslissingen die door de handelaars zelf genomen werden, zijn van uitzonderlijk belang, omdat deze gemaakt werden op basis van de waarde die ze hadden ten voordele van het eigen bedrijf.⁸ Tegenover elke gemaakte keuze stond immers een bepaalde uitkomst voor de persoon die ze maakte. Bijvoorbeeld, zo had het al dan niet aannemen van ondergeschikt personeel of factors voor elke bedrijfsleider een verschillende meerwaarde. Het ging dus om het inschatten van het mogelijke surplus, die een extra uitbreiding kon bieden. Op deze manier werd door handelaars in de zestiende eeuw dus geen enkele handeling gesteld zomaar voor de handeling op zich, maar werd gezocht naar een zekere “value of exchange”. Het

---

⁵ D.J. Harreld, “Merchants and international trade networks in the sixteenth century.” In: *XIV International Economic History Congress*. Helsinki, 2006, p. 2.

⁶ D.C. North, *Institutions, institutional change, and economic performance*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990, p. 3

⁷ D.C. North, “Institutions and a transaction-cost theory of exchange.” In: ALT, (J.E.) en SHEPSLE, (K.A.). *Perspectives on positive political economy*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990, p. 183.

⁸ O. Gelderblom, *Entrepreneurship in the Golden Age of the Dutch Republic*. In: <http://www.lowcountries.nl/papers/2008-2_gelderblom.pdf>, geraadpleegd op 12 maart 2010, working paper Universiteit Utrecht, 25 april 2008, p. 2.

aannemen van personeel betekende dus het bezitten van de bereidheid om te investeren met als doel uiteindelijk het bedrijf uit te breiden en dus meer inkomsten te verwerven. Bij dit alles was het dan ook de bedoeling van bedrijfsleiders om in hun keuze over “commodities” de transactiekosten zo laag mogelijk te houden, zodat een maximale opbrengst kon gegenereerd worden.⁹ Individuele kooplieden zochten dus naar een manier om het totale risico in te perken en hun commerciële activiteiten toch zo te richten dat ze een bepaalde meerwaarde hadden voor zichzelf.¹⁰ Bij veel auteurs werd dit doelgerichte streven, van kooplui en steden in hun geheel, naar een bepaald punt dan ook “economische rationaliteit” genoemd.¹¹ Ook Weber gebruikte dezelfde term in het kader van de handelspraktijk en duidde op diezelfde transactiekosten, of “opportunity cost” zoals hij het omschreef, om aan te duiden dat keuzes die gemaakt werden door handelaars diverse oorzaken en gevolgen hadden.¹²

Het toneel voor deze belangrijke individuele keuzes was de zestiende eeuwse stad. Op welke manier aangekeken moet worden ten opzichte van deze stad, vormde dan ook een punt van discussie. Sommigen, zoals Christaller, pleitten voor een beschouwing waarbij een soort van hiërarchisering voor steden gebruikt werd, anderen weerleggen dit en streven naar een rehabilitatie voor de positie van de individuele handelaar.¹³ Nog anderen zochten een middenweg en besteedden aandacht aan zowel de plaats van de stad in de regio en de positie van de handelaar in deze stad. Gelderblom is een vertegenwoordiger van dit laatste voorbeeld en beschreef dominante regionale centra als “gateways”.¹⁴ Anderen, zoals Blanchard, wezen op het belang van onthechting van anachronistische percepties wanneer aan historisch onderzoek gedaan wordt. Met andere woorden, alles dient in zijn eigen tijdsperiode beschouwd te worden en zeker een studie naar drijfveren van handelaars moet gezien worden

---

⁹ D.C. North, “Institutions and a transaction-cost theory of exchange..”, p. 185.

¹⁰ D.J. Harreld, “Merchants and international trade networks in the sixteenth century.”, p. 2.

¹¹ P. Stabel, “The market place and civic identity in Late Medieval Flanders” In: BOONE, (M.) en STABEL, (P.). *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*. Leuven-Apeldoorn, Garant, 2000, p. 44; Zie ook M. Weber, *Economy and Society: an outline of interpretive sociology, volume 1*, passim.

¹² M. Weber, *Economy and Society: an outline of interpretive sociology, volume 1*, p. 88.

¹³ D.J. Harreld, *High Germans in the Low Countries : German merchants and commerce in golden age Antwerp*. Leiden, Brill, 2004, pp. 95-98.

¹⁴ O. Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*. Hilversum, Verloren, 2000, passim.

in een kort contextueel kader, de korte termijn.¹⁵ Waarom een handelaar een bepaalde stad, zoals Antwerpen, verkoos boven een andere, was ook grotendeels afhankelijk van de meerwaarde die deze hen kon bieden. Voor handelaars zal dit meestal de mogelijkheid tot afzetten van bepaalde producten geweest zijn.¹⁶

Het onderzoeksperspectief voor deze scriptie behelst dus een samengaan van enerzijds een ruimer institutioneel kader, de commerciële praktijk, en anderzijds een specifieke concentratie op enkele geselecteerde boekhoudingen. Conjunctureel werd in deze scriptie niet gewerkt, mits in het verleden al meerdere uitzonderlijke studies hieromtrent verschenen zijn. Zo biedt vooral Herman Van der Wee ons een ruim overzicht van de conjuncturele ruimte waarbinnen Antwerpen zich bewogen heeft en de structurele aanpassingen die zich ter zelve tijd ook opdrongen.¹⁷

Het bronnenmateriaal bracht de gebruikte methode en de mogelijke beperkingen grotendeels met zich mee. Hier werden namelijk koopmansboeken van zestiende eeuwse handelaars te Antwerpen ter hand genomen. Het gaat om bronnen van boekhoudkundige aard, de een al rationeler dan de ander. Met andere woorden, werd door de opmakers ervan een beeld gegeven aan zichzelf en volgende generaties van hoe zij hun bedrijf, firma, winkel, klein- of groothandel zagen en bestuurden. Hiaten zijn niet weg te denken uit de studie aan de hand van boekhoudingen. Maar al te vaak zijn onvolledige boekhoudingen overgeleverd, zodat het werken hiermee noodzakelijkerwijs niet altijd even evident is. Een oplossing hiervoor is het naast elkaar leggen van verschillende boekhoudingen. Zo komt het vaak voor dat van de ene een journaal ontbreekt en dat we dit hiaat kunnen vullen door het gebruik van een journaal van een ander bedrijf. Dit is een oplossing die eerder ook al voorgesteld werd door de Roover.¹⁸

---

¹⁵ I. Blanchard, *The International Economy in the "Age of the Discoveries", 1470-1570. Antwerp and the English Merchants' world*. Stuttgart, Steiner Franz Verlag, 2009, pp. 11-12.

¹⁶ D.J. Harreld, *High Germans in the Low Countries : German merchants and commerce in golden age Antwerp*, p. 98.

¹⁷ H. Van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy, 14th-16th centuries*. Leuven, 1963, 3 vols.; Idem, *Conjunctuur en economische groei in de zuidelijke Nederlanden tijdens de 14e, 15e en 16e eeuw*. Brussel, Paleis der Academiën, 1965, 25 p.

¹⁸ R. de Roover, *Business, banking, and economic thought in late medieval and early modern Europe*. Chicago (Ill.), University of Chicago press, 1974, p. 86

Het is nu aan ons de nagelaten koopmansboeken te interpreteren en in te passen in een groter kader dat dan als de “commerciële praktijk” zou kunnen omschreven worden. Deze term kan dan op zich beschouwd worden als het samengaan van diverse formele en informele instituties, waarbij wetgeving, normen, waarden en kennis hier de vormelijke aspecten van zijn. Tegelijkertijd zal dit begrip door de handelaars afzonderlijk ingevuld zijn, afhankelijk van de meerwaarde en de institutionele beperkingen waaraan ze onderhevig waren. Zo zal niet elke handelaar dezelfde mogelijkheden gehad hebben, doordat hij expliciet verboden was een bepaalde richting uit te gaan of doordat hij impliciet niet gehinderd werd door allerlei voorschriften en normen.¹⁹ Boekhoudingen kunnen ons daarom een inzicht geven in de structuur van de internationale bedrijfseconomie van de zestiende eeuw. Bovenstaande gestelde vragen verschillen daarom ook niet veel van de vragen die wij ons ook tot op de dag van vandaag kunnen stellen, wanneer we een bedrijfje zouden willen starten. De technieken van weleer zijn ondertussen misschien aangepast of verdwenen, toch blijven ze een sterke relevantie hebben, willen we begrijpen hoe de handelswereld zich tot op heden heeft ontwikkeld. Het handelsgebeuren te Antwerpen in de zestiende eeuw speelde mijns inziens een belangrijke rol in de lange reeks van commerciële ontwikkelingen, die al vele eeuwen vroeger begon, en vormt daarom dus de centrale context van deze scriptie. De zestiende eeuw staat dus centraal, omdat “the capitalistic tendencies within the industry, the administrative forms, and the methods of bookkeeping had reached by that time a stage of perfection which was not subsequently surpassed.”²⁰

---

¹⁹ D.C. North, *Institutions, institutional change, and economic performance*, p. 4.

²⁰ R. de Roover, *Business, banking, and economic thought in late medieval and early modern Europe*, p. 86.

1.2 Opbouw

Antwerpen was de stad waar tijdens een groot deel van de zestiende eeuw het economische en commerciële hart van de tot dan toe bekende wereld klopte. Het is hier dat in dezelfde eeuw eerst het kruim van de handelaars, kunstenaars, wetenschappers en kooplieden-bankiers zich vestigde om hierin later gevolgd te worden door een groot aandeel kleinere handelaars, handwerkers en migranten. Deze brachten allen vreemde goederen, talen, culturen en technieken met zich mee en verspreiden die aldaar, bewust of onbewust. Vele van de aanwezige handelaars deden er alles aan om hun opgerichte bedrijven en vennootschappen zo rationeel mogelijk te besturen en maakten daarom gebruik van allerlei materiaal van boekhoudkundige aard. Aan ons werd dit overgeleverd in de vorm van koopmansboeken, letterlijk “boek waarin de koopman zijn boekhouding moet bijhouden”.²¹

Op welke manier kan de handelspraktijk van een stad beter onderzocht worden dan aan de hand van koopmansboeken, die handelaars zelf opstelden? Zo vinden we in de Insolvente Boedelskamer van het Felixarchief te Antwerpen immers een verscheidenheid aan nagelaten koopmansboeken uit de zestiende eeuw, zij het uiteindelijk wel minder dan voor de zeventiende eeuw. Het boekje of de nagelaten boekhouding uit de jaren 1567-1568 van het bedrijf Moriel, afkomstig uit Lyon, had ik graag aangewend als zijnde een graadmeter voor de omvang en consistentie van de Antwerpse handelsactiviteit in zijn Gouden Eeuw.²² Het is een bron die immers niet enkel particuliere informatie over de handelaars zelf verschaft, maar ook een totaalbeeld schept omtrent de praktijk van het handelen. Aangevuld met uittreksels uit andere, minder rationele, boekhoudingen wordt getracht tot een bepaald beeld te komen over de bedreven handelspraktijk in het zestiende eeuwse Antwerpen.²³

Eerst en vooral wordt een algemeen kader geschetst waarbinnen de handelaars en kooplieden zich in de zestiende eeuw zich bewogen. In eerste instantie gaat het over de omschakeling van Brugge naar Antwerpen als commercieel en financieel centrum van Europa. Hier op volgend wordt de bloeiperiode van Antwerpen naderbij bekeken, om af te ronden met het uiteindelijke

---

²¹ “koopmansboek” In: < <http://www.woorden.org/woord/koopmansboek>>, geraadpleegd op 29 maart 2010.

²² Stadsarchief Antwerpen (SAA), IB (Insolvente Boedelskamer) 2899, Jehan en Mathieu Moriel.

²³ SAA, IB2830 (Goyart Janssen), IB2927 (Cattelyne van Hontsum) en IB2956 (Peter Janssen-Houbraken).

uitdoven van Antwerpens Gouden Eeuw. In hetzelfde hoofdstuk wordt ook een kort overzicht gegeven van de manieren waarop de stad zelf de handel faciliteerde.

In het daarop volgende hoofdstuk worden alle aangewende bronnen op hun beurt voorgesteld. Ten eerste volgt daarom een korte inleiding op het fonds Insolvente Boedelskamer van het Stadsarchief Antwerpen. Het koopmansboek van Jehan en Mathieu Moriel, dat daarin neergelegd is, wens ik dan ook als hoofdbron voor deze scriptie aan te voeren, omdat het een veelheid aan informatie schenkt omtrent de zestiende eeuwse handel. De overige koopmansboeken worden dan meer als aanvulling gebruikt bij dat van de firma Moriel. Met aanvullingen bedoel ik dan de “eenvoudigere” koopmansboeken van Goyart Janssen, Cattelyne van Hontsum en Peter Janssen-Houbraken. Eenvoudiger, omdat ze opvallend minder rationaliteit vertonen dan de boekhouding van de firma Moriel. Desalniettemin vormen ze een uitstekend complement op elkaar en vertolken ze de stem van inheemse handelaars.

Vervolgens wordt de term “commerciële praktijk” van naderbij bekeken en verklaard. De term wordt opgesplitst in de verschillende deelfactoren die deze bepalen. Het gaat met andere woorden om de instrumenten die handelaars ter beschikking hadden. Met deze worden dan onder andere bedoeld: boekhouding, kennis van talen, maten, gewichten en munten, goederenhandel, krediethandel, organisatie van de onderneming, transport, verzekeringen, het onderhouden van correspondentie, geloofsovertuiging, ondergeschikt personeel, tussenpersonen, etc. De mogelijkheden die handelaars hadden, worden geïllustreerd en uitgewerkt aan de hand van bronfragmenten die gehaald worden uit de bovenvermelde koopmansboeken.

Kortom, centraal in deze scriptie staan de eerder onbekende of kleinere handelfirma's, de technieken die ze hanteerden, en de manieren waarop ze hun graantje probeerden mee te pikken in een almaar groter en complexer wordende commerciële wereld. Het was immers in de tweede helft van de zestiende eeuw, soms ook wel “de tweede zestiende eeuw genoemd”, dat de opkomst van vele kleine bedrijfjes bepalend was voor de overkoepelende economie.²⁴ Zelfs vandaag blijken kleine handelaars, of zelfstandigen, een niet te miskennen rol te spelen op economisch vlak. Karel Van Eetvelt, voorzitter van Unizo, drukte onlangs nog op het

---

²⁴ F. Braudel, *The Mediterranean and the mediterranean world in the age of Philip II, vol. 1*. University of California Press, 1996, p. 444.

belang van kleine ondernemingen: “Zonder ondernemers en ondernemingszin is er geen economische vooruitgang, geen welvaart en geen welzijn.”²⁵ Dit citaat verklaart dan ook voor een groot deel mijn persoonlijke drijfveer om een onderzoek als dit aan te vatten. Kennis over het verleden, leert ons immers waarom bepaalde praktijken, evoluties, gebeurtenissen of conjuncturen zich tot op de dag van vandaag manifesteren. Er is, mijns inziens, namelijk geen reden om aan te nemen dat bovenstaand citaat voor het verleden geen of weinig relevantie draagt. Het is dus met andere woorden van toepassing op meerdere tijdvakken.

---

²⁵ Maf, “We boeren al jaren achteruit. Karel Van Eetvelt (Unizo) wil dat maatschappij ondernemers meer ademruimte geeft.” In: *De Zondag*, 18 april 2010, p. 8.

1.3 Antwerpen in de zestiende eeuw

1.3.1 Antwerpen als regionaal handelscentrum

“Anvers est de longitude à 26 degrez et 30 minutes, et en latitude à 51 degrez, et vinght-huit minutes, sous le ligne de Virgo, noblement assise en une grande plaine sur la droicte rive de la Schelde,...”²⁶

Vooraleer te beginnen met het aanvatten van het eigenlijke onderwerp van deze scriptie, is het belangrijk even stil te staan bij de het contextuele gebeuren te Antwerpen in de zestiende eeuw. Het is immers van belang een besef te hebben van de omgeving waarin handelaars geboren werden, leefden en hun laatste adem uitbliezen. Voor ons verhaal vertrekken we bij het wegdeemsteren van een grote stad als Brugge aan het eind van de vijftiende eeuw, om te vervolgen met de bloei van Antwerpen door instroming van buitenlandse naties en goederen en te eindigen met de uiteindelijke inkrimping van diezelfde stad door onder andere godsdienstperikelen en de daarop volgende economische en politieke malaise. Kortom, de zestiende eeuw staat in West-Europa gekend als de gouden eeuw van Antwerpen. Het was de eeuw waarin zowel het Spaans-Habsburgse vorstenhuis, het Antwerpse stadsbestuur en natuurlijk de in- en uitheemse handelaars zelf investeerden in onder andere commerciële, financiële en infrastructurele innovaties.

Voor deze scriptie is het van belang te beginnen met Filips de Schone en Maximiliaan van Oostenrijk die vóór het jaar 1500 een belangrijke rol vervulden voor zowel de economische als politieke belangen van de beide Nederlanden en dus ook voor de stad Antwerpen. Eerst en vooral trad Filips in het huwelijk met Joanna van Castilië en zorgde hierdoor voor een langdurige verbinding tussen de Nederlanden en het Spaanse Huis.²⁷ Het belang van deze connectie mag niet onderschat worden, aangezien hierdoor vanaf halverwege de zestiende eeuw Spaanse koloniale goederen en edelmetalen hun weg vonden naar Antwerpen.²⁸ Vervolgens was het afsluiten van de “Intercursus magnus” met Engeland in 1496 een factor die de economische aandacht meer vestigde op de lokale jaarmarkten, zoals die van Bergen op

---

²⁶ L. Guicciardini, *Description de tous les Pais-Bas, autrement appellés la Germanie Inferieure, ou Basse Allemagne*. Antwerpen, Guillaume Silvius, 1568, p. 87.

²⁷ A. Bousse, “Het Historisch gebeuren.” In: *Antwerpen in de XVIde eeuw*. Antwerpen, Mercurius, 1975, p 24.

²⁸ A. Attman, “The bullion flow between Europe and the east. 1000-1750.” In: *Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis*, 20 (1981), pp. 32-33.

Zoom, door een grotere instroom van Engels laken.²⁹ Dit laken werd zowel verhandeld op jaarmarkten als in de kleinhandel en vormde volgens onder andere Raymond de Roover de belangrijkste industrie van de stad in de zestiende eeuw.³⁰ Voorheen, zoals in 1488, werd met resoluties van de Brede Raad en magistraat ook al bepaald dat Antwerpen en Bergen op Zoom aan één zeil zouden trekken wat betrof de relatie met de Engelsen. Er zouden geen privileges of verdragen gesloten worden zonder overleg te plegen met elkaar. Door de symbiose tussen Antwerpen en Bergen op Zoom konden hun jaarmarkten, qua grootsheid, al snel naast deze van Champagne geplaatst worden. Het groeiende belang van de Bergse jaarmarkten zorgde voor een toestroom van uitheemse kooplieden, meestal afkomstig uit Engeland, Schotland, Spanje, Portugal, Frankrijk, Zuid-Duitsland en Italië.³¹ Jaarmarkten hadden hun succes meestal ook te danken aan hun uitzonderlijke bereikbaarheid. Dit betekent dat ze vaak gelegen waren op een kruising van belangrijke land- en waterwegen, zoals ook het geval was voor Antwerpen.³² Buitenlanders vonden in de Nederlanden geen gelijke aan de Brabantse jaarmarkten. Dit sentiment schreven sommigen neer in reisverslagen. Meldingen werden gemaakt over de grootsheid van de jaarmarkten te Brabant en de heterogeniteit van mensen daar aanwezig.³³ De jaarmarkten werden in het eerste kwart van de eeuw beschouwd als een belangrijke “transit market”, waar zowel in- als uitheemse producenten goederen konden afzetten. De periodes van internationale drukte werden bepaald door het al dan niet plaats hebben van een jaarmarkt.³⁴

---

²⁹ J. A. Van Acker, *Antwerpen van Romeins veer tot wereldhaven*. Antwerpen, Mercurius, 1975, pp. 168-169.

³⁰ R. de Roover, “Anvers comme marché monétaire au XVIe siècle.” In: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 31 (1953), Brussel, Société pour le progrès des études philologiques et historiques, p. 1019.

³¹ Y. Kortlever, “De jaarmarkten van Bergen op Zoom.” In: VAN GELDER, (M.) en MIJERS, (E.) *Internationale handelsnetwerken en culturele contacten in de vroegmoderne Nederlanden*. Maastricht, Shaker Publishing, 2009, pp. 14-18.

³² P. Spufford, *Power and Profit. The merchant in Medieval Europe*. New York, Thames and Hudson, 2002, p. 49.

³³ J. De Keyser, *De visie van vreemdelingen op de Zuidelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en de renaissance*. In: <http://www.scriptieprijs.be/uploads/documentenbank/52c4ca151e7666d265b1d604a90554f6.pdf> >, geraadpleegd op 20 maart 2010. Onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent, promotor T. De Hemptinne, 2007, p. 143.

³⁴ J. Puttevils, B. Lambert en R. Verbruggen, “The commercial landscape of the Southern Low Countries during the late middle ages and the sixteenth century: an old antithesis refuted and a new one developed.” Working paper voorgesteld op the IXth International Conference on Urban History. École Normale Supérieure Lettres et Sciences Humaines Lyon, 2008, p. 12.

De periode voor de eeuwwisseling was ook de tijd waarin Antwerpen economisch uitzonderlijk begunstigd werd door keizer Maximiliaan. Hij zorgde er immers voor dat Antwerpen het stapelrecht op aluin verkreeg in 1492.³⁵ Vervolgens begunstigde hij ook de financiële markten van verschillende steden, waaronder Antwerpen, door zijn constante noodzaak om over liquide geldsommen te beschikken om een dreigende oorlog met Frankrijk af te wenden. In eerste instantie sloot Maximiliaan vooral leningen af met kooplieden-bankiers te Brugge, zoals de Portinari, Cambi, Carincioni om dan later zijn concentratie te verschuiven naar Antwerpen.³⁶ Deze verschuiving vond vooral plaats omdat hij te Brugge gekend stond als een slechte schuldenaar die zijn schulden niet of nauwelijks op tijd terugbetaalde en omdat de rentevoeten aldaar bleven oplopen. Tengevolge van deze evolutie gingen Brugse geldverstrekkers steeds hogere garanties vragen voor de door hun bewezen diensten. Het aanspreken van de Antwerpse financiële markt bleek hierdoor dus een logische zet met als gevolg een toegenomen belang van in Antwerpen gevestigde of gefactoreerde kooplieden-bankiers, zoals de Welser, Imhoff of Fugger.³⁷ Hierdoor werd een beweging ingezet die door heersers als Karel V en Filips II voortgezet zou worden, namelijk “le gonflement des emprunts publics”.³⁸ Brugge werd dus geleidelijk verlaten als plek van voorkeur door zowel de vorst als handelsnaties. Zo trokken de Portugezen er al weg in 1488, na een langdurige relatie, waarbij ivoor uit Guinee en suiker uit Madeira er afgezet werden. Ze trokken naar Antwerpen en de jaarmarkten van Bergen Op Zoom, omdat ze hier de benodigde producten voor exploitatie van de Afrikaanse kusten konden vinden.³⁹ Ook droeg de verzanding van het Zwin bij aan de neergang van Brugge als commercieel interessante

---

³⁵ H. Hasquin, “Antwerpen.”, in: *Gemeenten van België; geschiedkundig en administratief geografisch woordenboek*. Gemeentekrediet van België, 1980, p. 37.

³⁶ Brugge was niet het eerste financiële centrum van noordelijk Europa, maar het was wel enig in zijn unieke combinatie van handelingen die eerder in Arras en Champagne gebruikt werden. Overigens domineerde het de financiële activiteiten van andere steden in de Nederlanden. Zie: P. Spufford, “From Antwerp to London. The decline of financial centres in Europe.” In: *The Fourth Ortelius Speech*. NIAS, Wassenaar, 2005, 42 p. 10.

³⁷ J. Haemers en P. Stabel, “From Bruges to Antwerp. “International commercial firms and government’s credit in the late 15th and early 16th century.” In: SANZ AYAN (C.) en GARCIA GARCIA (B.J). *Banca, crédito y capital : la Monarquía Hispánica y los antiguos Países Bajos (1505-1700)*. Madrid, Fundación Carlos de Amberes, 2006, pp. 27-31; in Brugge deed de vorst dus vooral beroep op Venetiaanse, Genuese, Florentijnse en Hanzekooplieden.

³⁸ P. Jeannin, *Les marchands au XVIe siècle*, 1957, Editions du Seuil, p. 30.

³⁹ J.A. Van Houtte, “Anvers aux XVe et XVIe siècles, expansion et apogée.” In: *Annales: histoire, sciences sociales*. Parijs, Colin, 1961, p. 253.

stad. Antwerpen zou de meer uitgesproken plaats worden om via de Scheldemonding schepen te ontvangen.⁴⁰ Kortom, de overgang van Brugge naar Antwerpen, als commercieel centrum van de lage landen, was dus een samengaan van evenementiële en structurele veranderingen.⁴¹

Het verschuiven van het zwaartepunt naar Antwerpen in het begin van de zestiende eeuw liep grotendeels gelijk met de stroomversnelling waarin ook de ontwikkeling van het kapitalisme terecht kwam in diezelfde periode. Hierdoor groeide de stad geleidelijk uit tot zowel het economische als commerciële hart van de Nederlanden. Het meer en meer beroep doen op de financiële markt, die Antwerpen geworden was, aangedreven door een kosmopolitische burgerij, zorgde voor een grote toestroom in andere bevolkingslagen van de maatschappij. Handelaars, ambachtslui, geleerden, kunstenaars, bankiers en zeelui zijn slechts enkelen die hun geluk kwamen zoeken, en soms ook vonden, in de groeiende metropool.⁴² Zestiende-eeuws Antwerpen werd ook gekenmerkt door haar relatieve tolerantie jegens buitenlanders. Vaak werden de belangen van de aanwezige kooplieden voorop gesteld door de stad, ongeacht hun overtuiging of afkomst. De anti ketterse plakaten, die vooral later in de eeuw door Karel V en Filips II met de regelmaat van de klok werden afgekondigd, werden vaak genegeerd of met de mantel der handelsliefde bedekt door de stadsmagistraat.⁴³

Tegelijkertijd werd Antwerpen in het begin van de zestiende eeuw een belangrijk centrum voor kunstproductie en –handel. De toestroom van buitenlandse handelaars zorgde voor de ontwikkeling van een belangrijke afzetmarkt. Deze evolutie maakte dan ook onderdeel uit van de groeiende luxemarkt, die Antwerpen uiteindelijk werd. Handel en luxe waren centrale thema's in de werken van Antwerpse maniëristen. Hierdoor probeerden ze de stad zelf voor te stellen als een “community of commerce” die steeds grotere proporties aannam.⁴⁴

---

⁴⁰ J.A.F. Wallert, *Ontwikkelingslijnen in praktijk en theorie van de wisselbrief 1300-2000*. Tilburg, Katholieke Universiteit Brabant, 1996, pp. 46-47.

⁴¹ J. Puttevils, B. Lambert en R. Verbruggen, “The commercial landscape of the Southern Low Countries during the late middle ages and the sixteenth century: an old antithesis refuted and a new one developed.”, p. 1.

⁴² K. Van Isacker en R. Van Uytven, *Antwerpen: twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*. Antwerpen, Mercatorfonds, 1986, pp. 84-85.

⁴³ J.A. Van Houtte, “Anvers aux XVe et XVIe siècles, expansion et apogée.”, p. 254.

⁴⁴ J. De Rock, J. Puttevils en P. Stabel, “Handelsnetwerken, stedelijke ruimte en culturele omgeving in het 16de-eeuwse Antwerpen.” In: VAN GELDER, (M.) en MIJERS, (E.) *Internationale handelsnetwerken en culturele contacten in de vroegmoderne Nederlanden*. Maastricht, Shaker Publishing, 2009, pp. 27-28.

1.3.2 Antwerpen als internationale stapelmarkt

“In’t jaer duysent vijf hondert acht-en-tsestich telden men hier over de hondert duysent Inwoonders, en veel Gesinnen, volck van buyten naer binnen gekomen, die uytmaekten 104985 hoofden, ...”⁴⁵

Niet enkel bekleedde Antwerpen een centrale plaats in de Nederlanden, het was immers ook het centrum van de internationale economie tijdens een groot deel van de zestiende eeuw. Dit had het grotendeels te danken aan een samenloop van factoren die het zelf eigenlijk niet in de hand had. Het beschikte niet over een grote vloot, zoals Amsterdam in de zeventiende eeuw, handelaars hadden niets in de pap te brokken op bestuursniveau en het had geen of weinig inheemse handelaars met een internationale allure. De stad “had reached the status of a continental emporium, became a node on an extensive urban commercial network, extending all across Europe from London to Venice; from Gdansk to Seville; from Breslau to Bordeaux.”⁴⁶ Antwerpen huisvestte vooral groepen van uitheemse handelaars en kooplieden en probeerde die dan ook zoveel mogelijk te faciliteren in hun praktijken. Zo zien we dat vooral de Engelsen, vertegenwoordigd door de Merchant Adventurers, met hun laken een primaire positie innamen, aangevuld door de Portugezen, die vanaf het jaar 1501 Antwerpen verkozen als afzetmarkt voor hun koloniale specerijenhandel.⁴⁷ Hierbij kwam ook nog de aanwezigheid van Zuid-Duitse edelmetaal- en stoffenhandelaars die een derde uitzonderlijke bron van economische en commerciële bloei voor Antwerpen betekenden. Zij verkozen Antwerpen boven Brugge als afzetplaats voor hun koper, zilver en uit oosters textiel gefabriceerde fusteinen.⁴⁸ Het uitverkieszen van Antwerpen door deze drie handelsnaties

---

⁴⁵ L. Guicciardini, *Beschryvingh der Neder-Landen*. Amsterdam, Jacob van Meurs, 1662, p. 51.

⁴⁶ D.J. Harreld, “Merchants and international trade networks in the sixteenth century.”, p. 1.

⁴⁷ F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe- XVIIIe siècle. III. Le temps du monde*, Parijs, Colin, 1979, pp. 118-122 : hierdoor ontstond een stevige band tussen de steden Lissabon en Antwerpen. Het ging in dit geval als het ware om een verkeersas waarbij Portugezen in Antwerpen edelmetalen, scheepsbouwmaterialen en levensmiddelen opkochten en in ruil vele oosterse goederen afzetten. Portugal werd in Antwerpen vertegenwoordigd door de *Feitoria de Flandres* die in 1508 door de koning van Lissabon in het leven geroepen werd.

⁴⁸ J. H. Munro, “South German silver, European textiles, and Venetian trade with the Levant and Ottoman Empire, c. 1370 to c. 1720: a non-Mercantilist approach to the balance of payments problem.” In: CAVACIOCCHI (S.). *Relazione economiche tra Europa e mondo islamico, secoli XIII - XVIII*, gepubliceerd in: Atti delle “Settimana di Studi” e altri convegni, Istituto Internazionale di Storia Economica “Francesco Datini”, Florence, Le Monnier, 1, 38 (2007), pp. 912-917: de aanwezigheid van Zuid-Duitse kooplieden-bankiers te Antwerpen liep samen met wat Munro en andere auteurs een “mining boom” noemen. Deze term verwijst naar

zorgde voor een stevige driedelige basis waarop Antwerpen haar uiteindelijke succes zou kunnen stelen. Of zoals Van Houtte het stelt: “Portugais, Haut-Allemands et Anglais constituèrent les trois piliers du commerce mondial d’Anvers.”⁴⁹ Antwerpen werd dus een stad met internationale allure, “le terme de marché mondial prend ici sa pleine signification”.⁵⁰ Deze basis werd aangevuld met andere stimulerende factoren zoals onder andere het feit dat Antwerpen zich op een belangrijk knooppunt van water- en landwegen bevond, de aanwezigheid van een haven die toegang gaf tot de Noordzee en Atlantische Oceaan, de uitbreiding van de langeafstandshandel rond de eeuwwisseling door nieuwe ontdekkingen en innovaties op gebied van navigatie, scheepvaart, etc.⁵¹ We mogen natuurlijk niet alle krediet toeschrijven aan de groei van langeafstandshandel, want zonder een hinterland of een “netwerk van regionale handelsroutes” had de stad nooit haar positie kunnen handhaven.⁵²

Tijdens een periode die zich strekt over het eerste kwart van de zestiende eeuw beleefde Antwerpen, vooral onder invloed van de Engelsen, Portugezen en Zuid-Duitsers, een hoogbloei. De aanwezigheid van deze naties zorgde immers voor een aantrekkingskracht ten aanzien van andere vreemde handelaars. Deze dreven handel te Antwerpen zoals nooit eerder gezien was in een andere plaats. De omvang van de handel werd exponentieel vergroot en de ongebreidelde mogelijkheid tot kopen van vreemde gestapelde producten was ongezien.⁵³

---

de periode tussen 1460 en 1540 waarin het rendement van Zuid-Duitse koper- en zilverbijzettingen verviervoudigd zou zijn; Zie ook: I. Blanchard, “Credit and commerce: from the Mediterranean to the Atlantic in the sixteenth century.” In: DIEDERIKS (H.) en REEDER (D.). *Cities of finance*. Amsterdam, North-Holland, 1996, pp. 25-31: door de “mining boom” ontstond er volgens Blanchard een nieuwe marktstructuur waarbij de zichzelf verrijkende Zuid-Duitsers aangespoord werden hun kapitaal te investeren tengevolge van een stijgende mijnoutput. Antwerpen was desgevolg hun uitverkoren plaats om dit te doen.

⁴⁹ J.A. Van Houtte, “Anvers aux XVe et XVIe siècles, expansion et apogée.” In: *Annales: histoire, sciences sociales*. Parijs, Colin, 1961, p. 260.

⁵⁰ P. Jeannin, *Les marchands au XVIe siècle*, p. 28.

⁵¹ M. Limberger, “No town in the world provides more advantages: economies of agglomeration and the golden age of Antwerp.” In: O’BRIEN (P.), ed. *Urban Achievement in Early Modern Europe. Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, pp. 39-40.

⁵² J. H. Munro, art. cit. pp. 918-919.

⁵³ J.A. Van Houtte, “Anvers aux XVe et XVIe siècles, expansion et apogée.” In: *Annales: histoire, sciences sociales*. Parijs, Colin, 1961, p. 260. ; Zie voor een overzicht van vreemde naties aanwezig in het zestiende eeuwse Antwerpen ook B.S. Chlepner, “L’Etranger dans l’histoire économique de la Belgique.” In: *Revue d’histoire économique et sociale*. Parijs, Rivière, 1931 (11), pp. 707-711.

Het tijt keerde hierna echter voor enkele spelers tengevolge van oorlogen tussen Frankrijk en Spanje, de onmogelijkheid van Portugal om hun specerijenmonopolie te bevestigen en de ontdekking van edelmetalen in Amerika.⁵⁴

Vooraf deze laatste ontwikkeling zorgde vanaf de eeuwhelft voor een nieuwe dynamiek te Antwerpen. De Portugese natie zou van het voorplan verdwijnen en stond haar positie grotendeels af aan de Spanjaarden. Ook zij doorliepen een gelijkaardig parcours als de Portugezen en droegen bij aan de groei van Antwerpen uit eigenbelang. Het doel was immers het verkennen en uitbouwen van de nieuw verworven gebieden in Amerika en daarvoor had het hout, planken, boten en graan uit het Balticum, artisanale textielproducten en ijzer uit de Nederlanden, het Duitse rijk, Engeland en Frankrijk nodig.⁵⁵ Net als bij Lissabon was er nu een directe lijn tussen Sevilla en Antwerpen, waarlangs een intensief goederentransport haar weg vond.⁵⁶ Terwijl voor de stagnatie van de jaren 1520 de handel zich vooral afspeelde tussen Engelsen, Portugezen en Duitsers, zien we dat na deze periode van moeilijkheden een toename aan handelsactiviteit met Zuid-Europa, Levant, Spaanse en Portugese kolonies zich bewerkstelligde. Met andere woorden, naarmate de eeuw vorderde groeide ook de omvang van de handelswereld waarin Antwerpen een centrale plaats innam. Italianen voerden zijde uit het oosten in en namen in ruil Engels en Vlaams wol en laken af. Spanje bracht zoals eerder aangegeven edelmetalen mee, aangevuld met wol en mediterrane landbouwproducten. Op hun beurt schaften ze alles aan wat ze konden gebruiken voor hun koloniale expansie.⁵⁷ Antwerpen werd dus, net als Amsterdam een eeuw later, een belangrijke “gateway”.⁵⁸ Met andere woorden, een sluis waarlangs het schip van de internationale handel zich een weg baande. Het ging dus niet enkel meer om regionale contacten, maar om “global connections”

---

⁵⁴ F. Braudel, *Le temps du monde*, p. 124 : de Portugese *Feitoria* werd opgedoekt in 1549.

⁵⁵ Ibidem, p. 125: ook de positie van Zuid-Duitse kooplieden-bankiers werd aangetast. Hun aandeel in de totale edelmetaalhandel werd danig teruggedrongen, zij het niet dat ze volledig van de kaart verdwenen.

⁵⁶ H. Van Der Wee, “Structural changes in European long-distance trade, and particularly in the re-export trade from South to North, 1350-1750.” In: TRACY (J.D.). *The rise of merchant empires : long-distance trade in the early modern world, 1350-1750*. Cambridge, Cambridge university press, 1990, p. 15.

⁵⁷ J. De Rock, J. Puttevils en P. Stabel, art. cit., p. 28.

⁵⁸ C. M. Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand : kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550 - ca. 1630*. Hilversum, Verloren, 2001, p. 15.

die afzonderlijke gebieden op wereldschaal met elkaar verbonden.⁵⁹ De positie van de Engelsen op de Antwerpse markt bleef grotendeels onaangetast. De Merchant Adventurers bleven ter plekke en het Engelse koningshuis ging er prijzige leningen aan bij bankiers, zoals de Welser die in 1544 aan Henry VIII 100 000 kronen leenden. Het zijn deze leningen die de internationale handel dreven en die ook voor Antwerpens positie enorm belangrijk waren. Overigens bleef Antwerpen ook de plaats van voorkeur voor de Engelse handel.⁶⁰

1.3.3 De stad faciliteert de handel

Zoals eerder vermeld zorgde de culturele, economische en commerciële bloei van Antwerpen voor een instroom van personen van allerlei aard. Op welke manier zorgde de stad er nu voor dat ingeweken handelaars, kooplieden en dergelijke meer hun praktijk ongedwongen konden uitvoeren?

In eerste instantie kon de stad er op aandringen dat handelaars zich verenigden in koopmansgilden. Op deze manier zouden handelaars bescherming genieten tegen willekeur en discriminatie. Overigens konden ze op deze manier gebruik maken van allerlei financiële en commerciële voordelen.

De stad kon er ook op staan dat buitenlandse kooplieden het poorterschap verwierven en dat ze zich dus de facto in de stad vestigden. In een periode die liep van 1533 tot 1585 kochten daarom maar liefst 990 kooplieden het poorterschap van de stad. Door dit te doen verzekerden ze zich van enkele basisrechten in de stad zelf.⁶¹

Ook werd het aantal notarissen uitgebreid en werden nieuwe financiële technieken ingevoerd. Kortom, een nieuwe “juridische omgeving” werd in het leven geroepen, waarbij het risico meer werd teruggedrongen.⁶² Het notariaat te Brabant stond onder controle van de overheid en werd er ook door aangesteld. De leden werden uitgekozen onder eerlijke en beroemde mensen die zich de positie waardig getoond hadden. Aan de andere kant waren er ook

---

⁵⁹ D.O. Flynn, A. Giraldez en R. Von Glahn, *Global connections and monetary history, 1470-1800*. Burlington, Ashgate, 2003, p. 364.

⁶⁰ R.B. Outhwaite, “The Trials of Foreign Borrowing: The English Crown and the Antwerp Money Market in the Mid-Sixteenth Century.” In: *The Economic History Review*. 1966 (19), p. 289-291.

⁶¹ O. Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*. Hilversum, Verloren, 2000, pp. 40-41.

⁶² J. De Rock, J. Puttevils en P. Stabel, art. cit., p. 30: deze nieuwe omgeving zorgde ervoor dat actoren aan handel konden doen met “kleinere en kortlopende risicodragende investeringen met beperkte aansprakelijkheid”.

notarissen die niet onder overheidscontrole stonden en in de buurt van de Beurs opereerden. Verschillend met de schepenbank, is dat ze ten allen tijde beschikbaar waren voor handelaars, dat ze op huisbezoek gingen en dat er dus een grotere vertrouwensband kon opgebouwd worden.⁶³

Vervolgens creëerde de stad ook gereglementeerde handelsomgevingen zoals de Oude (1485) en Nieuwe Beurs (1531). Deze laatste staat ook symbool voor de uit de voegen gebarsten handelsomvang die zich in Antwerpen voordeed. Niet voor niets wordt ze nog steeds omschreven als de “moeder aller beurzen”. Overigens zien we ook dat een van de belangrijkste redenen tot oprichting van een Nieuwe Beurs uitging van de handelaars zelf. Zij vroegen immers een veilige en gereglementeerde omgeving om handel te drijven.⁶⁴ De bijdrage van de stad in de bouw van beurzen bleef eerder beperkt of was soms zelfs onbestaande. Zo is de situatie meestal dezelfde, namelijk de stad die een perceel zocht en aankocht en vervolgens werd de financiering overgelaten aan de kooplieden zelf. Om de veiligheid ter plekke te garanderen werd al snel een politiereglement afgekondigd op de beurs. Zo werden openingstijden, standplaatsen en gedragscodes vastgelegd. Bij overtredingen werden complementaire straffen opgelegd.⁶⁵ Ook vreemdelingen zagen de Nieuwe Beurs als iets zonder weerga, het was een instituut van een nooit geziene aard.⁶⁶

Als aanvulling op de andere tegemoetkomingen van de stad was er ook nog de schepenbank, die altijd 's ochtends zetelde en ook verscheidene belangen van handelaars vertegenwoordigde. Deze stond onder meer in voor de registratie van aankopen van gronden of huizen, testamenten, schenkingen en schulderkenning. Ook konden handelaars hier bezwaren aantekenen tegen goederen die in slechte staat afgeleverd werden uit Spanje,

---

⁶³ J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567 : contribution à l'histoire des débuts du capitalisme modern*. Leuven, Vystpruyt, 1925, pp. 90-91.

⁶⁴ J. Denucé, “De Beurs van Antwerpen, oorsprong en eerste ontwikkeling, 15e en 16e eeuwen.” In: *Antwerpsch Archievenblad*. Antwerpen, Dienst der Stadsarchieven, 1931, pp. 88-89; F.H. Mertens en K.L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen, deel IV*. Antwerpen, Uitgeverij C. de Vries-Brouwers, p. 111; *Historique de la Bourse de fonds publics et de change d'Anvers, des agents de change anversoïis et de leur commerce*. Antwerpen, Commission de la Bourse, 1955, p. 17.

⁶⁵ J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales*, pp. 108-109; voor een integrale weergave van de vigerende politiereglementen in de beurzen in de zestiende eeuw zie: “Politiereglement van de Beurs” In: *Antwerpsch Archievenblad*, Antwerpen, Dienst der Stadsarchieven, 1931.

⁶⁶ Voor beschrijvingen over de stad Antwerpen van de hand van eigentijdse vreemde reizigers die reisverslagen nalieten en hoog opdraafden met de Beurs, zie J. De Keyser, *De visie van vreemdelingen op de Zuidelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en de renaissance*, pp. 153-155.

Portugal of andere landen. De schepenbank kon ook vertegenwoordigers uitzenden die in naam van handelaars aan piraterij verloren goederen probeerden te recuperen.⁶⁷

In Antwerpen was er een opvallend groot spectrum aan verschillende afkomsten en religieuze overtuigingen waar te nemen. De stadsmagistraat maakte hiervan, zoals eerder al aangehaald werd, allerm minst een probleem. Vaak werden de belangen van de aanwezige kooplieden, die grotendeels dezelfde waren als die van de stad zelf, voorop gesteld door de stad, ongeacht hun overtuiging of afkomst, terwijl vorsten zoals Karel V en Filips II van bovenaf antiketterse plakaten afkondigden.⁶⁸ Kooplieden vormden dus de belangrijkste bron van inkomsten en welvaart voor de stad. Zij werden sociaal en beroepsmatig hoogstaand aangeschreven en werden daarom ook hoger belast dan andere beroepstakken.⁶⁹ Dus ook de centrale overheid sprong bij in de bescherming van zowel in- als uitheemde handelaars, zij het meestal op vraag van de kooplui zelf.⁷⁰

De stad was niet enkel een commercieel of financieel centrum, het was immers ook een industrieel productiecentrum. Het was de thuishaven van vele ambachten en handwerkers, die op hun beurt een drijvende kracht waren voor de stad en haar inwoners. Zij stonden in voor het produceren en bewerken van laken, linnen, tapijten, fusteynen, harnassen, wapens, leer, schilderijen, kleuren van stoffen, zilversmeedkunst, vaatwerk, koorden, metalen, saaien, suiker, enzovoort. Met andere woorden, de industrie te Antwerpen bloeide volop door de import van allerlei buitenlandse goederen.⁷¹

Kortom, het Antwerpse stadsbestuur trok buitenlandse handelaars aan door een beleid dat afgesteld stond op commerciële vrijheid.⁷² Buitensporig geweld of oproer probeerde men

---

⁶⁷ J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales*, p. 88.

⁶⁸ J.A. Van Houtte, "Anvers aux XVe et XVIe siècles, expansion et apogée." In: *Annales: histoire, sciences sociales*. Parijs, Colin, 1961, p. 254.

⁶⁹ J. Van Roey, "De bevolking." In: *Antwerpen in de zestiende eeuw*. Antwerpen, Mercurius, 1975, p. 104.

⁷⁰ L. Sicking, "Stratégies de réduction de risque dans le transport maritime des Pays Bas aux XVIe siècle." In : *Ricchezza del mare/Ricchezza dal mare secc. XIII-XVIII*. In: <http://www.lowcountries.nl/papers/2006-6_sicking.pdf>, geraadpleegd op 15 maart 2010, paper gepresenteerd op "Trentasettesima Settimana di Studi", april 2005, p. 806.

⁷¹ L. Guicciardini, *Description de tous les Pais-Bas*, 1568, pp. 152-153.

⁷² F. Edler, "The Van der Molen, commission merchants of Antwerp, 1538-1544: trade with Italy." In: *Medieval and historiographical essays in honor of J. W. Thompson*. Chicago, 1937, p. 78.

zoveel mogelijk de kop in te drukken, want dit zou kunnen geleid hebben tot een uittocht van handelaars en kapitaal uit de stad. Dit was zeker het geval in de omgeving van de Nieuwe Beurs, het commerciële hart van de stad. Zo moesten de omliggende straten vrijgehouden worden van belemmeringen zoals karren of wagens, mocht er niet gevochten worden op straffe van boete, mochten wapens niet gedragen worden op de beursvloer zelf, etc. Straffen die opgelegd konden worden aan kooplieden die hun boekje te buiten gingen, gaan van tijdelijke verbanningen, gewapende tussenkomst tot verplichte juridische pelgrimstochten.⁷³ Met andere woorden, de stad verzekerde zoveel mogelijk de vrijheid van de handelaars, zolang ze de vrijheid van andere, voor de stad belangrijke, kooplieden niet in het gedrang brachten.

1.3.4 Het einde van de Gouden Eeuw

Na een periode van uitzonderlijke groei tussen 1535 en 1557, waarin de stad bloeide als nooit tevoren, werd aangevat met een tijdvak van geleidelijke achteruitgang. Dit alles werd ingeleid door het bankroet van Spanje in 1557 en dat van Frankrijk in 1558. Door het wegvallen van beide entiteiten, verdwenen ook enkele van de basispilaren van het Antwerpse geldcircuit.⁷⁴ De schade die aangericht werd door de verschillende bankroeten, zorgde ook voor onrust bij kooplieden en handelaren. Zij moesten immers bevreesd zijn voor leningen die ze verstrekt hadden, want deze brachten minder op. Overigens konden ze soms ook niet beschikken over hun kapitaal door geldtekorten.⁷⁵ De stad zou nog enkele jaren haar economische positie kunnen handhaven, maar zag deze uiteindelijk aangetast door religieuze perikelen die aanstaande waren. Het was de religieuze onlust als motor, die het politieke, economische en sociale leven ontwrichtte.⁷⁶

De neergang werd ingeleid door de Beeldenstorm van 1566, de komst van de hertog van Alva en de daaropvolgende represailles, onder de noemer van fiscale maatregelen, executies en confiscaties. De economische structuur van de stad werd overdadig aangetast waardoor ambachtslieden, handelaars en arbeiders eieren voor hun geld kozen en vluchtten naar het

---

⁷³ J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales*, pp. 108-110.

⁷⁴ F. Braudel, *Le temps du monde*, p. 126.

⁷⁵ J.A. Van Houtte, *Economische geschiedenis van de Lage Landen : 800-1800*. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979, p. 109.

⁷⁶ F. Braudel, *Le temps du monde*, pp. 126-127.

Noorden. De koopkracht van de inwoners van de Zuidelijke Nederlanden en van Antwerpen werd immers enorm aangetast, wat leidde tot werkloosheid alom. Dit alles werd nog aangevuld met het verlies van de handel met Engeland, - wat het feitelijke einde was van de Intercursus Magnus -, de blokkade van de Schelde door de Geuzen vanaf 1572, de aanleg van een dwangburcht door Alva en de daaruitvolgende dreiging uitgaande van Spaanse troepen, veruitwendigd door de Spaanse Furie van 1576.

Een periode van lichte opgang wisselde de vorige nog even af. De blokkade werd namelijk enige tijd opgeheven tengevolge van de Pacificatie van Gent uit 1576, waardoor verschillende emigranten terugkeerden en zich verenigden in de opstandige gewesten. Hierdoor ontstonden verschillende calvinistische centra, waar onder andere Antwerpen er een van was. Tegelijkertijd bloeide tussen 1576 en 1585 nog even de industriële nijverheid, maar al gauw werd de druk van de katholieke legers te groot. In het jaar 1585 viel de stad Antwerpen, net als andere steden voor haar. Opnieuw vluchtten inwoners en handelaars massaal naar het opstandige noorden. Huizen, dorpen en delen van steden werden vernield. De ravage was met andere woorden alomvattend. Antwerpen zou na dit breukpunt nooit nog, in de vroegmoderne tijd, dezelfde hoogwaardige positie als tevoren bekleden en was opnieuw aangewezen op de inname van een positie als regionaal handelscentrum.⁷⁷ Duizenden ambachtsslui en arbeiders, tesamen met ongeveer een vijfde van de handelsgemeenschap hielden het in de jaren 1580 en 1590 voor bekeken te Antwerpen en trokken noordwaarts.⁷⁸ Antwerpen zag zichzelf noodgedwongen opnieuw een ondergeschikte rol opnemen. Het was nu niet langer de belangrijkste “gateway” van de Nederlanden, maar zag deze positie immers verdwijnen ten voordele van Amsterdam, dat na de Val “een periode van onstuimige groei” meemaakte.⁷⁹

---

⁷⁷ K. Van Isacker en R. Van Uytven, *Antwerpen: twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*. Antwerpen, Mercatorfonds, 1986, pp. 99-102 ; F. Braudel, *Le temps du monde*, pp. 127-128. ; H. Pirenne, *Histoire de Belgique, IV*. Brussel, Maurice Lamertin, 1927, pp. 412-413.

⁷⁸ O. Gelderblom, *Entrepreneurship in the Golden Age of the Dutch Republic*, p. 2.

⁷⁹ C.M. Lesger, Migrantenstromen en economische ontwikkeling in vroegmoderne steden. Nieuwe burgers in Amsterdam en Antwerpen, 1541-1655.” In: *Stadsgeschiedenis*, 2006, < <http://dare.uva.nl/document/130560> > , geraadpleegd op 15 april 2010, p. 103.

2. Bronnenoverzicht

2.1 De Insolvente Boedelskamer

2.1.1 Ontstaan

De bronnen die aangewend werden voor dit onderzoek, zijn terug te vinden in het fonds Insolvente Boedelskamer, gelokaliseerd onder de rechterlijke instellingen van het Ancien Régime archief van het Stadsarchief Antwerpen, ook wel Felixarchief genoemd. De registers die hierin aangetroffen kunnen worden zijn vooral van historisch-economische aard en zijn een onmisbare bron voor een studie naar de vroegmoderne handelseconomie in de Lage Landen. Aangezien ik me voor mijn masterscriptie voorgenomen heb de commerciële praktijk bij kooplieden uit het Antwerpen van de zestiende eeuw te onderzoeken, blijkt dit een onovertrefbaar startpunt te zijn.

De ontstaansdatum van de Insolvente Boedelskamer wordt meestal op het jaar 1518 gezet. Deze gerechtelijke instelling zou opgericht zijn op hetzelfde moment dat verscheidene ordonnanties uitgaande van Karel V, om op te treden tegen de praktijken van bankroetiers, uitgevaardigd werden. De enige informatie die we krijgen over haar ontstaan kunnen we halen uit een uitgave van Christoffel Plantijn getiteld *Rechten ende Costumen van Antwerpen* van het jaar 1583, bij hoofdstuk XVI. Natuurlijk zijn er ook de ordonnanties, maar uiteindelijk blijkt toch dat haar ontstaansgeschiedenis eerder onvoldoende gekend is.⁸⁰ Ook De Ruyscher hangt dezelfde mening aan en stelt dat er veel geweten is over de commerciële geschiedenis van Antwerpen, maar dat er aan de andere kant weinig geweten is over de commerciële wetgeving en desgevolg de Insolvente Boedelskamer. Hij meent immers dat de situatie zo moeilijk bestudeerbaar is, omdat de Insolvente Boedelskamer een voorbeeld is van de *lex mercatoria*. Met andere woorden, het ging in de dagelijkse handelswereld om een amalgaam van overeengekomen normen tussen handelaars, gewoonterecht en lokale wetgeving.⁸¹

---

⁸⁰ J. Denucé, “De Insolvente Boedelskamer.” In: *Antwerpsch Archievenblad*, serie 2, 1928 (3), p. 206.

⁸¹ D. De Ruyscher, “From Individual Debt Recovery to Collective Liquidation Procedures - New Ideas on Creditors’ Rights in Sixteenth-Century Antwerp” In: PERÉZ, (S.) et al. *Turning points and breaklines*, München, Meidenbauer. Beschikbaar op SSRN: < <http://ssrn.com/abstract=1375425> >, geraadpleegd op 10 maart 2010, pp. 2-3.

De oorsprong van de term “bankroet” en dus in het verlengde liggende van termen als “insolvent” of “insolvabel”, zou afkomstig zijn van een ritueel dat in het Middeleeuwse Italië voltrokken werd. Wanneer een wisselaar, die met een tafel en bank op de markt zat, gevlucht of insolvabel was, dan werd zijn bank doormidden gekliefd. Vandaar de spreuk “banca rotto”, die ons het huidige woord voor bankroet oplevert.⁸²

2.1.2 Insolventieproces

Hoe werd een handelaar insolvent verklaard of welke procedure werd gevolgd? In de periode tussen de jaren 1516 en 1518 werd gesleuteld aan de oude manier van omgaan met gefailleerde firma's of handelaars en dus vormde dit laatste jaar een soort van breekpunt. In eerste instantie werd nu bepaald dat het liquidatieproces versneld kon worden door alle goederen van de schuldenaar in beslag te nemen, ook degene die door crediteurs achtergehouden werden, in plaats van enkel degene die beloofd waren aan schuldeisers.⁸³ Een ordonnantie van 1516 bepaalde ook dat goederen van een gefailleerde in beslag genomen dienden te worden en dat een inventaris opgesteld moest worden. Ofwel verklaarde een koopman zichzelf failliet ofwel stelde hij een notaris aan om deze taak op zich te nemen.⁸⁴ De eerder vermelde ordonnanties dienden uitgevoerd te worden door de stadsmagistraat en dus werd het beheer van de insolvente boedels in de stad Antwerpen toegekend aan de ambtsman, ook wel *amman* genoemd. Een amman was gerechtelijk officier en dus vertegenwoordiger van het hertogelijk of landsheerlijk gezag. Hij verzamelde “...alle ende yeghelijcken goeden, have ende erve, waren ende vrijheijt gheleghen ende bevonden den gefailleerden oft den becommerden sterfhuijsen toebehoorende...”⁸⁵

Ten tweede werd bepaald dat, indien de schuldenaar vluchtte of weigerde te betalen, hij door de stadsmagistraat verplicht werd zijn schulden af te betalen. Het bericht werd dan verspreid

---

⁸² J.A.F. Wallert, *Ontwikkelingslijnen in praktijk en theorie van de wisselbrief 1300-2000*. Tilburg, Katholieke Universiteit Brabant, 1996, p. 17.

⁸³ D. De Ruysscher, art. cit., pp. 4-7.

⁸⁴ J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales*, pp. 359-361. Het gaat om een ordonnantie van 21 januari 1516.

⁸⁵ J. Denucé, “De Insolvente Boedelskamer.” In: *Antwerpsch Archievenblad*, serie 2, 1928 (3), p. 206, Denucé citeert de uitgave van Plantijn over de rechten en costumen van Antwerpen; J. Van Den Nieuwenhuizen, “Bestuursinstellingen van de stad Antwerpen.” In: *De stedelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795. Deel 2*. Brussel, Algemeens Rijksarchief, 2000, pp 464-465..

dat de persoon in kwestie gevlucht was. Betaalde hij zijn schulden niet, dan kregen de schuldeisers veertig dagen de tijd om hun goederen te claimen. Na deze periode werd de rest van de goederen verkocht onder de crediteurs. Wat niet verkocht of geclaimd raakte, werd uiteindelijk verbeurd verklaard. Dit zorgde voor een relatief snelle afhandeling van het insolventieproces en bood de kans aan de schuldenaar om een nieuwe start aan te vatten.⁸⁶ Een voorbeeld van een dergelijke openbare verkoop, kunnen we misschien halen uit een van onze bronnen. Zo vermeldt het koopmansboek van Cattelyne van Honstum op 18 december 1600 het volgende:

“Item wy syn schuldig by onse suster Cattelyne van Hontsum, weduwe van wylen Jan Spannenborg voor gerede penningen die wy ontfangen hebben tot handen voor florijnen van Coevorden inde cluer coeper, van diverschen meubels die hy ter vrijdaeges markt vercocht heeft naer tot wysende die coop boek getreheert bij Jomme vanden Bemden, gesworen clerck, bedrag ter somme van 1446 gulden 3 ½ stuyvers...”⁸⁷

De vrijdagsmarkt was in dit geval dus het toneel van de openbare verkoop van goederen. Misschien ging het dan ook om goederen van een insolvent verklaard persoon.

Ten derde werden ook de verouderde vormen van hiërarchie afgeschaft en werden niet langer bepaalde creditors bevoordeeld. Men zou vanaf nu spreken van een “system of collective debt recovery”⁸⁸, waarbij naar verhouding van openstaande schulden bepaald werd hoe de inbeslagneming zou verdergaan.⁸⁹

De documenten die overbleven kunnen we, zoals Denucé, typeren als “nagelaten papieren, effecten, meubelen, van gefailleerde kooplieden of bankroetiers.”⁹⁰ Het gaat dus om correspondentie, memorialen, journalen, grootboeken, koopmansleerboeken, memorieboeken, etc. Het zijn bronnen die ons inzicht kunnen geven in organisatievormen, omvang van bedrijven, geldhandel, warenhandel, transport en boekhouding uit de vroegmoderne tijd. Met

---

⁸⁶ D. De Ruysscher, art. cit., p. 6

⁸⁷ SAA, IB2927, 18 december 1600.

⁸⁸ D. De Ruysscher, art. cit., p. 5.

⁸⁹ D. De Ruysscher, art. cit., pp. 6-7.

⁹⁰ J. Denucé, art. cit., p. 205.

andere woorden, ze geven een uitzonderlijk goed beeld over de commerciële praktijk. Ook Guicciardini kan ons nog iets bijbrengen over het insolventieproces te Antwerpen. Zo stelt hij dat wanneer een burger bankroet of insolvent verklaard werd, dat zijn vrouw als eerste het recht had op zijn goederen en na haar de kinderen. Zijn alle van deze niet langer beschikbaar of overleden, dan werd de resterende goederen en documenten bij voorkeur aan de vorst of de stad geschonken. Hetgeen nog overbleef, werd hierna ter beschikking gesteld van de crediteurs, degenen die nog moesten ontvangen van de gefailleerde.⁹¹

Opvallend is dat Van Den Nieuwenhuizen in zijn overzicht van bestuursinstellingen te Antwerpen geen enkele notie maakte van de Insolvente Boedelskamer. Wanneer hij het heeft over gerechtelijke instellingen te Antwerpen, wijdt hij enkel uit over de vierschaar, de bank van de seyntsschepenen, de morgensprake van de lakenhal, het dijkgraafschap van de Watermolenbrug, de bank van het Kiel, de peismakerskamer, de weesmeesterkamer en de vierschaar.⁹² Over het algemeen is er uitzonderlijk weinig aandacht voor de Insolvente Boedelskamer zelf en verschuift men de klemtoon vooral naar inhoudelijke analyses of inventarisaties van aanwezige archiefstukken. Nochtans is de Boedelskamer een “eenig fonds waarschijnlijk in West Europa”, want nergens in West-Europa is een historisch-economisch archief van deze omvang terug te vinden.⁹³ Deze idee ging men onlangs ook in hogere kringen ondersteunen en daarom werd er besloten om de Insolvente Boedelskamer op te nemen in het Topstukkendecreet van de Vlaamse Overheid, door publicatie in het Belgisch Staatsblad op 27 maart 2008, en de Werelderfgoedlijst van UNESCO.⁹⁴

Het oprichten van een instelling als de Insolvente Boedelskamer was ook representatief voor de heersende mentaliteit onder handelaars en kooplieden in het Antwerpen van de zestiende

---

⁹¹ L. Guicciardini, 1568, p. 142.

⁹² J. Van Den Nieuwenhuizen, op. cit., pp. 469-473; Hij spendeerde wel een volledig werk aan de moeilijke inventarisatie van de Insolvente Boedelskamer, namelijk in: J. Van Den Nieuwenhuizen, *Beknopte inventaris van de Insolvente boedelskamer in het Stadsarchief van Antwerpen*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1998, 198 p.

⁹³ J. Denucé, “De Insolvente Boedelskamer en het Antwerpsch Economisch Archief.” In: *Antwerpsch Archievenblad*. 1932, p. 211.

⁹⁴ *Memory of the World Register. Archives Insolvente Boedelskamer Antwerpen*. In: <http://portal.unesco.org/ci/en/ev.php-URL_ID=26843&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html>, geraadpleegd op 2 november 2009, referentienummer 2008-40.

eeuw. Het was namelijk een exponent van de speculatieve en kapitalistische geest⁹⁵, of zoals Roland Baetens het verwoordt in *De nazomer van Antwerpens welvaart*: “de handelsmoraal werd vrij geïnterpreteerd. Een bron van inkomsten werd dan ook nooit versmaad.”⁹⁶ Ze streefden naar winstmaximalisatie en gingen daarom weinig risico’s uit de weg. Of om het opnieuw met Baetens te verwoorden: “We hebben te maken met overwegend economisch gerichte mensen, die dus geneigd zijn alles vanuit het standpunt der doelmatigheid te beschouwen en in wier wereldbeschouwing de beroepsbelangen het zwaarst zullen doorwegen.”⁹⁷

2.1.3 Oorzaken van insolventie

Wat waren nu echter de redenen opdat een firma of handelaar insolvent verklaard werd of gedwongen werd de boeken te sluiten en desgevolg zijn hebben en houden moest onderbrengen in de Insolvente Boedelskamer?

In de eerste plaats dient een onderscheid gemaakt te worden tussen mislukking aan de ene kant, door onkunde, overmoed, malafide praktijken of door het nemen van verkeerde keuzes, en ongeluk, door onvoorziene omstandigheden, aan de andere kant.⁹⁸ Onder ongeluk verstaan we storm op zee, brand, diefstal, ingevangenisneming en het niet verkrijgen van beloofde obligaties.⁹⁹

Wanneer het echter gaat om onkunde, dan zijn ook hier enkele schakeringen in. Deze zijn dan onder andere: het blijven verstrekken van krediet aan een bepaalde persoon of firma die solvent leek te zijn; het niet kunnen voldoen aan vervallen wissels; het hypothekeren van onroerend goed; speculeren op vervaltermijn tussen verschillende handelscentra; het in handen geven van eigen kapitaal aan derden die op hun beurt hiermee speculeren. Onkunde komt dan eigenlijk overeen met het niet juist kunnen inschatten van het voor de boeg liggende risico.

Tenslotte was de belangrijkste reden van insolventie wellicht een tijdelijke gebrek aan liquide

---

⁹⁵ R. Baetens, *De nazomer van Antwerpens welvaart: de diaspora en het handelshuis De Grootte tijdens de eerste helft der 17de eeuw*. Gemeentekrediet van België, 1976, pp. 235.

⁹⁶ Ibidem, p. 298.

⁹⁷ Ibidem, p.303.

⁹⁸ D. De Ruysscher, art. cit., p. 8.

⁹⁹ J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales*, p. 359.

kapitaal waardoor openstaande schulden vaak moeilijk afgelost konden worden.¹⁰⁰ Dit probleem was niet te onderschatten, want “Liquidité, c’est aborder le problème fondamental du monde capitaliste”. Vooral bij handelaars en kooplieden-bankiers was dit een vaak voorkomend probleem in de zestiende eeuw.¹⁰¹ Dat deze stelling klopt, kan ook afgeleid worden uit bronfragmenten, komende uit de boekhouding van Jehan en Mathieu Moriel. Vele van de transacties, zonet de meeste, werden altijd met een of andere vorm van kredietverlening voltrokken. Dit betekent dat men niet altijd even grote fan was van de ver- of aankoop in baar geld. Bronfragmenten die dit ondersteunen volgen daarom ook later in deze scriptie.¹⁰²

Een gefailleerde koopman kon zichzelf ook hernemen. Dit kon hij doen door een rekwest in te dienen bij de stedelijke overheid waarbij hij beloofde de nodige stappen te ondernemen.¹⁰³ Het kon ook meerdere generaties in beslag nemen vooraleer het lukte om het bedrijf opnieuw uit het spreekwoordelijke dal te krijgen. Een bankroet hoefde dus nooit het definitieve einde te betekenen voor een koopman. Het moeilijkste was zichzelf te hernemen en met een frisse geest en nieuw kapitaal opnieuw aan de slag te gaan.¹⁰⁴

---

¹⁰⁰ R. Baetens, op. cit., pp. 235-237.

¹⁰¹ J.G. Da Silva, *Banque et crédit en Italie au XVIIe siècle*. Parijs, Klincksieck, 1969, I, p. 547.

¹⁰² Zie het onderdeel over “verkoopvormen”.

¹⁰³ J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales*, pp. 360-361.

¹⁰⁴ P. Jeannin, *Les marchands au XVIe siècle*, p. 91.

2.2 Het koopmansboek van de firma Moriel (IB2899)

2.2.1 Jehan en Mathieu Moriel

Dit archiefstuk uit de Insolvente Boedelskamer is afkomstig van de oom Jehan en jongere neef Mathieu Moriel. Deze waren in de periode augustus 1567-augustus 1568 actief te Antwerpen als handelaars in stoffen, koloniale waren en tarwe. Ze zouden hun hoofdhuis te Lyon en factorijen te Antwerpen en Danzig gehad hebben. Dit is zowat de enige biografische informatie die beschikbaar is voor deze beide heren.¹⁰⁵ Enkele dingen zijn zeker. Hun namen worden niet vermeld in de lijsten van grotere of bekende handelaars of kooplui zoals die gepubliceerd zijn in het *Antwerpsch archievenblad* voor de zestiende eeuw. Ten tweede vermeldt de steekkaartencatalogus van het Felixarchief onder de sectie “Persoonsnamen 1567” Jehan Moriel, Anthoinette Moriel en Jacques Moriel en verwijst naar de Certificatieboeken. Deze boeken moesten in theorie een weergave zijn van commerciële aangelegenheden, zoals handelsovereenkomsten, maar bieden uiteindelijk geen sluitende informatie, omdat ze vaak niet precies gecatalogeerd werden. Zo kan er in dit geval niet afgeleid worden of het hier gaan om familieleden of de personen zelf.¹⁰⁶ Een van de enige vermeldingen, met mogelijke betrekking tot deze namen, die verder nog aangetroffen werd, is in een werk van Denucé, getiteld *Inventaire des Affaitadi*. Hierin vond ik een zekere Matteo Morelli terug, die in de factorij van de Affaitadi te Rome vermeld werd in de boekhouding. Natuurlijk kan onmogelijk voor honderd procent aanvaard worden dat het in dit geval zou gaan om onze Mathieu Moriel, maar het kan misschien een richtingaanwijzer zijn.¹⁰⁷ Verder zou nog gezocht kunnen worden naar biografische gegevens via de schepenbrieven, poortersboeken, notariaatsminuten, procesdossiers en andere overblijfsels van rechterlijke of economische aard, maar mijns inziens zouden deze bevindingen uiteindelijk weinig ter zake doen bij een studie naar de algemene handelspraktijk. Dit werk is immers geen studie naar de levensloop van de auteurs. Aangezien beiden ook buitenlanders waren, afkomstig uit Lyon, was er niet echt een onafwendbare noodzaak om het poorterschap te verwerven. Dit konden ze gedaan hebben door ofwel te huwen ofwel aan te kopen. Meestal was er echter van

---

¹⁰⁵ J. Denucé, “De Insolvente Boedelskamer en het Antwerpsch Economisch Archief.” In: *Antwerpsch Archievenblad*. 1932, p. 230.

¹⁰⁶ Stadsarchief Antwerpen, Certificatieboeken, CERT 26 f° 453 v° en 353 v°.

¹⁰⁷ J. Denucé, *Inventaire des Affaitadi: banquiers italiens à Anvers de l'année 1568*. Antwerpen, De Sikkel, 1934.

vreemde kooplieden uit ook weinig interesse om het poorterschap te verwerven, aangezien ze via koopmansprivileges en de bescherming hunner natie al voldoende beschermd werden.¹⁰⁸ Dat beide heren geen poorter hoeven geweest zijn, wordt ook ondersteund door het feit dat hiervan geen notie gemaakt werd in de door hen nagelaten boekhouding. Rationeel en prijsbewust als ze waren, zouden ze het mijns inziens niet nagelaten hebben de aankoop van het poorterschap te vermelden in hun koopmansboek. De aankoop van het burgerschap kostte te Antwerpen tot het jaar 1663 immers ongeveer 20 gulden. Afgezien van enkele uitzonderingen werd dit bedrag vastgelegd. Zo werd het in 1578 verlaagd tot 8 gulden, een gevolg van de crisis op alle fronten, om zo buitenlanders opnieuw aan te trekken.¹⁰⁹ Wanneer we de poortersboeken er dan toch op naslaan, dan zien we dat slechts tweemaal een vermelding naar een Moriel of Morel gemaakt werd. In eerste instantie is er sprake van een Willem Moriel, zoon van Hugo, die geboren was te Rijssel en handelaar in Vettewaren was. Deze persoon werd poorter van Antwerpen op 6 februari 1567. Verder is nog sprake van Jehan Morel, zoon van Pierre, afkomstig uit Lyon, handelend als meerseniër en poorter geworden op 20 mei 1550.¹¹⁰ Indien deze laatste persoon de Jehan Moriel is waarvan we het koopmansboek ter beschikking hebben, dan kunnen we ook stellen dat hij zich poorter maakte van de stad in een periode, namelijk 1533-1550, waarin gemiddeld 22 kooplieden per jaar dit ook deden.¹¹¹ Veel draagt deze informatie echter niet bij aan een studie naar de handelspraktijk. We wisten bijna zeker dat Jehan Moriel een handelaar was, want hij hield nauwgezet een boekhouding of leerboek bij. Dat hij nauwe banden had met Lyon, blijkt ook overduidelijk uit de bron zelf. De enige nieuwe informatie die verkregen wordt, is dat zijn vader mogelijk Pierre noemde en dat Jehan Moriel toch al enige tijd een poorter was van Antwerpen. Het feit dat Jehan Moriel al dan niet poorter was van Antwerpen betekende uiteindelijk gewoon een juridisch verschil. Wellicht genoot Moriel niet genoeg bescherming van zijn natie en diende hij zich dus op een dergelijke manier te verzekeren van enkele basisrechten te Antwerpen. Hierdoor maakten Jehan en Mathieu Moriel deel uit van de

---

¹⁰⁸ J. De Rock, J. Puttevils en P. Stabel, "Handelsnetwerken, stedelijke ruimte en culturele omgeving in het 16de-eeuwse Antwerpen.", pp. 37-38.

¹⁰⁹ C.M. Lesger, *Migrantenstromen en economische ontwikkeling in vroegmoderne steden. Nieuwe burgers in Amsterdam en Antwerpen, 1541-1655.* pp. 100-101.

¹¹⁰ SAA, *Poortersboeken, LZ29 (1533-1608).*

¹¹¹ O. Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*, p. 40.

ongeveer 200 buitenlandse kooplieden die in de laatste helft van de zestiende eeuw het poorterschap te Antwerpen aankochten.¹¹²

Wat notariaatsminuten betreft, de akten die bewaard werden bij de zittende notarissen in de zestiende eeuw, is er vaak het probleem van ontsluiting. Vele buitenlandse kooplieden dienden immers beroep te doen op notarissen om hun zaken te bepleiten bij de magistraat, maar vaak blijkt dat de minuten niet of onvoldoende geïnventariseerd werden.¹¹³

Een ander probleem bij onderzoek naar het leven van deze personen is het niet weten uit welke parochie te Lyon ze afkomstig waren. Lacunes in de overgebleven doop-, huwelijks- of overlijdensregisters dragen hier verder ook nog aan bij.¹¹⁴

Het werken met eerder anonieme en onvolledige bronnen, zoals deze, hoeft bijgevolg dus geen ramp te zijn, aangezien dit er op kan wijzen dat zij geen uitzonderingen waren, maar eerder vertegenwoordigers van een algemene trend.¹¹⁵ Vooral het toeval bepaalde of en in welke staat een bron aan ons overgeleverd werd. Elke vondst, hoe klein dan ook, kan op zijn manier een bijdrage leveren aan een groter geheel. Zo ook de gebruikte bronnen in deze scriptie. Het is immers niet omdat het in dit geval gaat om een kleinere compagnie en dat daarom verschillende details moeilijker te kennen zijn, dat ze daarom niet kan aangevuld worden met fragmenten uit andere bronnen.¹¹⁶ De boekhouding die ons overgeleverd werd biedt dan ook een niet te onderschatten beeld van de zestiende eeuwse bedrijfsstructuur.

---

¹¹² O. Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*, p. 43.

¹¹³ L. Van Aert, *"Van appelen tot zeemleer": koopvrouwen in Antwerpen in de 16de eeuw*. Brussel, onuitgegeven licentiaatsverhandeling VUB, 2002, pp. 40-41.

¹¹⁴ De website van de *Archives Municipales de Lyon* maakt melding van vijf grote regio's die elk op hun beurt nogmaals kunnen onderverdeeld worden in meerdere parochies, namelijk "La Croix-Rousse, La Guillotière, Lyon, Saint-Rambert-L'île Barbe en Vaise. ", Deze situatie was zeker vigerend voor 1793, zie daarom S.n. *Tableau des paroisses et arrondissements*. In : < http://www.archives-lyon.fr/static/archives/contenu/Archives%20en%20ligne/tableau_paroisses_et_arrondissements.pdf >, geraadpleegd op 20 maart 2010.

¹¹⁵ Of zoals Posthumus het verwoordt wanneer hij een voorstelling geeft van de eerder onbekende Symon Reyersz. en Reyer Dirksz.: "Op de voorgrond tredende figuren waren zij zeker niet. Aan de ene kant is dit te betreuren, maar men kan het ook als een voordeel beschouwen, daar het hierdoor waarschijnlijker wordt, dat de door hen overgeleverde gegevens niet van exceptionele, maar van representatieve aard zijn." Zie: N.W. Posthumus, *De Oosterse handel te Amsterdam, : het oudst bewaarde koopmansboek van een Amsterdamse vennootschap betreffende de handel op de Oostzee, 1485-1490*. Leiden, Brill, 1953, p. 13.

¹¹⁶ J.N. Ball, *Merchants and Merchandise. The expansion of trade in Europe 1500-1630*. Londen, Croom Helm, 1977, p. 106.

Raymond de Roover stelde in de inleiding van *Business, Banking and Economic Thought...*, over de werking met boekhoudingen om zo een beeld te krijgen over de middeleeuwse handelspraktijk het volgende: “This study is an attempt to reconstruct the history of a medieval company on the basis of the extant fragments of its account books, the only surviving records. Despite the incompleteness of the data, it was possible to reach important conclusions and to show that the continued existence of a medieval firm depended on the same factors as today: coordination, efficient management, and effective control. The records also shed interesting light on personnel relations, adjustment to new trends, and the attitude of the merchants towards the Church.”¹¹⁷ Ook dit onderstreept dus het belang van boekhoudingen, ook al zijn ze onvolledig, in de studie naar commerciële, financiële en economisch verantwoorde praktijken doorheen de tijd.

Aangezien Jehan Moriel de auteur is van dit archiefstuk veronderstel ik dat ofwel hij de oudste was van de twee, of dat Mathieu niet resideerde in Antwerpen, of dat Mathieu een commissioner van zijn oom was en dat hij uitgezonden werd naar het buitenland. Dit feit is eenvoudig af te leiden doordat Jehan het altijd over zichzelf heeft in de eerste persoon, namelijk “*moy Jehan Moriel et compangnon Mathieu Moriel*” of door zichzelf te identificeren tegenover zijn “*cousin*” Mathieu.¹¹⁸ Zoals meestal gangbaar was doorheen de zestiende en zeventiende eeuw, zien we dat ook deze compagnie, wat leiding betreft, een uitgesproken familiaal karakter had.¹¹⁹ Dit betekent dat Jehan Moriel aan het hoofd stond en dat Mathieu ofwel in opleiding was ofwel in het buitenland de zaken waarnam.

Het tijdstip van het bezoek van de Moriel aan Antwerpen kan als eigenaardig beschouwd worden. Het jaar 1566 betekende immers het begin van de troebelen in de Nederlanden en amper een jaar later startten beiden hun bedrijfstak te Antwerpen op, ofwel is het bronnenmateriaal heel onvolledig en ontbreekt elk spoor van vroegere activiteit door de beide Moriel te Antwerpen. Als we Guicciardini mogen geloven, dan kwamen Franse kooplieden meestal enkel in tijden van vrede Antwerpen opzoeken.¹²⁰ De onrusten in zowel Frankrijk als

---

¹¹⁷ R. de Roover, *Business, banking, and economic thought in late medieval and early modern Europe*, p. 39.

¹¹⁸ IB2899, folio 1v°.

¹¹⁹ J. Denucé, *Koopmansleerboeken van de XVIe en XVIIe eeuwen in handschrift*. Antwerpen, Standaard, 1941, p. 7.

¹²⁰ L. Guicciardini, 1568, p. 154.

de Nederlanden blijken geen belemmering geweest te zijn voor Jehan en Mathieu. Aan de andere kant kan het escalerende geweld en het begin van de Tachtigjarige Oorlog in het jaar 1568 er wel voor gezorgd hebben dat beiden opnieuw richting Frankrijk of elders vertrokken. Ook is het opvallend dat ze Antwerpen aandeden op een moment, namelijk 1567, dat het amper aan een kwart van de normale omvang van het goederenverkeer plaats bood. Dit vooral door het vertrekken van de Merchant Adventurers naar Emden, oorlog en oogstmislukking.¹²¹ Misschien zagen de twee Moriel uitzonderlijke kansen in een al even uitzonderlijke situatie te Antwerpen. Namelijk een leegloop van de markt en het wegtrekken van grotere spelers bood misschien kansen voor kleinere garnalen zoals de firma Moriel. Wat wel een reden voor het vertrek naar Antwerpen kon zijn, was de snelle achteruitgang van de stad Lyon vanaf het jaar 1565. Het zou immers tot na de godsdienstoorlogen zijn vooraleer de stad een iet of wat hoogstaande positie terug kon verwerven.¹²² De stad werd kort daarvoor ook getroffen door een pestepidemie in 1563 en de jaren daarna bleef in de stad een grote dreiging bestaan dat deze opnieuw zou kunnen uitbreken. Ook in de hoofden van handelaars bleef deze dreiging, die als een straf van god gezien werd, rondspoken.¹²³ Prijsstijgingen van onder andere graan, het dagelijkse levensonderhoud, wijn en handgemaakte goederen konden ook mee aan de basis van een mogelijk verhuis liggen. Op elk van deze gebieden werd immers een fikse stijging van prijzen waargenomen te Lyon, waardoor het misschien logischer leek vanuit Antwerpen te opereren.¹²⁴

Waarom kiezen voor filialen in steden als Antwerpen, Lyon en Dantzig? Dit is, mijns inziens, grotendeels te verklaren doordat de drie steden grote gelijkenissen vertoonden met elkaar. Er is hier noch tijd noch plaats genoeg om een diepgaande vergelijking tussen allen te maken, maar over enkele punten kan toch uitgebreid worden. Alle drie vervulden ze, elk voor hun regio, de rol van een commercieel en financieel centrum. Antwerpen was net als Lyon een

---

¹²¹ J.N. Ball, *Merchants and Merchandise. The expansion of trade in Europe 1500-1630*, p. 152.

¹²² R. Ehrenberg, *Capital and finance in the age of the renaissance: a study of the Fuggers and their connections*, p. 188.

¹²³ R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol. II, pp. 498-499.

¹²⁴ R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol. II, pp. 541-545.

“...grande place financière, eut autant d’importance que Lyon..”¹²⁵ Vervolgens waren er ook de uitzonderlijk goede verbindingen en transportwegen die allen aansluiting gaven op elkaar. Hierdoor kon natuurlijk het belang van de jaarmarkten niet onderschat worden. Het verschil tussen Lyon en de andere, is dat deze stad in het binnenland van Frankrijk lag, terwijl zowel Dantzig als Antwerpen een goede verbinding hadden met de zee. Wel lag ook Lyon op een kruising van belangrijke water- en landwegen. Van allen is zeker dat ze konden bouwen op een heel productief hinterland, wat bijdroeg aan het onderhoud van de steden. Zo was er voor Antwerpen zeker het belang van de productie en bewerking van Engels textiel. Alle deze factoren droegen er dus toe bij dat in alle drie de steden er een voortdurende mogelijkheid was om transacties te voltrekken, er deed zich als het ware een handelscontinuüm voor dat onbeperkte kansen bood aan handelaars.¹²⁶

Wat de persoonlijke motieven betreft, kan niet met zekerheid gesteld worden waarom ze besloten verschillende filialen op te richten in verschillende steden die ruimtelijk en cultureel toch relatief verspreid waren.¹²⁷

2.2.2 Het koopmansboek¹²⁸

Het stuk, dat volledig in de Franse taal opgemaakt is, is momenteel enkel nog raadpleegbaar op microfilm in het stadsarchief van Antwerpen. Het is niet gefolieerd en daarom bracht ik zelf een foliëring aan. Het werd in het verleden al aangewend door wijlen boekhoudkundige Henry De Grootte, in het kader van een groter onderzoek naar zeeassuranties en naar drukwerken over boekhouden uit de zestiende eeuw.¹²⁹ Wat wel opgemerkt dient te worden, is dat hij er uiteindelijk opvallend weinig aandacht aan besteed lijkt te hebben, wat betreft

---

¹²⁵ Citaat uit J.G. Da Silva, *Banque et crédit en Italie au XVIIe siècle*. Parijs, Klincksieck, 1969, I, p. 531.

¹²⁶ N.W. Posthumus, *De Oosterse handel te Amsterdam, : het oudst bewaarde koopmansboek van een Amsterdamse vennootschap betreffende de handel op de Oostzee, 1485-1490*, pp. 149-150; J.G. Da Silva, *Banque et crédit en Italie au XVIIe siècle*. Parijs, Klincksieck, 1969, I, pp. 531-533.

¹²⁷ Zie voor enkele motieven het onderdeel “onderneming”.

¹²⁸ De transcriptie van het koopmansboek is achteraan in bijlage bij deze scriptie terug te vinden.

¹²⁹ Henry De Grootte overleed op 23 januari 1986. Als boekhouder ontptopte hij zich tot een geïnteresseerde in vroegmoderne traktaten aangaande boekhouden, zeeverzekeringen en schoolmeesters te Antwerpen. Zijn notities werden overgedragen in het Fonds Historische Nota’s van het Felixarchief Antwerpen. Zie: H.L.V., De Grootte, “De zestiende-eeuwse drukken over boekhouden en handelsrekenen hoofdzakelijk in betrekking met Antwerpen.” In: *De Gulden Passer*. 1971 (19), pp. 6-27; Idem, *Zeeassurrantie te Antwerpen en te Brugge in de zestiende eeuw*. Antwerpen, De Branding, 1975, 178 p.

publicaties, en dat hij zich vooral toelegde op grotere werken over boekhouding zoals onder andere deze van Jan Ympyn, Mennher, Pacioli en Stevin. Hij legde zich, in het geval van het boekje van Moriel, grotendeels toe op het transcriberen van de oorspronkelijke teksten, alhoewel deze laatste, voor mij, echter vaak beter leesbaar bleken.¹³⁰ De bron zelf lijkt tegelijkertijd volledig en onvolledig, maar is zeker onder te verdelen in vier delen. De Groote hangt de mogelijkheid aan dat het geheel eigenlijk een soort van koopmansleerboek hoort te zijn, wat de onvolledigheden zou kunnen verklaren. Let wel, deze conclusie werd nooit eerder gepubliceerd. De Groote geeft enkel aan, onder de vorm van een klein notitieblaadje in zijn nagelaten notities, dat het om een koopmansleerboek zou kunnen gaan.¹³¹

De bron zelf is aan de ene kant onvolledig als we ze beschouwen als een boekhouding pur sang. Zo ontbreekt het ons aan een uitgewerkte inventaris, een memoriaal of een register. De inventaris diende een systematisch overzicht te geven van alle boeken die zich in de boekhouding bevonden en was een startpunt voor iedereen die de boekhouding wenste aan te vullen of te overzien. De woorden van Ympyn zijn hier het meest op hun plaats, namelijk: “Ubi non est ordo; ibi confusio. Ou il n’y a point d’ordre, il n’y a que confusion.”¹³² De inventaris scheidt dus orde in wat normaal een veelvoud aan informatie is. In het geval van de firma Moriel handelt de boekhouding slechts over een periode van dertien maanden en was het misschien niet nodig om een dergelijke inventaris op te stellen of is deze verloren gegaan doorheen de jaren. Ook ontbreekt het ons aan een memoriaal waar van dag tot dag een uitgebreid overzicht van de gedane transacties weergegeven wordt. Het ontbreken van een memoriaal kan echter opgevangen worden door alles in het journaal te noteren, zij het minder

---

¹³⁰ Hiermee wens ik geen afbreuk te doen aan het immense werk dat De Groote stak in het transcriberen van deze bron en talrijke andere, waaronder de werken van Ympyn, Pacioli, Mennher, Stevin en vele meer. Het is echter zo dat het handschrift van de man niet altijd even leesbaar blijkt te zijn. Door toevoeging van de transcriptie in bijlage hoop ik De Groote postume eer toe te dragen.

¹³¹ Stadsarchief Antwerpen, Historische Nota's, PK3472, Henry De Groote, passim.

¹³² J.C., Ympyn, *Nouvelle instruction, et remonstration de la tres excellente siece du liure de compte, pour compter et mener comptez.* Antwerpen, Gilles Copyns, 1543, 251 p. In: < http://books.google.be/books?id=SNNtAAAIAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_v2_summary_r&cad=0#v=onepage&q=&f=false >, geraadpleegd op 15 oktober 2009, hoofdstuk 2, folio 6 recto; dit spreekwoord werd eerder ook al aangehaald in het werk van Pacioli, zie daarvoor de opsomming van treffende uitspraken van Pacioli in J.B. Geijsbeek, *Ancient double-entry bookkeeping. Lucas Pacioli's treatise (A.D. 1494 – the earliest known writer on bookkeeping).* Denver (Col.), Geijsbeek, 1914, p. 27.

gedetailleerd.¹³³

We kunnen de bron aan de andere kant ook beschouwen als volledig, mits we ze zien als een koopmansleerboek, dat als bedoeling had een ander koopman te onderrichten of wegwijs te maken in het handelsmilieu. Dit standpunt loopt dus gelijk met wat De Groote wellicht ook dacht, zoals hierboven al aangehaald werd. Als we de bron wel degelijk gaan beschouwen als een koopmansleerboek, dan kan deze ons informatie verschaffen over “de opleiding en de vorming van den jongen koopman”.¹³⁴ Het zou dan in dit geval gaan om een document dat opgesteld werd met de bedoeling de jongere Mathieu Moriel, een ander koopman of volgende generaties op te leiden. Wat in het voordeel pleit van deze denkpijpe is de uitzonderlijke zorg en rationaliteit waarmee het document klaarblijkelijk opgesteld werd. Het handschrift is van hoogstaande kwaliteit en de vormgeving is uiterst gestroomlijnd, waardoor het als het ware bijzonder goed geschikt zou kunnen geweest zijn om als leerboek gediend te hebben.

Waar het in dit geval dan wel aan ontbreekt, is enige vorm van begeleidende tekst bij de boekhouding. Was het misschien de bedoeling dat mondelinge uitleg verschaft werd bij de bewerkingen uit het leerboek of is de begeleidende tekst verloren gegaan doorheen de jaren? Dit zijn vragen die moeilijk zo niet onmogelijk te beantwoorden zijn, tenzij bepaalde stukken vroeg of laat nog zouden opduiken. Waar we wel van uit kunnen gaan, is dat het document zeker zal gediend hebben om ter zijde te nemen, zij het om transacties te overzien, zij het om jongere generaties wegwijs te maken. Waarschijnlijk is de definitieve keuze voor een term als koopmansleerboek in het geval van deze bron ongepast, aangezien uit weinig blijkt dat het wel degelijk aangewend werd of opgesteld werd door een koopman of handelaar in opleiding. Aan de andere kant zouden we kunnen stellen dat de opleiding van een koopman nooit volledig is en dat elke vorm van boekhouding dan als een soort van continue zelfscholing kan opgevat worden. Onder de noemer “leerboek” verstaan we namelijk een boek waarin een student aantekeningen maakt met als doel het onder de knie krijgen van het echte werk. In dit geval blijkt uit de gehele bron dat het opgetekend werd door Jehan Moriel en niet door, de wellicht jongere, Mathieu Moriel.

Wat wel geopperd kan worden, is dat de oudere Jehan Moriel zich misschien wilde bijleren in

---

¹³³ W. Brulez, *De firma Della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16e eeuw*, p. 435; normaal gezien gaf een memoriaal een gedetailleerd overzicht van datum, bedragen, betrokken personen, afmetingen, kleur, gewicht, makelaars, etc.

¹³⁴ J. Denucé, *Koopmansleerboeken van de XVIe en XVIIe eeuwen in handschrift*, p. 5.

de nieuwe technieken, zoals die ondertussen slechts enkele jaren eerder verschenen waren bij Mennher in zijn *Pratique* van 1565, of de vroegere uitgaven van ditzelfde werk. Als we deze lijn volgen, dan kan opnieuw het gebruik van de term koopmansleerboek gerechtvaardigd worden. Zoals later in deze scriptie ook nog aangehaald zal worden, kon het misschien de bedoeling zijn van de twee Moriel om door het oprichten van een filiaal te Antwerpen aan een zekere vorm van risicobeperking te doen.¹³⁵ Hiermee bedoel ik dan dat door het oprichten van een bedrijfstak in Antwerpen vooral de oudere Jehan Moriel zichzelf kon proberen onderrichten in de financiële technieken die daar in grote concentratie bij elkaar gebracht waren. Zo kan het boek dan opnieuw gezien worden als een koopmansleerboek, omdat een grote hoeveelheid aan nieuwe technieken of commerciële innovaties, zoals dubbel boekhouden, in Antwerpen volop konden bedreven worden. Misschien wilde Jehan Moriel dan ook via de oprichting van een nieuw filiaal de vernieuwde commerciële theorie in de praktijk testen. Om een algemeen bankroet van het bedrijf, dat zich uitstreckte over Lyon en Dantzig, tegen te gaan, kon een nieuw filiaal, dat dan als het ware een soort praktijktest vormde, opgericht worden. De grote drukactiviteit in het zestiende eeuwse Antwerpen kan hier natuurlijk ook aan bijgedragen hebben. Wat deze stelling kan staven is ook de betrekkelijk korte duur die de beide heren, Jehan en Mathieu Moriel, te Antwerpen handel gedreven zouden hebben. Hierdoor zou de periode van dertien maanden als een testperiode gezien kunnen worden. Ook deze denkpiste is natuurlijk niet sluitend, maar kan wel een aanzet zijn om het koopmansboek ook als koopmansleerboek te aanschouwen.

Verder wens ik daarom nog even een korte tussenstop te maken en zou ik graag wijzen op de treffende gelijkennis, wat betreft inhoud en vormgeving, tussen het koopmansboek van Moriel en het traktaat over boekhouden van de hand van Mennher.¹³⁶ Ook Henry De Groote schreef hierover enkele notitieblaadjes vol in zijn nagelaten studiemateriaal. Hij maakte enkele opmerkingen over sommige van de gelijkennissen tussen het koopmansboek van Moriel en de verschillende uitgaven van de *Pratique* van Mennher.¹³⁷ De journaals die we in beide werken, Mennher uit 1565 en Moriel uit 1567-1568, terug vinden, zijn quasi identiek aan elkaar. Afgezien van het verschil in namen, bedragen, omvang en hier en daar enkele

---

¹³⁵ P. Jeannin, *Les marchands au XVIe siècle*, pp. 87-88.

¹³⁶ Het gaat in dit geval om het eerder vermelde V. Mennher, *Pratique pour brièvement apprendre à ciffer et à tenir livres de comptes, avec la règle de cols et geometrie*. Antwerpen, 1565.

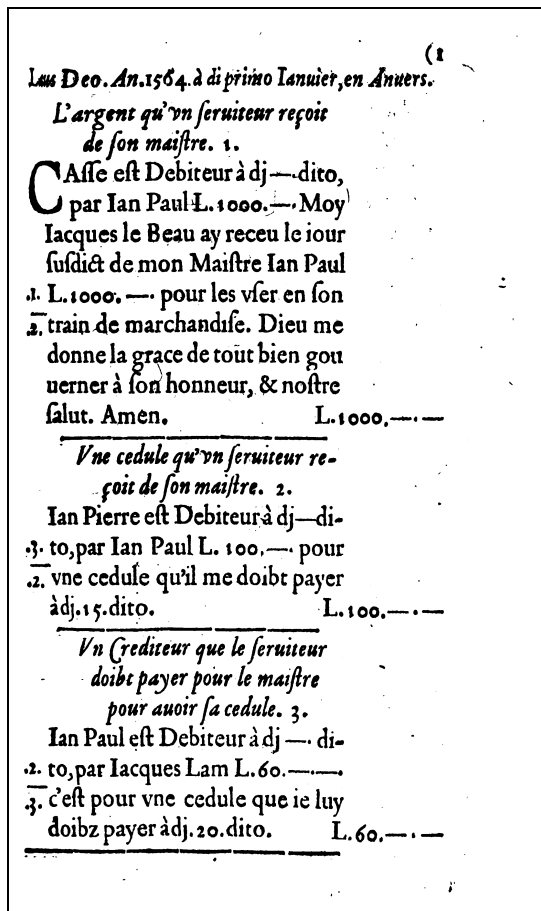
¹³⁷ SAA, PK3472, terug te vinden in de map "Moriel", passim.

woorden, valt toch een uitzonderlijke gelijkenis op tussen beiden. Wanneer we onderstaand excerpt uit het werk van Mennher naast de eerste bladzijde uit het “journal N°1” van Moriel leggen, dan valt onmiddellijk de gelijkenis, of beter gelijkaardigheid, op.¹³⁸ In eerste instantie werd in beide voorbeelden aangevat met de intitulatuur ten aanzien van god, die identiek is. Ten tweede werd uitgeweid over het geld waarover de nieuwe filialen konden beschikken. De verwoording is misschien anders, maar dit is dan enkel doordat de bron van het geld verschillend was bij beiden. Bij Mennher werd het geld van een hoger niveau verkregen, terwijl bij Moriel het geld uit eigen zak gehaald werd. Vervolgens werd aangevat met een overzicht van de “cédules” of beloftes van betaling die men in private kring maakte en beloofde te zullen voldoen. Het zou ons te ver drijven om een volledige vergelijkende analyse te maken tussen beiden, maar al gauw wordt duidelijk dat er wel een of andere band zal geweest zijn en dat door beiden hetzelfde vormpatroon voor boekhouden gehanteerd werd. Moest de vergelijking tussen beiden stap voor stap gemaakt worden, dan valt de hoge graad van gelijkenis goed op. Verder in deze scriptie worden daarom hier en daar nog gelijkenissen tussen beiden aangehaald.

---

¹³⁸ Zie transcriptie van het koopmansboek in bijlage, uit SAA, IB2899, folio 1 verso.

Figuur 1: eerste pagina van het journaal uit de Practique van Valentin Mennher¹³⁹

Concluderend omtrent het al dan niet omschrijven van deze bron als koopmansboek of als koopmansleerboek, kunnen we stellen dat het mogelijk is in beide richtingen verder te gaan. Volgens mij bezit het kwaliteiten waardoor het in de twee kampen tegelijkertijd kan ingedeeld worden. Als het een koopmansleerboek geweest zou zijn, dan zal het wellicht gebaseerd zijn op echte transacties en dus op de dagelijkse handelspraktijk. Als we De Groote volgen dan stelt hij zelf in zijn nagelaten notities, onderaan op een bijgevoegd kladblaadje: “Meer een leerboek voor de koopman dan een werkelijk handelsregister.”¹⁴⁰

Eerder werd vooral al gewezen op de gebreken die dit koopmansboek bezit, daarom lijkt het aangewezen even te overlopen wat er wel in teruggevonden kan worden.

¹³⁹ V. Mennher, *Praticque pour brièvement apprendre à ciffrer et à tenir livres de comptes, avec la règle de cols et geometrie*. Antwerpen, 1565, p. 1 van het voorbeeldjournaal “Anno 1564. Journal N°1”. Vergelijk met folio 1 verso van het koopmansboek van Moriel.

¹⁴⁰ SAA, PK3472, niet gefolieerd.

Folio 1 verso tot en met folio 14 verso kunnen we beschouwen als een journaal. Jehan Moriel noemde het zelf “Journal N°1”. Dit journaal zou het eindproduct moeten zijn van dagelijkse posten die bijgehouden werden in het memoriaal en vervolgens maandelijks gerangschikt werden.¹⁴¹ Wat opvalt, is dat de gehanteerde periodes door Jehan Moriel niet altijd exact een maand beslaan. Zo worden twee folio’s gewijd aan de opstartdatum, namelijk 1 augustus 1567. De volgende boekingen dateren van 31 augustus, 14 september, 20 oktober, 5 november, 12 november, 1 december, 31 december in 1567; 15 januari, 18 januari, 28 januari, 10 februari, 1 maart, 20 maart, 1 april, 20 april, 30 april, 6 mei, 9 mei, 15 mei, 4 juni, 12 juni, 29 juni, 31 juli in 1568. Wat hierbij opvalt is de toenemende frequentie waarmee een maandelijks journalpost opgetekend werd, zeker vanaf het begin van 1568.¹⁴² Is dit een indicator voor de zaken die beter liepen of die beter op gang kwamen? Vele vragen kunnen gesteld worden bij deze reeks, maar slechts weinig antwoorden zullen gegeven kunnen worden op basis van dergelijke beperkte serie.

Folio 14 recto tot en met 15 verso beslaat wat Moriel omschreef als een “livre de la despen”, een onkostenboekje. Als ondertitel gaf hij het ook nog de naam “livre de casse”. Moriel noteerde hier welke uitgaven hij gedaan had over een periode van één jaar, namelijk van 1 augustus 1567 tot en met 31 juli 1568. De uitgaven gaan van kosten voor de aankoop van papier, inkt, tot en met tapijten om de vloer van de winkel of magazijn te beleggen.¹⁴³

Ten derde beslaan folio’s 15 recto tot en met 16 recto een tweede, kort journaal. Het kreeg dan ook opnieuw de toepasselijke naam “Journal N°2”. In dit korte document wordt, op datum van 1 augustus 1568, een schets gemaakt van openstaande rekeningen en resterende goederen, uit het eerste journaal. Met andere woorden, de eindbalans werd opgemaakt vooraleer ze besloten om Antwerpen mogelijk opnieuw te verlaten of nieuwe boeken op te stellen. Een andere mogelijkheid die rest, is dat ze misschien insolvent werden verklaard.¹⁴⁴ Vervolgd wordt met een leeg alfabet of register dat de rekeningen of personen uit het grootboek diende voor te stellen. Het register gaat van 17 recto tot en met 18 verso en wordt vervolgd door het grootboek, van folio 18 recto tot en met 32 verso. Dit laatste gedeelte is dus

---

¹⁴¹ J.C.G. Dusseau, *Het koopmansboekhouden kort en duidelijk gemaakt en tevens ingerigt volgens den tegenwoordigen Koopmansstijl*, Amsterdam, Schalekamp, 1824, pp. 8-9.

¹⁴² SAA, IB2899, folio 1 verso- 14 verso.

¹⁴³ SAA, IB2899, folio 14 recto- 15 verso.

¹⁴⁴ SAA, IB2899, folio 15 recto- 16 recto.

met voorsprong het grootste onderdeel van de boekhouding van de firma Moriel. Een dubbele boekhouding was blijkbaar de keuze bij uitstek van de bedrijfsleiders, wat ergens logisch lijkt te zijn, aangezien het niet enkel meer ging om een simpel eenmansbedrijf op één vaste locatie. Het ging in tegenstelling om een vennootschap met personeel en meerdere factorijen, waardoor een dubbele boekhouding minder marge voor fouten zou toelaten.¹⁴⁵

---

¹⁴⁵ SAA, IB2899, folio 17 recto- 32 verso.

2.3 Boekhoudingen van eenvoudigere aard

2.3.1 Het koopmansboek van Goyart Janssen (IB2830)

Bij de zoektocht doorheen de Insolvente Boedelskamer werden nog verscheidene private boekhoudingen, van eerder anonieme en kleine handelaars uit de zestiende eeuw, teruggevonden. Deze van Goyart Janssen is daar op zijn beurt een voorbeeld van. Hij was een lakenverkoper te Antwerpen en ondertekende dit archiefstuk in december van 1602. De transacties die zich binnenin bevinden dateren van voor of na deze tijd, maar meestal beslaan ze de jaren negentig van de zestiende eeuw.

Als we het over het uitzicht van dit archiefstuk hebben, dan valt in dit geval opnieuw onmiddellijk een zekere vorm van rationaliteit op, zoals die bij de firma Moriel terug te vinden was. Wanneer we de kaft, uit dierenhuid, openslaan, dan zien we binnenin langs de rechterzijde een geschrinkt alfabet waarbij letters van a tot w diagonaal naar beneden aflopen. Wanneer we bijvoorbeeld openslaan bij letter a, dan zien we hier een weergave van het cliënteel, alfabetisch gerangschikt op voornaam. Naast elke naam werd een nummer geschreven, die verwijst naar de pagina waarop de door hun gedane transacties vermeld staat. Bijvoorbeeld, wanneer we het document openslaan bij letter c, dan zien we staan: *Cornelis Ingeliander—n^o-166-*. Als dan naar pagina 166 gegaan wordt, dan vinden we daar de transactie op bovenstaande naam terug. Wanneer echter een bepaalde betaling voldaan was, dan werd door de auteur het vakje met de transactie doorstreept. Het namenregister stopt bij de letter w en wordt vervolgd door een overzicht van betalingen door de personen in het register. De paginering begint na het namenregister en loopt van 1 tot 195. Hiertussen ontbreken echter enkele pagina's, die er al dan niet uitgescheurd werden. De toestand waarin het document tot op heden overgeleverd is, kan dus niet beschreven worden als uitmuntend. Zoals gezegd zijn hier en daar pagina's uitgescheurd, zijn er sporen van brandschade of is er een verlies van kwaliteit door ouderdom.

Voor de transacties zelf werd meestal gekozen voor eenzelfde vormpatroon doorheen de bron. Zo kan er meestal gelezen worden: *(Voornaam)- (Achternaam)- (Plaats van afkomst)- gherekent den (dag) (maand) anno (jaar) is ons/mij schuldig bleven – (aantal) gl.-(aantal) st.- Ontfanghen (aantal) gl. den (dag) (maand) (jaar)- Ontfanghen (aantal) gl. den (dag) (maand) (jaar)-...* Dus werd telkens eerst de koper met plaats van afkomst opgenoemd om daarna de verschuldigde som op te geven en tenslotte de afbetalingen op een rijtje te zetten. Zoals ik al

vermelde, werd na het afhandelen het genoteerde uiteindelijk doorstreept en werd de transactie wellicht als voltooid beschouwd. De posten in het boek werden dus niet chronologisch, maar wel alfabetisch opgenomen. Dit zou er dus op kunnen wijzen dat het in dit geval gaat om een overgebleven grootboek.

We zien dat dit document van veel eenvoudiger aard is dan dat van de Moriel, maar daarom niet hoeft onder te doen bij een studie naar de handelspraktijk. Opnieuw werd alles volgens een heel logisch patroon opgemaakt en gaf zo een uiterst rationeel overzicht van de inkomsten aan de auteur. Een heel duidelijk verschil met het leerboek/de boekhouding van Moriel is het handschrift. Wanneer dat bij die laatste heel mooi en verzorgd was, zien we dat Goyart Janssen en zijn medewerkers er een eerder slordig handschrift op nahielden. Van een perfecte koopman werd immers meestal verwacht dat hij zijn boekhouding in één handschrift bijhield.¹⁴⁶ Bij Goyart Janssen is duidelijk waar te nemen dat verschillende personen notities maakten in het document. Dit is enkel en alleen al af te leiden uit het verschillende gebruik van hoofdletters en het duidelijke verschil in handschriften. Ook werd niet veel zorg besteed aan het boeken van de afzonderlijke posten. Zo werd per persoon meestal wel een rekening geopend, die dan in de index kon teruggevonden worden, maar dan werden de afzonderlijke betalingen zoveel mogelijk op een enkele pagina geschreven. Op deze manier zien we verschillende malen dat er teveel informatie op een pagina neergepend werd, waardoor het in sommige gevallen overkomt als een complete chaos. Of dit representatief is voor de geestestoestand of de beperkte rationaliteit waarmee door deze koopman aan handel gedaan werd, kan moeilijk bevestigd worden.

De vraag is nu natuurlijk wat deze bron ons leren kan of wat de mogelijke bijdrage kan zijn voor deze scriptie. Het antwoord hierop kan van twee kanten bekeken worden. Aan de ene kant kunnen we de bron zien als weinig betekend en dus weinig educatief, omdat ze niet of weinig informatie geeft over de details van transacties. Nergens werd immers enige duiding

---

¹⁴⁶ Zie voor werken omtrent de “ideale koopman” onder andere: J. Savary, *Le parfait negociant ou Instruction générale pour ce qui regarde le commerce des marchandises de France, et des pays étrangers : ... comme aussi plusieurs pareres ou avis & conseils sur diverses matieres de commerce très-importantes. / par le sieur Jacques Savary: enrichi d'augmentations par le sieur Jacques Savary des Bruslons; et après lui, par M. Philemont-Louis Savary.* 2 vols. Parijs, Chez les freres Estienne, 1770; J. Denucé, *Koopmansleerboeken van de XVIe en XVIIe eeuwen in handschrift.* Antwerpen, Standaard, 1941, 213 p.; J. Ympyn, *Nouuelle instruction, et remonstration de la tres excellente siece du liure de compte, pour compter et mener comptez.* Antwerpen, Gilles Copyns, 1543, 251 p.

gegeven omtrent de bepalingen van de afzonderlijke verkopen. Zo werd niet vermeld welke goederen verhandeld werden of welke betalingsvorm gehanteerd werd. Aan de andere kant biedt ze uitzonderlijk veel inlichtingen over de manier waarop een boekhouding gehouden werd of de manier waarop men een bedrijf wilde rationaliseren. Verder kan ze ook beschouwd worden in relatie tot de andere bronnen, die een meer of minder complexe schets geven van de praktijk van het handelen. Met andere woorden, ze kan als contrast dienen ten opzichte van andere archiefstukken.

2.3.2 Het koopmansboek van Cattelyne van Hontsum (IB2927)

Vervolgens wordt getracht de volgende insolvent verklaarde boedel te integreren in het onderzoek. Ook ditmaal gaat het opnieuw om een eerder onbekende handelaarster. Het document was namelijk een eigendom van Cattelyne van Hontsum en ging over een verderzetting van het bedrijf van haar wijlen man, Jan Spannenborg. Het document, dat redelijk beknopt is qua inhoud, dateert uit het jaar 1600. Ook deze bron is, zoals de bovenstaande, slechts fragmentarisch bewaard en lijkt de tand des tijds grondig gevoeld te hebben. Net als bij Goyart Janssen gaat het hier om een overzicht van transacties, maar tussen een beperkter aantal personen. Vermoed wordt dat het ging om familie of alleszins een hechte kring van kooplui. Zo staat er immers te lezen op de eerste folio aan de versozijde:

Tafel van desen boeck

Anna Van Hontsum staet op rang 2

Joos Linden staet op rang 2

Joos van Burgh staet op rang 3

Mijnh(eer) Jan van hontsum op rang 5-7

Steynen Linden staet op rang 7

Cattelynen van Hontsum Spannenborg op rang 8¹⁴⁷

Op folio twee recto worden de vermoedelijke familiebanden bevestigd, want zo staat er: “...van onsen suster Cattelynen van Hontsum weduwe van wijlen Jan Spannenborg van selven

---

¹⁴⁷ SAA, IB2927, folio 1, verso.

gerede goederen...”¹⁴⁸ Overigens wijzen de gelijke achternamen van sommige personen hier ook op.

Deze bron, die verder over een heel leesbaar schrift beschikt, kan ons iets meer vertellen over de organisatievorm in familieverband, de transacties die plaats hadden tussen familieleden, hoe die hier vervolgens mee omgingen en uiteindelijk ook over de positie van vrouwelijke handelaars. Waar het ons in deze bron echter wel aan ontbreekt, is gedetailleerde informatie over de aard van de transacties die erin neergeschreven werden. Zo kan deze bron weinig of niet meedelen welke goederen verhandeld werden, als dat al het geval mocht geweest zijn. De aard van de transacties lijkt eerder te gaan om kredietverlening en openstaande leningen die afbetaald dienden te worden tussen de verschillende familieleden.¹⁴⁹ Zo werd op 7 juli 1600 in het boekje opgesteld: “Steynen Linden voors. is noch schuldig aen Cattelyne van Hontsum voors. den somme van twee hondert zeven pont Vlaams, ende dat voor gerede penningen aan hem gedaen op den 5 april a(nn)o 1600 voor den tijt van ses maenden rest blijktt hij de oubligasie daer van sijnde dewelcke verschijnen sal den 5 octob(er) a(nn)o 1600. Comt den somme van £ 207.”¹⁵⁰

Opvallend aan deze bron is wel dat een vrouw, namelijk Cattelyne, het bedrijf van haar man overnam en handel dreef. Vrouwen werden immers allerminst uitgesloten van handel in de stad Antwerpen. Guicciardini deelt ons zelfs mee dat vrouwen in geen enkele andere stad van het land zo'n hoeveelheid aan privileges hadden dan in Antwerpen. Al waren ze van adel of niet, voor de wet werden ze grotendeels gelijk gesteld. De vrouw was gebonden aan de schulden van de man en vice versa.¹⁵¹ Het stond vrouwen dus vrij om de handel van hun overleden man voort te zetten, aangezien ze wettelijk over dezelfde kam gescheurd werden als zijnde handelaars. Ook kon het in sommige gevallen zijn dat een vrouw in praktijk ondergeschikt bleef aan de mannelijke familieleden, dat ze met andere woorden handelingsonbekwaam was. De beste positie die een vrouw kon bekleden, handelsgewijs bekeken, was die van een ongetrouwde vrouw of wanneer ze haar man overleefde. In deze

---

¹⁴⁸ SAA, IB2927, folio 2, recto.

¹⁴⁹ SAA, IB2927, passim.

¹⁵⁰ SAA, IB2927, 7 juli 1600. Foliëring lijkt in dit geval moeilijker te zijn, aangezien meerdere pagina's uit het boekje gescheurd zijn.

¹⁵¹ L. Guicciardini, 1568, p. 145.

positie was ze dan vrij contracten en dergelijke af te sluiten.¹⁵² De positie van Cattelyne was dus deze van een weduwe die klaarblijkelijk kon beschikken over de gemeenschappelijke goederen, met name het bedrijf en het daarin geïnvesteerde kapitaal en openstaande schulden, die ze met haar man had. Het dagelijkse bestuur echter zal waarschijnlijk, zoals verder ook nog aangehaald wordt, niet in haar handen geweest zijn. Wellicht nam een mannelijk familielid deze positie in, want zo meldt een post van 18 december 1600 “Item wy syn schuldig by onsen suster Cattelynen van Hontsum, weduwe van wylen Jan Spannenbogh...”¹⁵³

Qua kwaliteit van vormgeving steekt dit boekje boven dat van Goyart Janssen uit. Het werd in twee verzorgde handschriften bijgehouden en volgt grotendeels hetzelfde transactiepatroon als het boekje van Goyart Janssen. Het eerste handschrift beschrijft de transacties van het jaar 1600, terwijl er zich plots een tweede handschrift aandient, dat transacties vanaf de jaren 1668 beschrijft.¹⁵⁴ In het kader van deze scriptie is echter enkel het eerste handschrift van belang en dient het tweede dus voorlopig verlaten te worden.

2.3.3 Het koopmansboek van Peter Janssen-Houbraken (IB2956)

De boekhouding van Peter Janssen-Houbraken, daterend tussen 1582 en 1595, is in tegenstelling tot de twee vorige bronnen van heel goede kwaliteit en is volledig bewaard. Het is ook de boekhouding met het grootste volume en onderscheidt zich hierdoor dus van de anderen. Verschillend bij dit stuk is dat het echter heel wat minder rationeel opgevat blijkt te zijn. Dit valt op door de afwezigheid van een foliëring en het door elkaar halen van verzendingen, ontvangsten en schulden. Ook is er geen chronologische of alfabetische systematiek in het boekje waar te nemen. Zo gaat het op de ene pagina van “anno 1584 den 10 october” naar “18ste dach october anno 1583” op een andere daaropvolgende pagina. Het lijkt echter wel een voldoende bron voor de studie naar de handelspraktijk te zijn. Ook hier zien we immers, wanneer we hier en daar wat transacties eruit pikken, dat er verschillende

---

¹⁵² L. Van Aert, *“Van appelen tot zeemleer”*: koopvrouwen in Antwerpen in de 16de eeuw. Brussel, onuitgegeven licentiaatsverhandeling VUB, 2002, pp. 16-20. Een vergelijking van de posities in verschillende regio's van Europa van vrouwen in de zestiende eeuw wordt geschetst in dit zelfde werk, pp. 21-32.

¹⁵³ SAA, IB2927, 18 december 1600.

¹⁵⁴ SAA, IB2927, handschrift één was duidelijk de opsteller van het boekje en vangt aan met “Laus deo op 7 jullyus a(nn)o 1600 in Antw(erpen)” . Handschrift twee vat aan met “Op heden den twaelfden junys 1668...” .

technieken gebruikt werden. Zo hanteert Peter onder andere deze terminologie, op meerdere plaatsen doorheen de bron: “*Afgherekent met...*”, “*...(naam) heeft ontvangen en opgecocht van mij (handelswaar) tot (som in gulden en/of stuivers) noch op stuck...*”, “*Ghesonden aan (naam)*”, “*ghecocht van...*” en “*Dit gelt moet mede gegeven sijn met die rente daer van den (datum)...*”.¹⁵⁵ Als we alleen al op de diversifiëring van de soorten posten voortgaan, dan kunnen we besluiten dat deze bron alleszins uitgebreider is dan de twee bovenstaande. Peter Janssen-Houbraken zal dit document, mijns inziens, eerder gebruikt hebben als notitieboekje, waarin hij voor zichzelf alle inkomsten en uitgaven op een rijtje zette. We zien ook dat deze koopman handelde in verschillende goederen, waarvan garen het belangrijkste was. Hij verhandelde meerdere soorten en kleuren van dit product. Het feit dat de verhandelde goederen uit dit boekje gehaald kunnen worden, biedt ook een ander perspectief. Zo hoeft niet enkel geconcentreerd te worden op de vormgeving, zoals bij de twee bovenstaande eerder het geval is, maar kan ook aandacht geschonken worden aan de interne details van het bedrijf.

2.3.4 Samenvattend

In dit hoofdstuk zagen we dat de eenvoudigere boekhoudingen zo worden omschreven, omdat ze in tegenstelling tot deze van Moriel niet kunnen benoemd worden als zijnde dubbele boekhoudingen en omdat ze vormelijk heel wat minder ingewikkeld samengesteld zijn. Ook zijn ze minder bruikbaar bij bijvoorbeeld een onderzoek naar warenhandel of het gebruik van krediettechnieken. Ze kunnen echter wel aangewend worden om een aanvulling te zijn bij het boekje van Moriel of juist om hiermee in contrast gesteld te worden. Met andere woorden, het bestaan van boekjes als deze getuigt van een zekere schakering in boekhoudingscapaciteiten in de zestiende eeuw. Ook valt op na studie van deze bronnen dat de complexiteit van de bedrijven ook af te leiden is uit de boekhouding. Dus hoe eenvoudiger de transacties bijgehouden werden, hoe minder complex de bedrijven op zich waren, wat betreft de door ons onderzochte bronnen. De boekhoudingen die hier als eenvoudig aangeduid worden, handelen meestal over iets kleinere bedrijven. Het is dan soms ook moeilijk te bepalen in welke mate de bedrijfjes producent, handelaar of beiden waren. Enkel van Moriel zijn we zeker dat ze zelf geen producenten waren en dat ze enkel handelden in de door hun begunstigde goederensoorten.

---

¹⁵⁵ SAA, IB2956, passim.

3. Analyse: zoektocht naar de commerciële praktijk van het zestiende eeuwse Antwerpen

3.1 Aanzet: wat is commerciële praktijk?

“...moy Jehan Moriel et Matieu Moriel faisons compangnye dont nous reste aulx livres vieulx envi(ron) fl. 718-17-4. Lesquels nous devons user en train de marchandise. Dieu nous donne la grasse de tout bien gouverner a son honneur et n(ost)re salut...”¹⁵⁶

Dit hoofdstuk behelst de oplossing van de centrale probleemstelling, namelijk of er een kenmerkende handelspraktijk terug te vinden is voor het Antwerpen van de zestiende eeuw, aan de hand van kleinere deelvragen. Zelfs vandaag wordt de term “commerciële praktijk” nog volop gebruikt in de dagelijkse omgangstaal. Het is ook een begrip dat weinig van zijn oorspronkelijke intrinsieke betekenis verloren heeft en als volgt omschreven kan worden: het gaat om het aanleren van commerciële basisvaardigheden, het verkennen van de commerciële ruimte, onderhandelen, vertegenwoordigen en inzicht verwerven in de commerciële binnendienst van een bedrijf.¹⁵⁷ Het bestuderen van oudere commerciële technieken heeft natuurlijk ook een eigentijdse sociale relevantie, want vaak zijn onze hedendaagse technieken slechts een herinterpretatie van oudere. Om het anders te zeggen: “Alles is immers nieuw, en toch steeds ... het oude.”¹⁵⁸ Veel van de technieken die we vandaag nog onder een of andere vorm gebruiken zijn immers terug te brengen tot vroegere tijden. Zo horen we schatplichtig te zijn aan middeleeuws Italië voor onder andere de innovaties zoals wisselbrieven, dubbele boekhouding, commercieel bankieren, zeeverzekeringen, enzovoorts.¹⁵⁹ Commerciële praktijk

---

¹⁵⁶ SAA, IB2899, folio 16 verso.

¹⁵⁷ Tot op de dag van vandaag kan men zichzelf onderrichten in de “commerciële praktijk” of “commerciële vaardigheden”. Getuige hiervan zijn de talrijke opleidingsmogelijkheden die zich voordoen aan universiteiten of hogescholen. Zie onder andere: <http://portal.hhs.nl/portal/page/portal/nl/professional_courses/overzicht-opleidingen-trainingen/management-bestuur-bedrijfskunde/commerciele-vaardigheden/trainingsprogramma>, geraadpleegd op 30 maart 2010; <<http://test.katho.be/apps.aspx?smid=1565&item=sid&deeltraject=2687&oplprog=38596>>, geraadpleegd op 30 maart 2010.

¹⁵⁸ J. Hagers, *Bouwstoffen voor de geschiedenis van het boekhouden in de Nederlanden*. Rotterdam, Delwel en co., 1903, p. 4.

¹⁵⁹ F. Edler, “Early examples of marine insurance.” In: *The Journal of Economic History*. November 1945 (5), p. 173.

kan ook als volgt omschreven worden : “tout ce qu’il convient de savoir, au jugement des rédacteurs, pour commercer sur les places avec lesquelles la maison entretient des relations : renseignements métrologiques et monétaires, taxes à acquitter et réglementations diverses, enfin des informations de caractère « technologique » - qualités et particularités des marchandises. Au total une énorme nomenclature, mais limitée aux marchés et aux genres d’affaires qui intéressent l’entreprise.”¹⁶⁰ Handelspraktijk wordt dus bedreven door ondernemers, die afhankelijk zijn van hun eigen beslissingen wat betreft het verhandelen van goederen en diensten.¹⁶¹ Al dit werd dan ook bedreven met een oog gericht op het beperken van de “transactiekosten”, namelijk hetgeen moest bijgedragen worden om een bepaald doeleind te bereiken.¹⁶²

De vraag die nu rijst is of we aan de hand van een koopmansboek zoals dat van de Moriel algemene elementen over de Antwerpse zestiende eeuwse handels situatie kunnen extrapoleren? Mijns inziens kan dit wel en hierin volg ik dan ook de stelling van Posthumus, die hetzelfde doet voor het vijftiende eeuwse Amsterdam. Namelijk, de gestelde handelingen in de boekjes blijken immers van zo’n algemeen gangbare aard geweest te zijn, ook voor kopers, “dat zij eenzelfde vertrouwen in de daden en de woorden dezer kooplieden bleken te bezitten als deze in de hunne, zodat door de eigenaren met zeer korte aantekeningen omtrent hun handel kon worden volstaan.”¹⁶³

Centraal in de vraagstelling staat natuurlijk ook de stad Antwerpen en de rol die deze vervulde ten aanzien van kooplui. Bij verschillende auteurs werd immers al de vraag opgeworpen of de aanwezigheid van zovele buitenlanders als het ware een leerpoel vormde voor de inheemse handelaars. Brulez stelde dat inheemse handelaars vanzelfsprekend wijzer werden van de instroom aan vreemdelingen en de praktijken die ze meebrachten.¹⁶⁴ Gelderblom ondersteunt deze these, maar vindt dat deze ontwikkeling alleszins niet overschat mag worden. Hij is van mening dat er wel degelijk invloeden geweest zullen zijn, maar dat er niet altijd sprake kan

---

¹⁶⁰ P. Jeannin, *Les marchands au XVIe siècle*, p. 105.

¹⁶¹ O. Gelderblom, *Entrepreneurship in the Golden Age of the Dutch Republic*, p. 1.

¹⁶² D.C. North, “Institutions and a transaction-cost theory of exchange.”, p. 183.

¹⁶³ N.W. Posthumus, *De Oosterse handel te Amsterdam*, p. 2.

¹⁶⁴ W. Brulez, “De handel.” In: *Antwerpen in de XVIde eeuw*. Antwerpen, Mercurius, 1975, pp. 128-129.

zijn van een oorzaakgevolg-relatie. Met andere woorden, de aanwezigheid van vreemde kooplui leidt niet altijd tot een hogere activiteit onder inheemse handelaars. Hij stelt ook, in navolging van Van der Wee, dat het eerder concurrentie was die primeerde boven het eigenlijke willen bijleren van de buitenlanders.¹⁶⁵ Mijns inziens kloppen elk van deze denkpistes en kan ook gesteld worden dat de aanwezigheid van buitenlandse handelaars niet enkel een effect had op de inheemse handelaar, maar op de handel en handelaar in het algemeen.

De term commerciële praktijk impliceert ook een evolutie, met andere woorden, een verandering van de beschikbare technieken door de eeuwen heen. De praktijk zoals die in de zestiende eeuw te Antwerpen bedreven werd, was grotendeels schatplichtig aan de ontwikkelingen die zich vanaf de “commercial revolution” in het dertiende eeuwse Italië manifesteerden. Het ging dan om een verandering van de handel in zijn geheel. Handelaars hanteerden nieuwe manieren van transport, het aanstellen van factors, de opkomst van gespecialiseerde transporteurs en vennootschappen waarin vennoten kapitaal deelden.¹⁶⁶ Samengevat, in Antwerpen deden zich in de zestiende eeuw grote technische vernieuwingen voor, die eigenlijk een samenraapsel waren van verschillende periodeoverschrijdende tradities.¹⁶⁷

Wat hierna volgt is een overzicht van de commerciële basisvaardigheden waarover een handelaar of koopman op zijn minst toch enige kennis van diende te hebben, wilde hij slagen in het bereiken van zijn commerciële doel. De vraag of alle van deze technieken of mogelijkheden al dan niet gebruikt dienden te worden, om te slagen als handelaar, wordt gaandeweg beantwoord. Commerciële praktijk gaat met andere woorden over de welwillendheid en het adaptatievermogen van kooplieden om zich aan te passen aan innovaties en ontwikkelingen die zich voordoen in hun eigen tijd. Het zestiende eeuwse Antwerpen kenmerkte zich daarom ook door een sterke verspreiding van en aanpassing aan

---

¹⁶⁵ O. Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*, p. 46.

¹⁶⁶ P. Spufford, “From Antwerp to London. The decline of financial centres in Europe.” In: *The Fourth Ortelius Speech*. NIAS, Wassenaar, 2005, pp. 4-5.

¹⁶⁷ M. Limberger, “No town in the world provides more advantages: economies of agglomeration and the golden age of Antwerp.”, p. 51.

nieuwe kennis.¹⁶⁸ Het feit dat zovele technieken of verworvenheden zich aandienen in de zestiende eeuw, betekent ook dat de handelaar zich in de commerciële praktijk kon verzekeren door risicospreiding. Deze spreiding hield in dat de handelaar zich niet enkel kon toelagen op het beoefenen van slechts een enkele verkoopsvorm, maar dat hij zich op verschillende goederen, commerciële activiteiten en handelspartners tegelijkertijd kon concentreren.¹⁶⁹ Op deze manier kunnen we commerciële praktijk ook niet beperken tot bijvoorbeeld enkel het drijven van handel, want “...trade, in other words the organisation of markets and of transport infrastructure” was meestal een beperkte bezigheid, zoals het citaat aantoont.¹⁷⁰ Daarom kunnen we het volgende schema met onderdelen van de commerciële praktijk niet beschouwen als definitief, maar als een denkrichting die voorheen al door andere auteurs geschapen werd en die nu getoetst en gemodificeerd wordt op basis van het gebruikte bronnenmateriaal. Met andere woorden zijn de volgende kenmerken dan eigenlijk geen vaststaande feiten, maar eerder vraagstellingen. Zo kan voor elk onderdeel immers gesteld worden of het wel noodzakelijk was om dit te incorporeren in dit schema. Bij elke stelling kan dan ofwel bevestigd of ontkend worden. Bijvoorbeeld, zo kan de vraag gesteld worden of het nodig was voor een handelaar om een boekhouding bij te houden in het zestiende eeuwse Antwerpen. Al gauw blijkt dat het antwoord op deze vraag bevestigend moet zijn, omdat zonder enige vorm van boekhouding het praktisch onmogelijk was voor een handelaar om enige visie te hebben over de zaken waarin hij betrokken was.

---

¹⁶⁸ Ibidem, p. 53.

¹⁶⁹ O. Gelderblom en J. Jonkers, *Amsterdam as the cradle of modern futures and options trading, 1550-1650*. In: < <http://www.lowcountries.nl/workingpapers.php>>, geraadpleegd op 18 april 2010, paper Universiteit Utrecht, september 2003, p. 1.

¹⁷⁰ P. Stabel, *The market place and civic identity in Late Medieval Flanders*” In: BOONE, (M.) en STABEL, (P.). *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*. Leuven-Apeldoorn, Garant, 2000, p. 43.

3.2 Boekhouding

3.2.1 Opleiding

Boekhouden had in de zestiende eeuw al een relatief lange traditie. Al sinds oudsher hield men verschillende soorten boeken bij die elk een complementaire functie vervulden. Het dubbel boekhouden, zoals dat in de zestiende eeuw geleidelijk aan ruimtelijk verspreid raakte, zou in Europees opzicht op een niet zo lange traditie kunnen stoelen. Het zou pas aan het eind van de dertiende eeuw zijn dat de techniek van het dubbel boekhouden ontwikkeld werd in Genua of Toscane. Het is dan ook in deze Italiaanse steden dat het onderricht in boekhouden, rekenen, schrijven en lezen een belangrijk onderdeel vormde van de commerciële revolutie die door hen ingezet werd. De mogelijkheden voor onderwijs waren ook in deze middeleeuwse tijden redelijk uitgebreid. Zo gingen sommigen naar het Oosten en schreven hierop volgend handleidingen in rekenen, anderen huurden notarissen in en nog anderen namen privéleraars in dienst. Ook bestonden er al specifieke opleidingen in commerciële rekenkunde, die verschaft werd door een *abbachista*.¹⁷¹ Wat de opleiding in het boekhouden voor de zestiende eeuw betreft, is het belangrijk indachtig te houden dat geen onderscheid gemaakt werd tussen een opleiding handelsrekenen en boekhouden. In die tijd was de opleiding boekhouden, die meestal gegeven werd door schoolmeesters, het logische gevolg van de studie handelsrekenen. De schoolmeesters waren, volgens Henry De Grootte, een belangrijk scharnierpunt, want het waren zij die anderen onderwezen in rekenen, boekhouden en talen.¹⁷² Ook familieleden of ouders stonden in voor het onderricht van de jongere koopman, opdat ze dan later het bedrijf zouden kunnen verderzetten.¹⁷³ Deze situatie blijkt ook duidelijk het geval te zijn in het boekje van Jehan en Mathieu Moriel. Het is immers enkel het handschrift van deze eerste dat waar te nemen is en uit het taalgebruik alsook zinsbouw is op te maken dat hij de oudere van beiden moet geweest zijn.¹⁷⁴ Alleszins kan gesteld worden dat men in de zestiende eeuw nog steeds op dezelfde mogelijkheden als in de

---

¹⁷¹ P. Spufford, *Power and Profit. The merchant in Medieval Europe*. p. 29.

¹⁷² H.L.V., De Grootte, “De zestiende-eeuwse drukken over boekhouden en handelsrekenen hoofdzakelijk in betrekking met Antwerpen.”, p. 7.

¹⁷³ J. Denucé, *Koopmansleerboeken van de XVIe en XVIIe eeuwen in handschrift*. Antwerpen, Standaard, 1941, p. 5.

¹⁷⁴ IB2899, Jehan en Mathieu Moriel, folio 1v°.

middeleeuwse Italiaanse steden beroep kon doen, wilde men zich laten onderrichten in de kunst der cijfers.

3.2.2 Enkel- en dubbelvoudig boekhouden

Boekhouding vormt het grootste deel van de aanwezige stukken uit de Boedelskamer. Het zijn dan ook de stukken die voor deze onderwerpkeuze het meest toepasselijk zijn. Aan de hand van restanten van private financiën en boekhouding trachtte ik een inzicht te krijgen in organisatievormen, soorten handel en boekhouding, verzekeringen, verhandelde waren, verkoopstechnieken, etc. Kortom de commerciële praktijk zoals die in de zestiende eeuw bedreven werd. Het zijn bronnen die een groot spectrum aan onderzoeksmogelijkheden boden en bieden. In het verleden waren boekhoudingen van grotere firma's zoals de Della Faille, Affaitadi, Fugger, Ducci, van Immerseel, enzovoorts al onderhevig aan uitgebreid onderzoek. De archiefstukken die verschillende branden en plunderingen doorstaan hebben en die door mij van naderbij bestudeerd worden, zijn daarentegen meestal van de hand van onbekende personen. Zo is meestal enkel de naam en het beroep voorhanden. De afwezigheid van gedetailleerde persoonsbeschrijvingen en genealogieën is dus het grootste probleem aangaande de onderzochte bronnen in dit geval.

Een onderscheid kan gemaakt worden tussen het eerder eenvoudige enkelvoudige boekhouden en het meer complexe dubbele boekhouden. De eerste vorm is eenvoudiger in het gebruik en verschaft weinig informatie over de stand van zaken in een bepaald bedrijf. Handelaars die een compleet overzicht van hun bedrijf en gedane transacties wensten te krijgen, maakten gebruik van een dubbele boekhouding.¹⁷⁵ Ook Ympyn wees ter zijner tijd al op het belang van het houden van een dubbele boekhouding. Het was zijn diepste overtuiging dat elke handelaar of iedereen die iets met geld te maken had die iets wou bereiken, zichzelf minstens diende te onderrichten in het dubbel boekhouden. De volledige titel van het in 1543 verschenen boekhoudkundig werk van zijn hand luidde daarom niet voor niets:

“Nouvelle instruction et remonstration de tres excellente scie(n)ce de livre de compte, pour compter et mener comptez, a la maniere d'Italie, moult proufitable et necessaire, a tous Marchans, Recepveurs, Fermiers, Maultaultiers, Gabellionaires, et aultres,

---

¹⁷⁵ J. Art en E. Vanhaute, *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en de 20ste eeuw*. Gent, Mens & Cultuur, 2003, pp. 324-325.

informant comment chascun doit tenir et faire comptes par livres doubles et contredoubles, a la maniere et usaige q(ue) dessusdict est, par laq(ue)lle un chascu(n) par soy mesmes, pourra percevoir grande experience, en toutes ses besoingnes et affaires.”¹⁷⁶

Een standaard dubbele boekhouding bestond uit een vast aantal delen, namelijk een inventaris, een memoriaal, een journaal, een grootboek en een register. Eerder wees ik al op het belang van een inventaris, wanneer het gaat om uitgebreide boekhoudingen, die anders onoverzichtelijk worden. Een memoriaal is de chronologische minutieuze opsomming van de dagelijkse transacties. Het journaal op zijn beurt is een abstract van het memoriaal waarin alle transacties opgenomen worden, zij het in een meer summiere vorm. Een volgend onderdeel is het grootboek, waarin alle posten uit het journaal verwerkt worden. Naargelang men de posten in het journaal aantrof, schreef men ze in op zowel een debet- als creditzijde. Het grootboek wordt normaal aangevuld met een alfabetisch register waarin alle rekeningen staan met de naar hun verwijzende foliëring.¹⁷⁷ Op basis van het grootboek zou het in principe mogelijk geweest zijn een “winst- en verliesrekening” op te stellen. Dit kan gedaan worden door telkens wanneer het bedrag aan creditzijde groter is dan aan debetzijde dit in te schrijven bij winst, en omgekeerd bij te schrijven bij verlies wanneer het debet groter is dan het credit. Op deze manier was het dus mogelijk een zuiver overzicht van winst of verlies te bekomen. Debet is dus hetgene betaald moet worden en debiteur degene die de som diende te betalen. Voor credit en crediteur geld dan het omgekeerde.¹⁷⁸

Een dubbele boekhouding maakte het ook mogelijk een onderscheid te maken tussen een kas- en kapitaalrekening. De kasrekening, in handen van de kassier, is het actieve deel van het bedrijf, namelijk het volledige bezit en wat er van uitgegeven kan worden. De kapitaalrekening aan de andere kant geeft het overzicht van het volledige hebben en houden en is dus het passieve gedeelte van het volledige bedrijf.¹⁷⁹ Zo is te zien dat de firma Moriel

---

¹⁷⁶ J.C., Ympyn, *Nouvelle instruction, et remonstration de la tres excellente siece du liure de compte, pour compter et mener comptez.* Antwerpen, Gilles Copyns, 1543, 251 p. In: < http://books.google.be/books?id=SNNtAAAIAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_v2_summary_r&cad=0#v=onepage&q=&f=false >, geraadpleegd op 15 oktober 2009, p. 1.

¹⁷⁷ W. Brulez, *De firma Della Faille*, p. 435.

¹⁷⁸ J.C.G. Dusseau, *Het koopmansboekhouden kort en duidelijk gemaakt en tevens ingerigt volgens den tegenwoordigen Koopmansstijl*, Amsterdam, Schalekamp, 1824, pp. 11-12.

¹⁷⁹ J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales*, pp. 125-126.

een onderscheid maakte tussen aan de ene kant een kasrekening, die de naam “casse” meekreeg, en aan de andere kant een kapitaalrekening, genaamd “compangnye”.¹⁸⁰ Een overzicht van gedane uitgaven op de kasrekening zien we op folio 18 recto-19 verso, deze op de kapitaalrekening van 19 recto tot en met 20 verso.¹⁸¹ De dubbele boekhouding van het Antwerpse filiaal van de firma Moriel geeft ook de aanleiding tot een vergelijking tussen de kas- en kapitaalrekening, en de boekingen die op beiden gemaakt werden. Het is dus opvallend dat beide onderscheiden rekeningen veelal een tegenovergestelde beweging maken. Wanneer een grote uitgave gedaan werd op de kas, dan werd deze meestal ingeschreven als inkomst op de kapitaalrekening. Zo zien we op onderstaande grafieken dat deze beweging heel goed waar te nemen is voor de maanden augustus 1567 en juli 1568. Nu is het wel zo dat de totale som van enerzijds de inkomsten als anderzijds de uitgaven, van zowel kas- als kapitaalrekening, gelijk hoorden te zijn aan elkaar. Dat betekent dus dat de grote uitgaven op de kasrekening van augustus 1567 gebalanceerd dienden te worden door hetzelfde bedrag uiteindelijk te boeken aan de kant van de inkomsten, ook wel credit genoemd. Zo zien we bijvoorbeeld dat de 1000 gulden die op 1 augustus 1567 gedebiteerd werden van de kasrekening op dezelfde dag gecrediteerd werden op de kapitaalrekening.¹⁸² De kas- en kapitaalrekening fungeerden dus als communicerende vaten en vormden een ingewikkeld controlemiddel om overzicht te krijgen over het bedrijf.

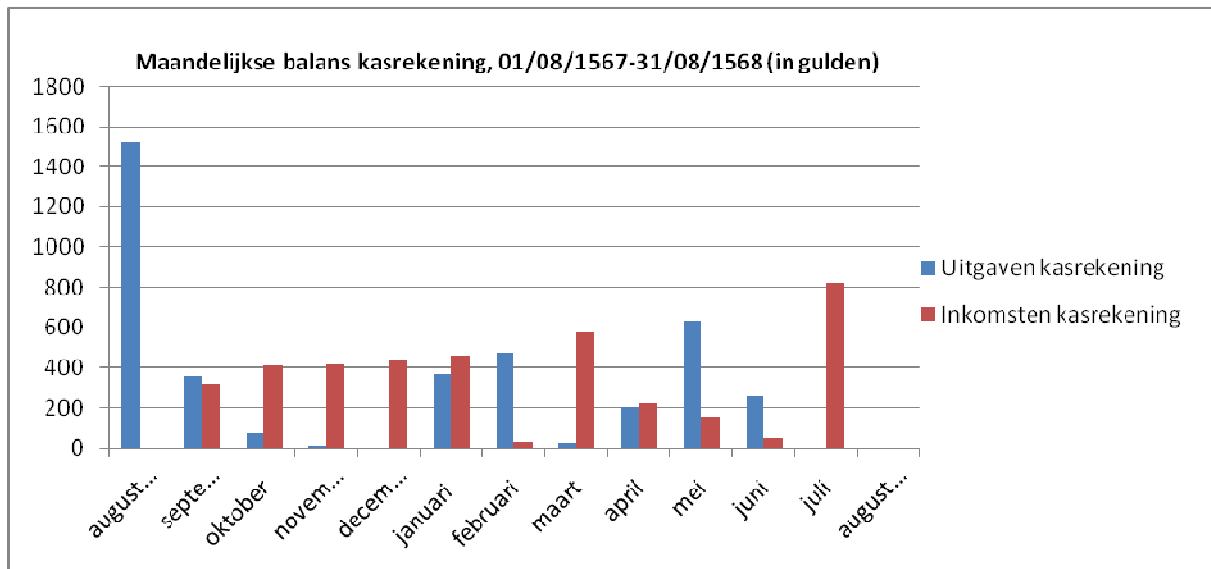
---

¹⁸⁰ SAA, IB2899, passim.

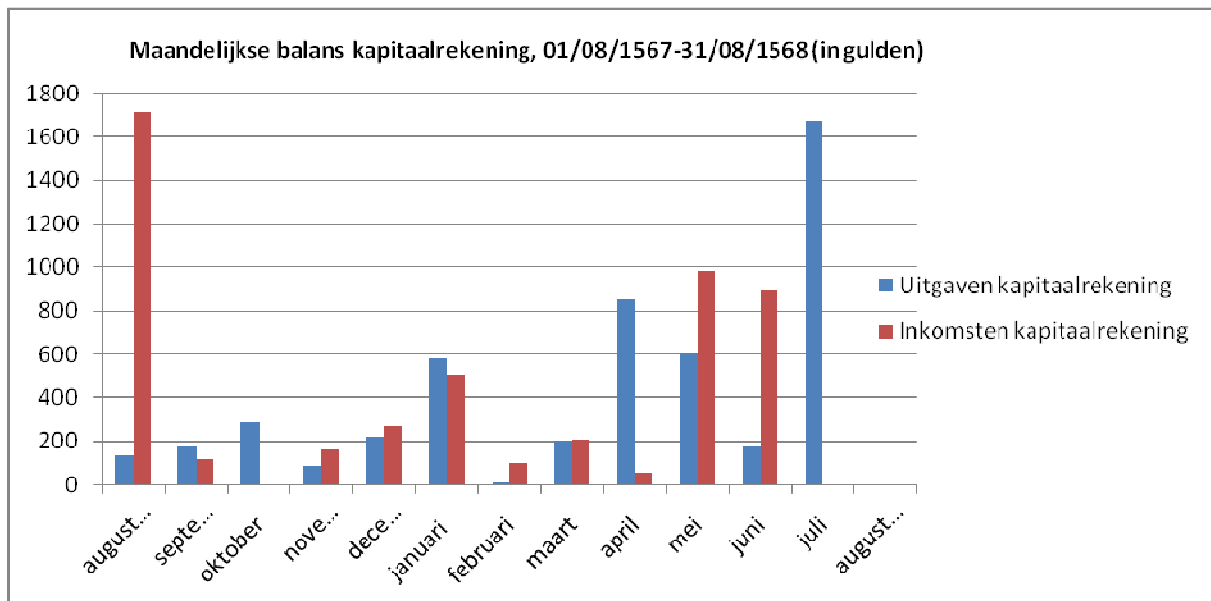
¹⁸¹ SAA, IB2899, folio 18 recto-20 verso.

¹⁸² Zie onderstaande figuur 2 en folio's 18 recto-20 verso.. In bijlage zijn ook de uitgaven en inkomsten op zowel kas- als kapitaalrekening bijgevoegd, dit per aparte post en per maand. Zie hiervoor de bijlage “grafieken koopmansboek Moriel”. In deze scriptie wordt niet verder ingegaan op overige boekhoudkundige aspecten, aangezien dit ons te ver zou drijven en omdat de kennis hierover niet onuitputtelijk blijkt te zijn.

Figuur 2: maandelijkse balans kasrekening firma Moriel¹⁸³

Figuur 3: maandelijkse balans kapitaalrekening firma Moriel¹⁸⁴

Het verschil tussen enkel en dubbel boekhouden ligt hem ook nog in het feit dat bij het dubbel boekhouden een grootboek opgesteld wordt uit de posten van het dagboek en het journaal,

¹⁸³ Samengesteld aan de hand van IB2899, folio 18 recto en 19 verso. Het betreft hier een overzicht van het debet en credit van de rekening “casse”, zoals die door Jehan Moriel genoemd werd.

¹⁸⁴ Samengesteld aan de hand van IB2899, folio 19 recto en 20 verso. Het betreft in dit geval een overzicht van het debet en credit van de rekening “compangnye”.

zodat makkelijk een jaarrekening gemaakt kan worden. In de zestiende eeuw was dit laatste echter nog niet volledig ingeburgerd en maakte men vaak nog gebruik van de meer eenvoudige enkele vorm. Algemene werken zoals die van Ympyn, Pacioli en Mellis trachten dan ook in de zestiende eeuw en vroeger hier verandering in te brengen door het opstellen van gedetailleerde handleidingen. Het is ook interessant om de gevonden boekhoudingen te toetsen aan de eigentijdse richtlijnen zoals die opgesteld staan in theoretische werken zoals de *Nieuwe instructie* van Jan Ympyn, de *Summa Arithmetica* en *De computis et scripturis* van Luca Pacioli, de *Briefve instruction and maner how to keepe bookes of accompts after the order of debtor and creditor* van John Mellis of de *Praticque pour brièvement apprendre à ciffrer et à tenir livres de comptes, aves la règle de cols et geometrie* van Valentin Mennherr.¹⁸⁵ Zo is immers op te merken dat het koopmansboek van de Moriel schatplichtig geweest zou zijn aan enkele van de bovenstaande auteurs. Op de gelijkenis tussen Mennher en het Moriel-boek werd eerder al ingegaan en mijns inziens valt deze dan ook niet te ontkennen. De gelijkenis tussen Moriel en Ympyn is al minder oppervlakkig te herkennen. Zo werd bij beiden wel in indeling per ingeschreven post gemaakt, maar daar houdt de vergelijking grotendeels op. Het meeste dat we zouden kunnen stellen, is dat er een vormelijke gelijkaardigheid is. Verder werd door Ympyn nog met Romeinse cijfers gewerkt, is de formulering van de posten anders en werd een andere muntnotatie gehanteerd.¹⁸⁶ De impact van de werken van auteurs als Ympyn en Pacioli en de verspreiding ervan liep natuurlijk ook samen met de groeiende populariteit van de boekdrukkunst in de zestiende eeuw.¹⁸⁷ Het werk van de Italiaan Pacioli was het eerste gedrukte werk dat handelde over de uitgewerkte techniek van het dubbel boekhouden. Vandaar dat het werken met dit systeem ook dikwijls de

---

¹⁸⁵ J.C., Ympyn, *Nouvelle instruction, et remonstration de la tres excellente siece du liure de compte, pour compter et mener comptez*. Antwerpen, Gilles Copyns, 1543, 251 p. In: < http://books.google.be/books?id=SNNtAAAIAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_v2_summary_r&cad=0#v=onepage&q=&f=false >, geraadpleegd op 15 oktober 2009; P. Crivelli, *Double-entry book-keeping: by Luca Pacioli; an original translation*. Londen, Institute of bookkeepers, 1966, 91 p.; J. Mellis, *Briefve instruction and maner how to keepe bookes of accompts after the order of debtor and creditor*. Londen, John Windet, 1588.; V. Mennher, *Praticque pour brièvement apprendre à ciffrer et à tenir livres de comptes, aves la règle de cols et geometrie*. Antwerpen, 1565.

¹⁸⁶ J.C., Ympyn, *Nouvelle instruction, et remonstration de la tres excellente siece du liure de compte, pour compter et mener comptez*, passim.

¹⁸⁷ H.L.V., De Groot, "De zestiende-eeuwse drukken over boekhouden en handelsrekenen hoofdzakelijk in betrekking met Antwerpen." In: *De Gulden Passer*. 1971 (19), pp. 8-9.

terminologie “Italiaanse methode” meekreeg.¹⁸⁸ Zeker mogen we stellen dat Moriel op de een of andere manier wel kennis genomen zal hebben van oudere werken over boekhouden, maar alleszins zal het meest eigentijdse werk, namelijk dat van Mennher, de meest voor de hand liggende studiebron geweest zijn.

Overigens maakte ik eerder al een onderscheid tussen de boekhouding van de firma Moriel en de andere meer “eenvoudige” boekjes. Dit onderscheid komt grotendeels voort uit het feit dat Moriel gebruik maakte van dubbele boekhouding en deze wordt meestal als meer “rationeel” beschouwd dan de gewone enkelvoudige boekhoudingen. Dit discours, dat een link legt tussen termen als kapitalisme, boekhouding en rationaliteit, is er een dat vaak gevolgd werd door auteurs als Weber, Sombart en Schumpeter.¹⁸⁹ Het lijkt dan ook aannemelijk dat geen enkel van de drie andere handelaars, namelijk Janssen-Houbraken, van Hontsum of Janssen, enige kennis genomen hadden van de bovenvermelde standaardwerken. Dit kan besloten worden, omdat er geen enkele overeenkomst vast te stellen is en ook omdat niemand van deze personen blijkbaar een dubbele boekhouding gebruikte.

Het koopmansboek van de firma Moriel is, zoals we zagen, een vroeg voorbeeld van het groter wordende belang van dubbele boekhoudingen doorheen de vroegmoderne tijd. In zijn grootboek nam Jehan Moriel een dubbele boekhouding op, lopend van folio 17 recto tot en met 32 verso. De door hen behandelde periode ging van 1 augustus 1567 tot en met de 31ste juli van 1568. Typisch voor een dubbele boekhouding is dat de sommen die aan debiteur- en crediteurzijde staan, niet altijd overeen komen met elkaar. Er mogen dan wel dezelfde eindresultaten vermeld staan, toch zijn de sommen niet perfect gelijk aan elkaar wanneer ze opnieuw opgeteld worden. Wanneer we de debetzijde op folio 19 recto vergelijken met de creditzijde op folio 20 verso, dan zien we dat de opgetelde sommen respectievelijk 4999 gulden 7 stuiver 31 penning en 5005 gulden 9 stuiver 7 penning blijken te zijn. Dit verschil van om en bij de 6 gulden, betekende dan een winst van hetzelfde aantal voor de behandelde periode. Dit is zo aangezien de creditzijde groter was dan de debetzijde. Moriel telde bij het debet uiteindelijk ongeveer 6 gulden bij en “saldeerde” of egaliseerde op deze manier de totale rekening. Het kan ook zijn dat de winst groter geïnterpreteerd dient te worden. Zo zien

---

¹⁸⁸ D.D. Reeves, “Sixteenth-century writings on bookkeeping.” In: *The Business History Review*. Herfsteditie 1960 (34), p. 329.

¹⁸⁹ B.G. Carruthers en W.N. Espeland, “Accounting for Rationality: Double-Entry Bookkeeping and the Rhetoric of Economic Rationality.” In: *The American Journal of Sociology*. Juli 1991 (97), p. 31.

we dat Moriel zelf folio 19 recto, de debetzijde dus, beëindigde met “dito pour ung reste qui je porte pour égallier fl. 1572-18-10.”¹⁹⁰ Dit zou dan ook betekenen dat de winst groter was dan enkel de 6 gulden waarover eerst sprake. Kortom, wanneer men saldeert, dan betekent dit dus het bijvoegen van het verschil bij de laagste van beide zijden.¹⁹¹

3.2.3 Waarom een boekhouding gebruiken?

De gebruikte bronnen zijn dus overblijfsels van private boekhouding. Ze verschillen van publieke boekhouding in vorm, geschrift en doel. De doelstelling staat in de meeste gevallen voorop. Met het aanleggen van een private boekhouding probeerden de actoren meestal een overzichtelijk geheel van hun inkomsten, personeel, goederen en uitgaven weer te geven. Men stelt het dus op met als doel zo rationeel mogelijke beslissingen, lees zoveel mogelijk winst of zo weinig mogelijk verlies, te kunnen maken in de toekomst. Voor de koopman was het opstellen van een koopmansboek een noodzakelijkheid, omdat hij op deze manier “een overzicht van de stand van zijn koopmansbedrijf” verkreeg.¹⁹²

De vraag die nu nog rijzen kan, is om welke andere redenen handelaars besloten een koopmansboek of boekhouding aan te leggen. In eerste instantie kon men deze taak aanvatten om bijvoorbeeld een overzicht te krijgen over vreemde goederen, oftewel goederen die men aankocht in verafgelegen plaatsen zonder dat men ze zelf vergezelde. Ten tweede kon men ook een koopmansboek opstellen wanneer men openstaande rekeningen tussen vennoten uit dezelfde vennootschap wilde afsluiten. Vervolgens kon een dergelijk boek ook een overzicht geven van de eigen kredietoperaties. Ten vierde diende een boekhouding ook als verantwoording voor aangegane kosten door een commissionair die bepaalde opdrachtgevers vertegenwoordigde. Ten vijfde, zoals eerder vermeld, gaf een koopmansboek natuurlijk voor de handelaar zelf ook een uitzonderlijk overzicht van het totale bedrijf op een bepaald tijdstip.¹⁹³ Ook werd het mogelijk voor de handelaar om een zicht te krijgen op de totale markt en op toekomstige situaties. Op deze manier kon hij zichzelf zoveel mogelijk voordeel proberen doen door proberen te voorspellen wat de netto winst zou kunnen zijn. Dit kon

---

¹⁹⁰ SAA, IB2899, folio's 19 recto-20 verso.

¹⁹¹ W. Brulez, *De firma Della Faille*, p. 434.

¹⁹² N.W. Posthumus, *De Oosterse handel te Amsterdam*, p. 3.

¹⁹³ N.W. Posthumus, *De Oosterse handel te Amsterdam*, pp. 4-10.

gedaan worden door transacties uit het verleden van naderbij te bekijken en vervolgens te projecteren op de toekomst. Ten zevende kreeg hij ook een overzicht van gedane onkosten ten behoeve van de dagelijkse handel.¹⁹⁴ Alleszins mogen we er van uit gaan dat het opstellen van een boekhouding door bedrijfsleiders een zekere vorm van legitimering van dat bedrijf zelf betekent heeft, want de boeken waren raadpleegbaar voor een bepaald publiek.¹⁹⁵ Dit is met andere woorden een juridische functie die boekhouding kon vervullen. Het werd mogelijk om boekhoudingen te gebruiken in rechtbanken als bewijsstukken. Dit was een praktijk die al in het laatmiddeleeuwse Italië in omgang was. Een negende functie is het zicht op en controle van ondergeschikt personeel. Zo kon men mogelijke fraude tijdig proberen te bestrijden. Algemeen gesteld was de uiteindelijke bedoeling het behalen van succes in de handel. Hoewel men in de voorafgaande eeuwen nog twijfelde aan de nuttigheid van het dubbel boekhouden voor het behalen van commercieel succes, ging men dit in de zestiende eeuw desalniettemin toch proberen aanwenden.¹⁹⁶ Samenvattend zou dus kunnen gesteld worden dat de belangrijkste functie alomvattend is, namelijk het de studie van het boekhouden zelf. Door het aanmaken van een boekhouding creëerde men als het ware een stapel boeken die een overzicht boden over al wat het bedrijf aanging. Het was dan aan de koopman om voortdurend alles aan te vullen en zich bij te scholen, wilde hij niet versmoren in de papierberg. Op zich vormt dit dan een laatste en tiende functie, namelijk deze van een koopmansleerboek.

De redenen waarom de door ons bestudeerde boekhoudingen opgesteld werden, liggen daarom ook in de lijn van de voorgestelde mogelijkheden. Voor Moriel waren wellicht alle tien punten van toepassing en bij uitstek de laatste, namelijk die van een koopmansleerboek. Voor Cattelyne van Hontsum haalde ik eerder al aan dat het hoogstwaarschijnlijk ging om het afhandelen van openstaande rekeningen tussen enkele familieleden en kennissen. De twee overige boekhoudingen, die van Peter Janssen-Houbraken en Goyart Janssen, hadden dezelfde functie, namelijk een overzicht bieden van transacties en verkochte goederen.

---

¹⁹⁴ M. Weber, *Economy and Society: an outline of interpretive sociology, volume 1*. Berkeley, University of California Press, 1978. ROTH, (G.) en WITTICH, (C.), eds., pp. 86-87.

¹⁹⁵ B.G. Carruthers en W.N. Espeland, "Accounting for Rationality: Double-Entry Bookkeeping and the Rhetoric of Economic Rationality." In: *The American Journal of Sociology*. Juli 1991 (97), p. 31.

¹⁹⁶ F. Arlinghaus, "Bookkeeping, Double-entry Bookkeeping." In: *Medieval Italy: An Encyclopedia, vol. 1*. New York, Routledge, 2004, p. 3.

3.2.4 Samenvattend

We zagen dus dat een opleiding in het boekhouden in de meeste grote handelssteden wel verkregen kon worden. De vorm waaronder dit gebeurde verschilde van plaats tot plaats en van persoon tot persoon. De techniek van het dubbel boekhouden bereikten onze streken via Italiaanse handelssteden en werden hier overgenomen door andere handelaars. Al gauw verschenen traktaten over boekhouden op de Italiaanse manier, werden schoolmeesters ingeschakeld om les te geven of werden de technieken verworven door praktijkkennis op te doen.

Verder werd gewezen op het verschil tussen enkelvoudig en dubbel boekhouden. We zagen dat deze laatste en nieuwere variant een grotere zekerheid en rationaliteit met zich meebracht. Het bood immers de mogelijkheid een overzicht te krijgen van alles wat zich in het bedrijf afspeelde op eender welk moment. Van de vier onderzochte boekhoudingen werd er slechts in een geval met een dubbele boekhouding gewerkt. Of dit representatief was voor de verhoudingen in de zestiende eeuw te Antwerpen, kon op basis van de beperkte gegevens niet besloten worden. Wel zagen we een uiterst rationele boekhouding, van de hand van Jehan Moriel. We konden tegelijkertijd ook geen uitsluitsel geven over het vraagstuk dat bestaat rondom het al dan niet beschouwen van deze boekhouding als een koopmansleerboek, omdat ten allen tijde voor beide meningen kon geopperd worden.

Vervolgens zagen we ook dat de redenen voor het aanleggen van een boekhouding uiteenlopend en soms overlappend waren. Afhankelijk van de doelstelling die men voor ogen had, maakte men een keuze die daar het best bij aansloot.

3.3 Kennis van maten, gewichten en munten

3.3.1 Opleiding

Wil men kunnen boekhouden, dan moet men alleszins kennis hebben of nemen van de courant gebruikte maten, gewichten, munten, cijfers, bewerkingen, etc. Het is ook hierom dat veel boeken of traktaten, die een inleiding willen zijn op het boekhouden, enkele hoofdstukken wijden aan rekenen met allerlei maten en gewichten. Zo werd door Mennher al gepropageerd dat enkele basisbewerkingen uit het hoofd dienden geleerd te worden. Zo stelde hij zelf, wanneer hij het had over de tafels van vermenigvuldiging: “Table de multiplication, qu’on doibt scavoir par coeur.”¹⁹⁷ Bewerkingen die hedendaagse leerlingen al vanaf het lager onderwijs aangeleerd worden, werden in zestiende eeuw nog niet gezien als algemeen verspreide kennis. Vandaar dat auteurs als Mennher en Ympyn de taak op zich namen om er een logisch overzicht van te maken voor zij die er baat bij konden hebben. Kennis van munteenheden of geld in het algemeen was een belangrijk onderdeel van de handelspraktijk, want geld was het meest “rationele middel” en doel op zich waarmee men een bepaalde economische koers kon varen.¹⁹⁸ Het leren rekenen van jongsaf was meestal beperkt tot het leren lezen en schrijven van cijfers. Een degelijke opleiding in rekenen, ook wel “l’abaque” genoemd, nam toch enkele jaren in beslag en was meestal afhankelijk van de wil van ouders om hun kinderen al dan niet te laten bijscholen door een privéleraar.¹⁹⁹ Maar zoals eerder aangehaald, was dit geen algemene praktijk en waren er werken als deze van Mennher en Frisius ter beschikking om de koopman toch enige mathematische kennis te verschaffen.²⁰⁰

Ook een algemeen verschijnsel van de zestiende eeuw was het meer en meer voorkomen van Arabische cijfers ten nadele van Romeinse cijfers. Lang hield men vast aan het gebruik van

---

¹⁹⁷ V. Mennher, *Pratique pour brièvement apprendre à ciffrer et à tenir livres de comptes, aves la règle de cols et geometrie*. Antwerpen, 1565, p. 4.

¹⁹⁸ B.G. Carruthers en W.N. Espeland, art. cit., p. 32; M. Weber, *Economy and Society: an outline of interpretive sociology*, p. 78. Weber wijst op geld als “the most rational means of orienting economic activity. Calculating in terms of money, and not its actual use, is thus the specific means of rational, economic provision.”

¹⁹⁹ P. Jeannin, *Les marchands au XVIe siècle*, pp. 99-100.

²⁰⁰ *Ibidem*, pp. 100-101.

Romeinse cijfers in boekhoudingen, omdat men dacht dat deze beter bestand waren tegen fraude en vervalsing.²⁰¹

3.3.2 Munten

Zoals we zien was de rekenmunt voor het grootste deel van de zestiende eeuw de carolusgulden of florijn, onder te verdelen in twintig stuivers. In private boekhouding en kleinhandel in het zestiende eeuwse Antwerpen was dit meestal de gebruikte munt. De gulden verhiel zich tot het pond Vlaams als zes tegen één. Dus zes gulden stond gelijk aan één pond Vlaams in de zestiende eeuw. Om tegelijkertijd ook een idee te krijgen van de koopkracht en de omvang van de genoteerde sommen in de zestiende eeuw zien we bijvoorbeeld dat een pond roggebroomd in 1552 0,222 stuivers kostte en dat het jaarloon van een burgemeester 600 gulden bedroeg.²⁰² Handig voor deze scriptie is het feit dat het werk van Mennher in hetzelfde tijdvak geschreven werd, en ook gepubliceerd werd in 1565 te Antwerpen. Hierdoor biedt het meer dan zeker een ruime blik op de tijdsgeest van toen. Alsook verschaft het ons enige kennis over munten. De gebruikte munteenheden in de Antwerpse boekhoudingen van de zestiende eeuw waren de gulden of florijn, meestal neergeschreven als **L**. Deze florijn bestond uit 20 stuivers of patards in het Frans, aangeduid als **β**. Vervolgens kon er nog een verdere onderverdeling gemaakt worden in penningen, waarbij 12 **§** gelijk waren aan 1 stuiver en 240 penningen aan 1 florijn.²⁰³ De omgangsmunt in de zestiende eeuw was de carolusgulden, ingesteld met een ordonnantie van 22 februari 1542 door Karel V. Belangrijk was dat door deze nieuwe ontwikkeling de omgangsmunt als het ware gelijkgesteld werd aan de rekenmunt, de Gulden of Florijn.²⁰⁴ Vandaar dat de carolusgulden meestal verkort

---

²⁰¹ F. Arlinghaus, "Bookkeeping, Double-entry Bookkeeping.", p. 1.

²⁰² H. Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw : de stedenbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke*. Brussel, Gemeentekrediet van België, 1977, pp. 45-47.

²⁰³ V. Mennher, op. cit., p. 5; de symbolen werden uit het werk van Mennher geplukt. Exact dezelfde eenheden en schrijfwijze werd gehanteerd in het koopmansboek van Moriel, zie hiervoor: IB2899, passim; zie ook H. Soly, op. cit., p. 45 en R. Baetens, op. cit., p. 231.

²⁰⁴ Voor een overzicht van munten gebruikt doorheen de vroegmoderne periode, zie: H.E. Van Gelder, *De Nederlandse munten*. Utrecht/Antwerpen, Uitgeverij Het Spectrum, 1965, 271 p.; Vanaf 1542 werd een zilveren Carolus gelijkgesteld aan 20 stuiver en werd hierdoor dus gelijk aan de rekenmunt, de Gulden. Zie hiervoor: W.F. Schimmel, *Geschiedkundig overzicht van het muntwezen in Nederland*. Amsterdam, Metzler en Basting, 1882, p. 14.

aangeduid werd als de gulden.²⁰⁵ De koopman kon zich natuurlijk niet beperken tot het enkel handelen met de munt van de plek waar hij gevestigd was. Hij diende ook over kennis te beschikken van de munteenheden over de grenzen heen. Naast de ponden Vlaams en Carolusguldens maakte men overigens nog gebruik van de dukaat, de écu, de Franse écu “d’or soleil”, de real en de maravédis.²⁰⁶ De florijn maakte doorheen de zestiende eeuw ook een zekere depreciatie of waardevermindering mee. Wat in het jaar 1500 een fortuin bleek, was al heel wat minder waard tegen de jaren zestig van dezelfde eeuw. Het aantal bankroeten die zich internationaal gezien voordeden, waren hier ook een stille getuige van.²⁰⁷ Mennher deelt ons verder enige informatie omtrent vreemde munten mee die van belang zijn voor het verdere onderzoek aan de hand van de boekhouding van Moriel. Zo maakt hij ons bewust van de verschillende Franse munten. In boekhoudingen werkte men, zoals eerder aangegeven, over het algemeen met de gulden, stuiver en penning. Verder krijgen we een overzicht van de munten te Lyon, Dantzig en vele andere plaatsen en hun verhouding ten opzichte van de gulden. Zo was er de “escu en or” en de “escu de marcq” te Lyon en werd er te Dantzig gerekend in Poolse groten.²⁰⁸

Mennher voorziet ons verder nog van een summier overzicht van de meest gebruikte maten ten zijner tijd. Belangrijk was het voor de koopman niet enkel deze maten, gewichten en munten van de plek waar hij gestationeerd was te kennen, maar ook deze van de plekken waar hij goederen opkocht of afzette. De koopman moest dus ten allen tijde op de hoogte zijn van de markt in het algemeen, om een maximale winst of minimaal verlies te kunnen bekomen. Op deze manier kon een handelaar ook voorkomen dat hij aan het eind van een transactie bedrogen uitkwam. Iemand met meer kennis ter zake kon immers een andere koopman een rad voor het ogen draaien over bepaalde gevaren, prijzen of verkoop op een andere plaats en zelf met de opgestreken winst weglopen.²⁰⁹

Ook Jehan Moriel zal op de hoogte geweest zijn van vreemde munten en de marktsituatie over de grenzen heen. Alleen het feit dat het bedrijf zich uitstreckte over drie filialen, die een grote

---

²⁰⁵ H.E. Van Gelder, *De Nederlandse munten*, p. 60.

²⁰⁶ J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales*, p. 346.

²⁰⁷ P. Jeannin, *Les marchands au XVIIe siècle*, pp. 90-91.

²⁰⁸ V. Mennher, op. cit., bij het onderdeel “De la monoye en diverses places.”

²⁰⁹ V. Mennher, op. cit., pp. 5-12; W. Brulez, *De firma Della Faille*, pp. 378-379.

ruimtelijke spreiding hadden, kan van dit feit getuige zijn. Zo rekende men dus niet uitsluitend in guldens, stuivers en penningen. Op 4 november 1567 boekte Moriel een geldwissel. Hij beloofde aan Bertram Luyter, te Lyon, fl. 308-6-8 te zullen omwisselen in “1000 escus de marcq” van 74 penningen per “escu”.²¹⁰ In dit geval werd dus de kennis van de Franse munten tentoon gespreid. Een ander kenmerk van de internationale handel, zoals die zich dan afspeelde, was het verschil in muntkoersen op verschillende plaatsen. Op 9 november 1567 wisselde Moriel 200 “Philipus d’or” met een koers van 4 stuivers 6 penningen per stuk. De prijs waar hij ze voor ingekocht had, bedroeg 4 stuivers 4 penningen per stuk. Op het totale plaatje maakte hij dan ongeveer fl. 1-13-4 winst.²¹¹ Dit laatste was dan een getuige van de gewijzigde koers van de Gouden Philipus over een niet nader bepaalde periode. Alleszins is duidelijk dat de munt, op moment van boeking, 2 penningen per stuk hoger gewaardeerd werd dan bij aankoop. Een ander voorbeeld van een dergelijke wisseloperatie, ditmaal met verlies, gebeurde op dezelfde dag. 150 “salut d’or” van 7 stuivers 3 penningen werden aan Hendrick de Colongne gewisseld. Ditmaal werden de munten echter duurder aangekocht dan dat ze verkocht werden, namelijk aan 7 stuivers 4 penningen, waardoor een verlies van fl. 0-12-6 onafwendbaar was.²¹² Ook de kennis van de Poolse markt was een belangrijk aandachtspunt, wilden ze hun filiaal te Dantzig draaiende kunnen houden. Zo wisselden ze op 1 februari 1568 fl. 222-4-5 in Dantzig, aan 135 Poolse groten per gulden. De totale som bedroeg volgens Moriel 1000 Poolse gulden, aan 30 Poolse groten per gulden.²¹³ Uit deze bewerking blijkt opnieuw de kennis van simpele mathematische bewerkingen die elementair was voor elke handelaar en zeker voor handelaars die zich op de internationale markt begaven. De vier bovenstaande wisseloperaties waren de enige die de het Antwerpse filiaal van de firma Moriel in een tijdspanne van 13 maanden voltrokken. Ook nu opnieuw blijkt het uiterst theoretische karakter van de boekhouding, want er werd eigenlijk van elke plaats waar ze een filiaal hadden juist één voorbeeldwisseloperatie meegegeven. Dit betekent

---

²¹⁰ SAA, IB2899, folio 3 verso-recto.

²¹¹ SAA, IB2899, folio 3 recto.

²¹² SAA, IB2899, folio 4 verso.

²¹³ SAA, IB2899, folio 6 recto. Om wat verder te verduidelijken, wanneer fl. 222-4-5 gewisseld werd aan 135 Poolse groten per gulden, dan betekent dit dat de totale som in Poolse groten $222 \times 135 = 29\,970$, en dus afgerond 30 000 Poolse groten, bedroeg. Verder deelt Moriel ons mee dat elke Poolse gulden bestond uit 30 groten, zodat de bewerking $30\,000/30 = 1000$ diende gemaakt te worden. Zo kwam Moriel dus aan de totale som van 1000 Poolse gulden, die het equivalent waren van de fl. 222-4-5, die te Antwerpen gebruikt werden.

eenmaal een wissel te Lyon, Te Antwerpen en Te Dantzig, plus werden hierbij dan overigens voorbeelden verwerkt van wissels met zowel verlies als winst.

Ook het boekje van Cattelyne van Hontsum geeft kort informatie over muntsoorten die gebruikt werden. De algemeen gebruikte soort was ook hier de gulden, zoals blijkt uit volgend fragment:

“...voor gerede penningen die wy ontfangen hebben tot handen voor florijnen van Coevorden inde cluer coeper, van diversen meubels die hy ter vrijdaeges marckt vercocht heeft...”²¹⁴

3.3.3 Maten en gewichten

Het gebruik van verschillende maten en gewichten was een noodzakelijk kwaad voor elke handelaar. Afhankelijk van de specialisatie die hij of zij had, diende de kennis er van aangepast te worden aan de noodzaak. De meest gebruikte gewichtseenheid in het Antwerpen van de zestiende eeuw was wellicht de pond, ook wel aangeduid als £ of lb. Mennher gaf hieromtrent ook al verdere informatie en stelde dat de pond bestond uit 16 eenheden, elk aangeduid als een “ons” of “once”. Wanneer men honderd pond had, dan had men een “cent”. Ook dit systeem was opnieuw onderhevig aan plaatselijke variaties. Zo was 1000 Antwerpse pond in het jaar 1565 gelijk aan 1200 pond uit Dantzig en 1111 pond uit Lyon.²¹⁵

Kortom, vooraleer iemand kon starten met het opstellen van een boekhouding, moest eerst een zekere basiskennis omtrent rekenkundige bewerkingen, maten en gewichten opgedaan worden. Letterlijke illustraties hiervan zijn terug te vinden in het werk van Heinrich Schreiber met de titel *Ayn new kunstlich Buech Welches gar gewiss und behend lernet...rechnung auff kauffmanschafft...* uit 1518. In dit werk zijn talrijke illustraties opgenomen die weergeven op welke manier handelaars omgingen met de dagelijkse praktijk. Zo zien we handelaars gebruik maken van meetinstrumenten als de roede, kwadrant en triangel om inhouden van tonnen te

---

²¹⁴ SAA, IB2927, 18 december 1600.

²¹⁵ V. Mennher, op. cit., pp. 6-8.

berekenen. Ook zien we handelaars die optekeningen maken in hun boekhouding en met behulp van de abacus rekenen.²¹⁶

De maten en gewichten waar Moriel mee rekende zijn relatief uitgebreid.²¹⁷ Afhankelijk van het product dat hij wilde aanduiden, werd een bijhorende eenheid gebruikt. Zo zien we dat vaak de aanduiding “piece(s)” gebruikt werd wanneer het ging om hele producten, zoals bijvoorbeeld “cangants”, een soort van sjaal.²¹⁸ Verder werd deze aanduiding gebruikt bij zowat alle goederen die door de firma Moriel verhandeld werden. Zo wordt gesproken over “pieces de...” satijn, laken, “toylles de Cambray” en saaien.

Bij de aanduiding van bulkgoederen zoals tarwe en gerst werd door Moriel meestal de eenheid “last” gebruikt. Een last werd in Europa meestal gebruikt voor de aanduiding van scheepsladingen zoals graan en andere goederen. Belangrijk is indachtig te houden dat ook de “last” afhankelijk was van plaatselijke wijzigingen.²¹⁹ Een voorbeeld van het gebruik van de eenheid “last” is de volgende. Op 8 november 1567 was sprake van mangeling van 10 last tarwe, waarbij 1 last 13 gulden waard was, tegen 20 “draps d’Engleterre”, voor een totaalbedrag van 130 gulden.²²⁰

Een andere veel gebruikte maat, was de “aulne” of “aune”. In het Nederlands wordt deze eenheid over het algemeen ook “elle” genoemd en werd meestal gebruikt voor het aanduiden van lengte bij stoffen. Ook hier zien we dat de elle een andere invulling krijgt, afhankelijk van de plaats waar men handel dreef. Een “aune de Brabant” was gelijk aan 695 millimeter, in Bergen Op Zoom 692.5 millimeter, in Dantzig ofwel een oude variant van 573.8 of een nieuwere van 666.9 millimeter en te Lyon was er de “ancienne aune” van 1174.2 millimeter.²²¹ Bij Gascon was een “aune” voor het zestiende eeuwse Lyon gelijk aan 1187

---

²¹⁶ D.D. Reeves, “Sixteenth-century writings on bookkeeping.” In: *The Business History Review*. Herfsteditie 1960 (34), pp. 330-333. Het werk van Schreiber, ook wel Henricus Grammateus genoemd, werd in 1918 uitgegeven bij J. Stuchs. Enkele afbeeldingen uit dit werk werden opgenomen in het artikel van Reeves en zijn een goede weergave van de handelspraktijk.

²¹⁷ Zie tabel 2, bij de bespreking over goederenhandel.

²¹⁸ Zie voor “cangants” het onderdeel over roerende goederen.

²¹⁹ H. Doursther, *Dictionnaire universel des poids et mesures anciennes et modernes, contenant des tables des monnaies de tous les pays*. Brussel, M. Hayez, 1840, pp. 193-206.

²²⁰ SAA, IB2899, folio 3 recto.

²²¹ H., Doursther, *Dictionnaire universel des poids et mesures anciennes et modernes, contenant des tables des monnaies de tous les pays*. Brussel, M. Hayez, 1840, pp. 31-42.

millimeter.²²² Moriel gebruikte de “aulne” meestal ook als duiding bij de lengte van zijn verhandelde stoffen en dan meerbepaald bij velours. Zo heeft hij het bijvoorbeeld over velours die 10 stuivers per “aulne” kosten, wat blijkbaar de gangbare prijs was voor de jaren 1567-1568 voor dit product. Voor andere producten werd deze eenheid niet gebruikt door Moriel.²²³

Voor een koloniaal product als saffraan werd in de boekhouding van Moriel meestal gerekend per zak of “sacq”. Hierbij werd dan altijd het overeenkomstige gewicht dat bij de zak hoorde vermeld. Zo kocht de firma op 3 december 1567 van Obert Cordelier “ung sacq de saffran de £ 62 onces 4 tara pour le sacq onces 9 1/2, reste netto £ 61 onces 10 1/2 et une £ netto couste st. 22 1/3, fl. 68-16-11.”²²⁴ Het gewicht van de zak waarin de saffraan getransporteerd werd, werd afgetrokken van het totaalgewicht om zo tot een nettogewicht te komen van 61 pond en 10,5 ons, waarbij een pond 22 stuivers en 4 penningen kostte.

Door Peter Janssen-Houbraken werd enkel de eenheid pond, in combinatie met garen van allerlei soort, gebruikt.²²⁵ In de overige boekhoudingen, die zoals eerder aangegeven van eenvoudigere aard zijn dan die van Moriel, werd geen melding gemaakt van goederenhandel en bijgevolg dus ook niet van enige lengte- of inhoudsmaten.

3.3.4 Samenvattend

Opnieuw bepaalde de verkregen opleiding voor een groot deel de mate waarin men de mogelijkheid had om te rekenen en cijferen met munten, maten en gewichten. Ook hiervoor werden aan de ambitieuze koopman allerlei standaardwerken ter beschikking gesteld.

Vervolgens bespraken we de courant gebruikte munten in de handelspraktijk. Voor de Antwerpse handel was de belangrijkste munt zeker de gulden of florijn, die gelijk was in zowel in dagelijks gebruik en als rekenmunt. Aan de hand van het koopmansboek van Moriel en het traktaat van Mennher konden we enkele voorbeelden van muntwissels op vreemde plaatsen tonen. Deze bewezen de stelling dat internationaal geëngageerde kooplui op de

---

²²² R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*. Parijs, SEVPEN, 1971, vol. I, p. 57.

²²³ SAA, IB2899, folio 12 verso.

²²⁴ SAA, IB2899, folio 4 recto.

²²⁵ SAA, IB2956, passim.

hoogte dienden te zijn, niet enkel van de lokale markt, maar ook van de regionale en internationale markten.

Elk product had zo zijn aanduiding via een bijhorende maat en/of gewicht. Bulkgoederen werden meestal aangeduid in ponden en “last”, lengte van textielsoorten was voorbehouden aan de “aune”. Voor het overige was er een grote regionale en lokale variatie wat betref de verschillende indelingen van de eenheden.

De vraag rest dan of de kennis van dit onderdeel bindend was voor een handelaar. Hierop kan kort geantwoord worden door te stellen dat dit wellicht een feit was, omdat zonder deze kennis het onmogelijk zou geweest zijn om een boekhouding aan te leggen. Aangezien het onontbeerlijk was om een boekhouding te maken, volgt hieruit dat het dus ook onontbeerlijk was om kennis over maten en munten te hebben.

3.4 De verhandelde goederen

Het aanbod aan verhandelde goederen in de zestiende breidde gestaag uit en was zeker niet kleinschalig. Een steeds groter wordende drang naar luxe kenmerkte zich doorheen de eeuw. Dit ook doordat nieuwe producten beschikbaar werden of doordat bestaande producten goedkoper, in grotere mate en sneller geleverd konden worden. Al vanaf het begin van de zestiende eeuw trokken ontdekkingshongerige Europeanen erop uit, gedreven door hun zoektocht naar koloniale waren en grond. Op hun terugreis brachten ze nieuwe producten mee die ze afzetten op verscheidene plaatsen, waaronder Antwerpen. Vanzelfsprekend werden niet enkel luxegoederen verhandeld en was de vraag daar naar ook niet groter dan die naar basisproducten zoals graan, hout, kledij, zout, vis, bier, etc. De goederen die voor bedrijven beschikbaar waren, kunnen we ook omschrijven als het kapitaal waarover ze konden beschikken: “...capital is a store of goods available for human activity whether this is production of goods or carrying on war.”²²⁶

3.4.1 Onroerend goed

In eerste instantie kan een onderscheid gemaakt worden tussen roerende en onroerende goederen. Dit laatste werd uitvoerig besproken bij Soly, die het dan vooral over bewerkingen had die gesteld konden worden met gronden en woningen in het zestiende eeuwse Antwerpen. Zo konden zowel de stad als haar inwoners bepaalde transacties uitvoeren.

Voor de stad ging dit meestal om het heffen van belastingen op het bezitten van een huis. Dit deed het door het heffen van bijvoorbeeld de honderdste penning of andere heffingen. Over het algemeen bleef de impact van de stad op de huizenmarkt redelijk beperkt en dient deze een kleiner belang in het kader van deze scriptie. De stad kon immers ook dezelfde bewerkingen stellen die ook privépersonen konden.

Belangrijker voor ons zijn de mogelijkheden die particulieren hadden met onroerende goederen. Volgens Soly was de handel in onroerende goederen spelen op veilig, door de kooplieden. Dit was zo aangezien er nog “geen aandelen, effecten of andere beleggingsmogelijkheden” waren, waardoor beleggen in grond of huizen de enige veilige uitweg was.²²⁷ Een koopman had de keuze uit enkele basistransacties die hij kon stellen met

---

²²⁶ R. Ehrenberg, *Capital and finance in the age of the renaissance: a study of the Fuggers and their connections*, p. 375.

²²⁷ H. Soly, op. cit., p. 60.

een huis. Zo kon hij er een kopen, verkopen, huren of verhuren. Meer dan dit, kon hij ook nog, in tijden van geldtekort, aan erfgeving of rente(ver)koop doen. Wanneer men deze laatste handeling stelde, dan kon men een bepaalde rente op een onroerend goed, periodiek of eeuwig, verkopen om zo zelf liquide geld ter beschikking te krijgen. Wanneer men aan erfgeving deed, dan kocht een erfneer het onroerend goed met daaraan vastgekoppelde rechten op van de erfgever. In beide gevallen ging het om middeltjes om snel aan baar geld te komen. Kopers van huizen, via rentekoop, aan de andere kant dienden over voldoende contant geld te schikken.²²⁸

Het huren of bezitten van een huis in Antwerpen, zeker in de tweede helft van de zestiende eeuw, was alles behalve goedkoop. De huizen zouden volgens Guicciardini in het dichtbevolkte Antwerpen zelfs duurder geweest zijn dan te Lissabon. De stad stond gekend om zijn enorme bouwwoede, zeker binnen de stadsmuren, maar tegelijkertijd werden vele huisjes van lage kwaliteit gebouwd. Hiermee worden dan houten huizen, of huisjes met te dunne muren bedoeld, waardoor het brandgevaar danig toenam. Dit wanbeleid in de constructie van huizen werkte dan ook verwondering op, waardoor geleidelijk aan ordonnanties ingesteld werden die het bouwen van houten huizen en dergelijke verboden.²²⁹ De grafiek met huurprijzen loopt stijl, zeker vanaf de jaren 1540. Dit zou dan ook symbolisch zijn voor de demografische en economische luchtbel die opengeprik werd in dezelfde periode. Het speculeren op woningen en gronden binnen de stadsmuren, door onder andere Gilbert van Schoonbeke, zorgde voor een overdrijving van de huurprijzen en dus een verzadiging van het woningbestand. Hierdoor deed zich nog een exponentiële stijging van de prijzen voor omstreeks 1560-1567. Deze periode werd afgewisseld met een daling tussen 1567 en 1575, wanneer ook Alva in onze contreien neerstreek.²³⁰ Toevallig wil nu ook dat Jehan en Mathieu Moriel beslisten in het jaar 1567 naar Antwerpen te komen om van hieruit handel te drijven. Dit betekent dus dat ze op een breukpunt, wat betreft de huurprijzen, besloten een handelshuis te huren of te kopen in de stad. In hun boekhouding maken ze meermaals melding van een huis dat in hunner bezit zou geweest zijn in de Moriaanstraat, “la

---

²²⁸ H. Soly, op. cit., pp. 54-56; lijfrente kon ook uitgeschreven worden en was in tegenstelling tot de renteverkoop of erfgeving niet afhankelijk van de levensduur van een persoon.

²²⁹ F.H. Mertens en K.L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen, deel IV*, pp. 103-104.

²³⁰ E. Scholliers, *Un indice du loyer: les loyers anversois de 1500 à 1873*. Milaan, 1962, p. 605.

rue des Moriens”, zoals Moriel de straat zelf noemde. Dit huis, genoemd “l’armoyrie d’Engleterre”, zouden ze op 10 januari 1568 aangekocht hebben van Jacques of Guillaume de Leplus voor de som van 400 gulden.²³¹ Wanneer we deze straat bekijken op een hedendaagse kaart, dan zien we dat de ligging van het huis uitzonderlijk goed geweest moet zijn. Ze geeft tegenwoordig aansluiting op de Korte Koepoortstraat en dus lag het namelijk in de onmiddellijke nabijheid van zowel de Oude Beurs van 1485, de Grote Markt, de Onze-Lieve-Vrouw kathedraal en de Nieuwe Beurs van 1531. Kortom, hun huis lag op de plaats waar toen het commerciële hart van de stad klopte. Was dit huis van Jehan en Mathieu Moriel een goedkoop bouwvallig huis of was het een groot burgerlijk huis? Als we de voorstelling van de hand van Hugo Soly over de koopkracht te Antwerpen tussen 1545 en 1555 volgen, dan zou een dergelijk huis van 400 gulden behoren tot een middenklasse. Een zeer goedkope woning wordt door hem omschreven als waard zijnde tussen 200 en 300 gulden, een dure woning tussen 3000 en 6000 gulden.²³² De door Soly behandelde periode stond zoals eerder aangegeven bekend voor een stijging qua woningprijzen, de periode waarin de beide Moriel echter het huis in de Moriaanstraat aanschafte werd gekenmerkt door een lagere conjunctuur. Vandaar dat hun huis, mijns insziens, toch eerder als een middelmatig grote woning mag beschouwd worden.

3.4.2 Roerend goed

De goederenhandel te Antwerpen vormde een belangrijke basis zonder de welke de stad nooit haar status als financieel centrum had kunnen bereiken. Met andere woorden, de “financial superstructure was built upon a firm foundation of commodity trade”.²³³ Om nu te weten welke goederen te Antwerpen verhandeld werden, dient een onderscheid gemaakt te worden tussen edelmetalen, basisproducten en luxeproducten. Een algemeen overzicht van te Antwerpen geleverde producten krijgen we ook bij Guicciardini.²³⁴

Edelmetalen en metalen bekleedden een eerder ambivalente positie en werden op het ene

---

²³¹ SAA, IB2899, folio 19 verso, 28 recto. Op de beide folio’s staan respectievelijk “Jacques de Leplus” en “Guillaume de Leplus” als verkopers van het huis. Waarschijnlijk ging het dan ook om een en dezelfde persoon.

²³² H. Soly, op. cit., p. 47.

²³³ R.B. Outhwaite, “The Trials of Foreign Borrowing: The English Crown and the Antwerp Money Market in the Mid-Sixteenth Century.” In: *The Economic History Review*. 1966 (19), p. 292.

²³⁴ L. Guicciardini, 1568, pp. 158-168.

moment beschouwd als goederen en op een ander moment dan weer als betaalmiddel of luxeproduct. Het gaat om een handel die doorheen de loop van de vroegmoderne tijd op wereldschaal gevoerd werd en die samenloopt met de ontdekking van nieuwe gebieden en mijnen. Vaak bekleedde de edelmetaalhandel dan ook een positie op het achterplan, waarbij edelmetalen enkel van belang waren als ruilmiddel tegen oosterse, noordse of zuiderse goederen. Met andere woorden, deze handel vervulde een rol, net zoals het bloed dat doorheen onze aderen stroomt dat doet, namelijk het in leven houden van de handel met afzonderlijke organen of continenten. Voor deze scriptie is dit op zijn beurt echter van minder belang en laat ik de geldhandel behandeld worden in een later punt.²³⁵ In de onderzochte koopmansboeken werd dan ook geen notitie gemaakt van handel in edelmetalen. Het grootste deel van de verhandelde metalen te Antwerpen bestond uit zilver en koper.²³⁶ De handel in basisproducten daarentegen is van primair belang voor een stad, land of regio om zijn inwoners te kunnen onderhouden. Het is namelijk de beschikbaarheid over voldoende basisproducten die onder andere mee bepalen wat het levenspeil van personen is. Zoals eerder aangehaald deden zich in de zestiende eeuw over het algemeen en zeker in een stad als Antwerpen bevolkingsstijgingen en een stijgende vraag naar luxe voor. Dit alles bracht ook met zich mee dat er zich een algemene prijsstijging voordeed, zeker wat betreft noodzakelijke levensmiddelen. We mogen dan ook aannemen voor Antwerpen dat de handel in basisgoederen minder van belang was op wereldschaal en dat de stad beroep kon doen op een uitgebreide plattelandsindustrie. Het was vooral de handel in luxeproducten die de bovenhand had op de handel in basisgoederen.²³⁷ Onder basisproducten verstaan we dan onder andere: wijn, zout, wol, suiker, graan (rogge en tarwe), vlees, vis, zuivelproducten, hout, melassebier, olie.²³⁸ De economische groei ging tegelijkertijd ook gepaard met een sterke sociale

---

²³⁵ Meer informatie over de globale edelmetaalhandel kan gehaald worden uit algemene werken omtrent dit onderwerp. Zie onder andere: A. Attman, "The bullion flow between Europe and the east. 1000-1750." In: *Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis*, 20 (1981), 149 p.; D.O. Flynn, *World silver and monetary history in the 16th and 17th centuries*. Aldershot, Variorum, 1996, 320 p.

²³⁶ H. Kellenbenz, *Das Meder'sche Handelsbuch und die Welser'schen Nachträge*, p. 33.

²³⁷ E. Scholliers, *De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen*. Antwerpen, De Sikkel, 1960, p. XIII.

²³⁸ W. Brulez, "De handelsbalans der Nederlanden in het midden van de 16de eeuw." In: *Studia historica Gandensia*, Gent, RUG, 66 (1967), pp. 284-298 ; H. Kellenbenz, *Das Meder'sche Handelsbuch und die Welser'schen Nachträge*, p. 34.; Voor verdere uitbreiding omtrent de productie en handel in agrarische producten en basisproducten, zie M. Limberger, *Sixteenth-century Antwerp and its rural surroundings : social*

polarisatie, wat het niet altijd even gemakkelijk maakte voor iedereen om dezelfde basisproducten te kunnen bemachtigen.²³⁹

Onder luxeproducten verstaan we deze commoditeiten die niet levensnoodzakelijk zijn voor het levensonderhoud van mensen. Het zijn dus met andere woorden aanvullingen op het beschikbare basispakket. De markt van luxeproducten kende een grote expansie tijdens de zestiende eeuw en Antwerpen speelde hierbij een grote rol. De stad vervulde immers de rol van een knooppunt van belangrijke landwegen, waardoor deze handel grondig vereenvoudigd werd.²⁴⁰ Uit de verschillende gebieden stroomden er allerlei goederen toe, zo kwamen uit Italië satijn, katoen, linnen, laken van diverse kwaliteit, velours, sinaasappels, wijn, kaas, rijst, saffraan, kaneel, gember, muskaatnoot, fustijnen, aluin, olieën, etc. Uit het Iberische gebied was er te Antwerpen te vinden: textielkleurstoffen, verschillende textielsoorten, fruit, specerijen, metalen, ivoor, Indisch hout, leder, hoeden, verschillende wijnsoorten en edelstenen.²⁴¹ Verder waren er nog diverse Franse en Duitse wijnsoorten, wede, cochenille, Duitse fustijnen, Italiaanse zijde, tapijten.²⁴² De lijst is met andere woorden heel extensief en het is dan ook bijna onmogelijk om alle luxeproducten hier onder de loep te nemen. Daarom houden we ons hier aan een bespreking van de producten die in de bronnen de revue passeren. Koloniale goederen, zoals suiker en specerijen, vormden dus een belangrijk onderdeel van de handel in niet levensnoodzakelijke producten te Antwerpen.²⁴³

---

and economic change in the hinterland of a commercial metropolis (ca. 1450-ca. 1570). Turnhout, Brepols, 2008, 284 p.

²³⁹ B. Blondé, *Bossche bouwvakkers en belastingen. Nadenken over economische groei, levensstandaard en sociale ongelijkheid in de zestiende eeuw*. In: < http://www.lowcountries.nl/papers/2005-3_blonde.pdf >, geraadpleegd op 9 april 2010, paper Universiteit van Antwerpen en het Centrum voor Cultuur en Stadsgeschiedenis, maart 2005, pp. 2-3. Een polarisatie zou wel als gevolg kunnen gehad hebben dat de middenklasse beter voor de dag kon komen.; Zie voor uitbreiding bij het vraagstuk over sociale polarisatie B. Blondé en M. Limberger, 'De gebroken welvaart', in: VAN UYTVEN, (R.) e.a. (eds.), *De geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, Zwolle, 2004, pp. 307-330.

²⁴⁰ C.M. Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand : kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550 - ca. 1630*, p. 11.

²⁴¹ J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales*, pp. 252-261.

²⁴² W. Brulez, "De handelsbalans der Nederlanden in het midden van de 16de eeuw.", pp. 286- 294.

²⁴³ H. Kellenbenz, *Das Meder'sche Handelsbuch und die Welscher'schen Nachträge*, p. 33.

Het waren vooral goederen en de handel daarin die beroep deden op het intellectueel en commercieel adaptatievermogen van de handelaars. Speculatie op goederen, door prijzen die op elk moment en op elke plaats konden verschillen van elkaar, was een van de belangrijkste bezigheden van handelaars. Ehrenberg vatte het gepast als volgt samen: “All this contributed to make dealing in commodities in Antwerp a risky business for anyone who was not able to follow the market from hour to hour and even for those who did so.” Er zouden op bepaalde momenten zelfs voorspellingen en astrologische systemen opgesteld zijn om zo te kunnen voorzien welke prijzen in de toekomst aan producten zouden toegekend worden.²⁴⁴

3.4.3 Goederen in de bronnen

De goederen die door de firma Moriel verhandeld werden, zijn van uitgebreide aard. Algemeen beschouwd kan een onderscheid gemaakt worden tussen graansoorten en koloniale waren. Graan was wellicht het belangrijkste product dat de firma Moriel besloot te zullen verhandelen in Antwerpen. Dit blijkt ook uit het startkapitaal waarover ze konden beschikken. Een overzicht hiervan werd standaard gegeven bij het aanvatten van het journaal. Zo zien we dat ze 1200 gulden aan “bledt”, of graan, ter beschikking hadden. Dit graan vormde de grootste vorm van kapitaalbreng in het Antwerpse filiaal. Contant geld liep op tot de som van tweemaal 500 gulden, dus 1000 gulden in totaal, terwijl er onder de vorm van krediet, of “cédules”, 500 gulden in totaal beschikbaar was. Hiernaast hadden ze ook nog 65 gulden aan “cangants”, een soort stof die in de Frankrijk en de Nederlanden gefabriceerd werd uit zijde of wol.²⁴⁵ Bijna de helft van het startkapitaal van 2765 gulden, namelijk 43 procent, werd ingenomen door graan, zoals onderstaande tabel duidelijk maakt.²⁴⁶ Graan was dus voor de firma Moriel van een niet te misvatten belang. Het product zelf was een van de

---

²⁴⁴ R. Ehrenberg, *Capital and finance in the age of the renaissance: a study of the Fuggers and their connections*, p.240.

²⁴⁵ *Dictionnaire portatif de commerce*. Luik, C. Plomteux, 1770, vol. I, p. 414. Aangeduid als “cajantes”, die beschikbaar waren in verschillende groottes. Dezelfde encyclopedie beschrijft ook “canette”, waarmee een soort sjaal bedoeld wordt. Zie hiervoor p. 459.; J.C.M., Warnsinck, ed., J.H. Van Linschoten, *Itinerario, voyage ofte schipvaart naer Oost ofte Portugaels Indien 1579-1592. Deel 4 en 5*. Martinus Nijhoff, Den Haag, 1939. In: < http://www.dbnl.org/tekst/lins001itin05_01/lins001itin05_01_0074.php>, geraadpleegd op 15 maart 2010, p. 290. “Cangas, cangans of cangants” worden hier aangeduid als veelkleurige katoenen sjaals.

²⁴⁶ SAA, IB2899, folio 1 verso.

basisproducten in de voedselvoorzieningsketen en tot dit laatste droeg de firma dus op haar eigen manier bij, zij het niet onder de vorm van productie, maar eerder door distributie.²⁴⁷

Tabel 1: startkapitaal firma Moriel op 01/08/1567²⁴⁸

Vorm kapitaal	Persoon	Op naam van	Gulden	Stuiver	Penning
Baar geld	Jehan Moriel		500	0	0
Baar geld	Mathieu Moriel		500	0	0
Cédule	Jehan Moriel	Cort Gauldsmit	300	0	0
Cédule	Mathieu Moriel	Mathias Timerman	200	0	0
Cangants	Jehan Moriel		65	0	0
Bledt	Mathieu Moriel		1200	0	0
Totaal			2765	0	0

Zoals we zien, is het karakter van de goederenhandel bij aanvang van het filiaal te Antwerpen redelijk kleinschalig. Zo werden initieel slechts twee producten verhandeld of gestockeerd. Op 12 september 1567 werd het gamma een eerste maal uitgebreid. Zo werd voor een openstaande schuld afbetaald en 150 pond suiker, aan 16 stuivers per pond, werd verkregen van Jehan Ployart. Slechts een dag later werd nog een aanvulling gedaan, opnieuw door een schuldaflossing. Nu werden vier stukken velours toegevoegd door Adam du Pré.²⁴⁹ Dat graanhandel de belangrijkste functie was van het Antwerpse filiaal blijkt ook uit de post die op 6 november 1567 opgetekend werd. De eerder verkregen suiker en velours werden namelijk getransporteerd naar Doornik, bij Franchois Manteau. Met andere woorden, graan werd vanuit Antwerpen zelf verkocht en het overige werd blijkbaar naar elders vervoerd om daar verder verkocht te worden. Niettemin werd wel een som ontvangen voor de verstuurde goederen. Aan de andere kant moet er wel op gewezen worden dat er altijd een verkeer in beide richtingen plaats had. Zo kwamen nooit enkel goederen in Antwerpen aan, er werd tegelijkertijd ook uitgevoerd naar andere steden, zoals Doornik, Lyon en Dantzig.

“Franchois Manteau est debiteur adi 6 dito par compangnye fl. 160. Je luy ay envoyés en la manière de Claus Tombart a Tournay ung tonneau avec n(ost)re commun signe et

²⁴⁷ J .N. Ball, *Merchants and Merchandise. The expansion of trade in Europe 1500-1630*, p. 129.

²⁴⁸ Samengesteld op basis van IB2899, folio 1 verso.

²⁴⁹ SAA, IB2899, folio 2 verso.

N° 1 quy contient 4 pieces de velours ats 3 quy couste a nous mesmes st. 10 l'aulne, monte fl. 150; encorre lb. 150 de sucre quy couste a nous mesmes p. 16 la lb., monte fl. 10. Che chuyt recepvra pour la susdite marchandise mettra il vux n(ost)re conte la voyture est st. 5 p. 10 lequel on luy payera jusque quandt ils le lyvrera comme il appartient, fl. 160-0-0."²⁵⁰

Op 8 november 1567 werden goederen tegen goederen gemangeld. 10 last tarwe of “bledt” werd opgestuurd naar Guillaume de Lepplus en geruild tegen 20 stukken Engels laken, met een gelijke totaalwaarde van 130 gulden.²⁵¹

“Orge” of gerst werd ook verhandeld door Moriel. Zo werd op 28 januari 1568 60 last gerst in Antwerpen afgeleverd uit Dantzig. Elke last kostte op dat moment 2 gulden het stuk, zodat een totaalprijs van 120 gulden betaald moest worden.²⁵²

Suiker ging ook al snel een onderdeel vormen van het goederenpalet waarover de firma Moriel kon beschikken. Op 12 september 1567 werd aan de firma door Jehan Ployart betaald in natura onder de vorm van 150 pond suiker aan 16 stuivers per pond. Bijna twee maanden later verhandelde Moriel de suiker opnieuw en zond hem met Claus Tombart richting Doornik. De suiker werd samen verzonden in een ton met stukken velours. In beide gevallen werd de 150 pond suiker gewaardeerd op 10 gulden. Moriel zag er dus geen oog in het product duurder aan te prijzen dan noodzakelijk.²⁵³ De vermelding van suiker is niet zonder belang, Antwerpen was in de zestiende eeuw immers een “internationaal befaamd centrum geweest van de suikerraffinaderij”. Het was vooral de gunstige ligging, met toegang tot de Atlantische Oceaan, die voorname plaats van Antwerpen in de suikernijverheid bepaalde.²⁵⁴ De suiker kwam immers in ruwe vorm de stad binnen en werd er dan later ook verwerkt. Dit was een vaststaand feit, aangezien er zich meerdere raffinaderijen in de stad bevonden.²⁵⁵ De

---

²⁵⁰ SAA, IB2899, folio 3 recto.

²⁵¹ Ibidem.

²⁵² SAA, IB2899, folio 6 recto.

²⁵³ SAA, IB2899, folio's 2 verso en 3 recto.

²⁵⁴ A.K.L. Thijs “De geschiedenis van de suikernijverheid te Antwerpen (16de-19de eeuw): een terreinverkenning” In: *Bijdragen tot de Geschiedenis, bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, 62, 1979, p. 23.

²⁵⁵ A.K.L. Thijs, “De geschiedenis van de suikernijverheid te Antwerpen (16de-19de eeuw): een terreinverkenning”, pp. 24-26. Twijfel bestaat enkel over het juiste aantal raffinaderijen, die zich in Antwerpen

suiker werd meestal op plantages geteeld in de Portugese en Spaanse kolonies of steden, zoals Madeira, Valencian Candie, Saô-Tomé.²⁵⁶ Over de vorm waaronder Moriel de suiker aan- en verkocht, namelijk ruw of bewerkt, kunnen we hier geen zekerheid scheppen. Logischerwijs denk ik te kunnen aannemen dat de suiker al bewerkt zal geweest zijn vooraleer Moriel deze aankocht. Tot zover wat betreft de bulkgoederen, hieronder wordt vervolgd met enkele voorbeelden van handel in koloniale en luxegoederen.

Een eerder dubieuze positie neemt het product “sacq lacq” in. Wat hiermee bedoeld werd is niet geheel duidelijk, maar wellicht verwijst het naar een palmsoort, genaamd *salak* of *Salacca Edulis* en groeide het in de moerassen van Maleisië, Indonesië, Java, Sumatra en de Filippijnen. Op deze boom groeide een gestekelde vrucht die geschikt was om op te eten.²⁵⁷ Verder zou het ook actief gekweekt geweest zijn in de omgeving van Indonesië, omdat het tegelijkertijd gebruikt kon worden als reukstof en als maaltijd.²⁵⁸ Een voorbeeld van een post met “sacq lacq” is meermaals te vinden in de boekhouding. Op 31 december 1567 werden 150 stukken gekocht van Lienhart Gall aan 20 stuivers of 1 gulden per stuk, voor een totale som van 150 gulden.

“compangnye est debiteur adi dito par casse fl. 150. Jay achepté de Lienhart Gall 150 pieces de sacq lacq a 20 st. de gros la piece, monte fl. 150 que je luy ay payé en comptant”²⁵⁹

Vervolgen doen we met een ander in oorsprong oosters en mediterraan product, maar dat al snel in gans Europa geteeld werd, namelijk saffraan. Ook hier werden meerdere verwijzingen naar gevonden in de boekhouding van Moriel. Zo haalde ik eerder in het onderdeel omtrent maten en gewichten al aan dat het product in zakken vervoerd werd en dat in de periode 1567-

---

bevonden. Men denkt dat de cijfers voor het jaar 1556 en 1575 respectievelijk op ongeveer 25 en 28 zelfstandige raffinadeuren ligt.

²⁵⁶ R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol I, p. 96.

²⁵⁷ J. Rigg, *A dictionary of the Sunda language of Java*. Batavia, Lange en co., 1862, p. 418. Salak is ook een naam voor een berg, gesitueerd op Java. Het wordeinde “-lak” zou afgeleid zijn van “roepen, krijsen” en verwijst naar het roepen dat mensen doen eens ze zich prikken aan de scherpe stekels van de vrucht.

²⁵⁸ F.A.W. Miquel, *Flora Indiae Batavae*. Leipzig, Friedrich Fleischer, 1855, p. 81.

²⁵⁹ SAA, IB2899, folio 5 verso.

1568 een pond saffraan gelijk was aan 22 stuivers en 4 penningen.²⁶⁰ Saffraan was er ook in meerdere kwaliteiten te krijgen, zo was er enerzijds een inferieure vorm, meestal geler van kleur en meer verkocht, en anderzijds een duurdere en superieure vorm met een purperen kleur. Beiden konden gebruikt worden als reukstof, slaapmiddel, kleurstof in water en wijn. Het kon al snel geproduceerd worden in Europese gebieden zoals Frankrijk, Sicilië, Italië en Ierland.²⁶¹ Wellicht hadden de beide Moriel ook voor de handel in saffraan al ervaring opgedaan te Lyon, waar deze handel al lang welig bloeide. Al laat in de vijftiende eeuw hadden Duitsers immers het monopolie op saffraanhandel te Lyon verworven.²⁶²

Op het product “cangants” werd eerder al kort ingegaan. Het ging om een vorm van sjaal die kon gefabriceerd worden uit verschillende stofsoorten en beschikbaar was in verschillende stijlen. Ook hierover leert het koopmansboek van Moriel ons iets. Bij het overzicht van de goederen die aanwezig waren bij het opstarten van het Antwerpse filiaal werd, zoals eerder aangehaald, voor 65 gulden aan “cangants” ingebracht. Het ging in dit geval om “100 pieces de cangant de toutes coulurs a st. 13 la piece”. Dit bewijst dat dit product verkrijgbaar was in verschillende vormen, prijzen en stoffen.²⁶³ 13 stuivers per stuk was de vaste prijs voor dit product volgens Moriel.

Verder werd ook gehandeld in “Toyles de Cambray”. Deze Picardische stof werd uit vlas vervaardigd en had meestal een helder witte kleur en was licht om te dragen. De naam van de stof werd afgeleid van de naam van de stad Cambray, of Kamerijk in het Nederlands. Meestal werd deze stof gebruikt voor het maken van hoofdbekleding, befjes of mouwen voor mannen.²⁶⁴ De gangbare waarde van een stuk “toyle de Cambray” in de boekhouding van Moriel was 40 stuivers of 2 gulden per stuk.

Een andere textielsoort die door Moriel verhandeld werd, was velours. Opnieuw werd dit meestal voor kledingstukken gebruikt en kon het vervaardigd worden uit meerdere stofsoorten. Zo kon het onder andere geproduceerd worden uit katoen, wol en zijde. Typisch

---

²⁶⁰ SAA, IB2899, folio 11 recto.

²⁶¹ *Dictionnaire portatif de commerce*. Luik, C. Plomteux, 1770, vol. IV, pp. 367-368.

²⁶² R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol I, pp. 95-96.

²⁶³ Zie tabel 1 en SAA, IB2899 folio 1 verso.

²⁶⁴ J.B. De Felice, *Encyclopédie ou Dictionnaire universel raisonné des connoissances humaines, Volume 7*. Yverdon, 1771, pp. 142-143.

voor velours is dat er twee kanten aan zijn, namelijk een gladde doffe kant en een blinkende zachte kant.²⁶⁵ Verder bestonden er meerdere soorten van velours, waarover in de boekhouding van Moriel geen notie gemaakt werd.²⁶⁶ Opmerkelijk is dat in het koopmansboek van Moriel altijd notie gemaakt werd van een soort van prijsklasse of lengte-eenheid, namelijk “ats.”, die bepaalde om welk soort velours het zou gegaan hebben. Zo werd bijvoorbeeld op 13 september 1567 geboekt: “4 pieces de velours de 300 ats. a 10 st. l’aulne”.²⁶⁷ Het is niet duidelijk hoe deze afkorting juist ingevuld dient te worden en daarom werd ze dan ook open gelaten. Overigens werden geen verdere verwijzingen naar een oplossing voor de afkorting gevonden. In de transcriptie van het koopmansboek komt de afkorting meerdere malen voor en duidt ze op de verschillende soorten velours die verhandeld werden. Zo werd op 24 juni 1568 een variant van “10 pieces de velours de 200 ats. a 10 st. l’aulne” geboekt.²⁶⁸ In dit geval ging het dus om een variant van 100 ats. minder dan bij het vorige voorbeeld. De eenheid “ats.” werkte blijkbaar ook cumulatief, als we de grootboekpost op folio 24 recto mogen geloven.

“Velours est debiteur adi 13 septembre anno 1567. Recheu en payement de Adam du Pré par Jehan Toulet, pieces 4 ats. 300

Adi 24 juing anno 1568 achepté de Robert Lespellier, pieces 10 ats.

Somma pieces 14 ats. 500”²⁶⁹

Het bovenstaande betekent dus dat de 4 stukken velours van 300 ats. uit het eerste voorbeeld samengevoegd konden worden met de 10 stukken velours van 200 ats., wat een totaal van 14 stukken en 500 ats. betekende. Een mogelijke uitweg die hier gesteld zou kunnen worden, is

---

²⁶⁵ S.n. “Velours”. In: *Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales*, < <http://www.cnrtl.fr/definition/velours> >, geraadpleegd op 12 mei 2010;

²⁶⁶ *Dictionnaire portatif de commerce*. Luik, C. Plomteux, 1770, vol. IV, p. 661. Zo bestonden er onder andere nog de volgende varianten: “velours pleins, velours à ramages, velours raz, velours rayés, velours coupés, velours à fond d’or ou d’argent, velours à quatre poils, velours à trois poils, petit velours, velours à deux poils, velours de coton.”; R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol. I., p. 58. Gascon wijst op nog verschillende soorten velours die beschikbaar waren in de zestiende eeuw. Hij heeft het over “velours de Gênes, velours de Lucques, velours blanc de Lyon, velours d’Avignon, velours de Florence, etc.”

²⁶⁷ SAA, IB2899, folio 2 verso.

²⁶⁸ SAA, IB2899, folio 12 verso.

²⁶⁹ SAA, IB2899, folio 24 recto.

dat “ats.” Sloeg op een afgekorte vorm van het meervoud van “aulnes”. Wat in het voordeel pleit van deze richting, is het feit dat telkens bij de stof “velours” gerekend werd met “aulnes”, zoals eerder aangetoond werd.²⁷⁰

Satijn vormt ook een onderdeel van het spectrum aan goederen dat de Moriel verhandelden. Het was op 20 oktober 1567 dat de firma in het bezit kwam van 339 stukken satijn, met een stukprijs van 17 stuivers. Dit bracht al gauw 288 gulden en 3 stuivers op, wat betreft totaalwaarde.²⁷¹ Op 13 november, dus amper een maand later, werden door Franchois Manteau, uit Doornik, nog eens 100 stukken verzonden naar de firma Moriel te Antwerpen. Satijn, een niet alledaags stuk, werd op goed vertrouwen door hem toegestuurd aan de firma Moriel om verder te verkopen of te verhandelen.²⁷² Opnieuw was de stukprijs 17 stuivers en kwam de som op 85 gulden.²⁷³ 50 stukken satijn werden op hun beurt verzonden op 20 januari 1568, aan dezelfde marktwaarde, door Moriel, richting het eigen filiaal te Dantzig.²⁷⁴ Op 30 april 1568 kwamen er nog eens 400 stukken satijn bij, ditmaal als afbetaling voor een openstaande schuld van Mathias Timerman. In totaal hadden deze een waarde van 340 gulden.²⁷⁵ Tot op dit moment zien we dat er een grote hoeveelheid aan satijn bekomen werd door het bedrijf. In totaal kwamen tot op dit punt 839 stukken satijn binnen en werden er slechts 50 verkocht. Op 12 juni 1568, werden echter 400 stukken opnieuw doorverkocht, ditmaal aan Bertram Luyter. Opvallend ditmaal is dat Moriel blijkbaar akte maakte van een koerswijziging wat betreft satijn of dat de kapitalist in hem wakker werd, want de stukprijs werd opgetrokken tot een gulden, in plaats van de eerdere 17 stuivers. Dit was een opslag van 3 stuivers, oftewel 15 procent, per stuk, wat zorgde voor een totale verkoopprijs van 400 gulden en dus een relatief grote winstmarge in vergelijking met de inkoopprijs.²⁷⁶ Al bij al hield het bedrijf aan het eind van de boekhoudperiode, op 31 juli 1568, dus nog 389 stukken

---

²⁷⁰ Zie hiervoor het onderdeel over maten en gewichten.

²⁷¹ SAA, IB2899, folio 3 verso.

²⁷² SAA, IB2899, folio 4 verso.

²⁷³ SAA, IB2899, folio 4 verso.

²⁷⁴ SAA, IB2899, folio 6 verso.

²⁷⁵ SAA, IB2899, folio 9 recto.

²⁷⁶ SAA, IB2899, folio 12 verso.

satijn over en werden ze gewaardeerd op 17 stuivers per stuk.²⁷⁷ Satijn maakte dus relatief grote bewegingen doorheen het bedrijf. Er werd met satijn afbetaald, gemangeld, verzonden, hogere prijzen gevraagd, enzovoorts. Tegelijkertijd had het product in zijn geheel een redelijk grote waarde in het totale bedrijf, af te leiden uit de omvangrijke sommen die met het satijn verhandeld werden.

Het palet van aanwezige textielproducten houdt hier nog niet bij op. Verder dient nog gewezen te worden op de aanwezigheid van “draps d’Engleterre”, ofwel Engels laken of wol. Op 8 november 1567 maakte dit product haar intrede in het filiaal te Antwerpen, als gevolg van een mangeling. Namelijk 10 last tarwe die gewisseld werd tegen 20 stukken Engels laken geruild, voor een totaalprijs van 130 gulden. Elk stuk laken schijnt in deze periode 6 gulden 10 stuivers waard geweest te zijn.²⁷⁸ Een andere variant van het Engels laken werd aangetroffen in een post van 15 januari 1568. Toen werden namelijk 10 stukken zwart Engels laken verkregen, met een stukprijs van 6 gulden.²⁷⁹ Vooral de maand mei lijkt de actiefste maand geweest te zijn wat betreft aan- en verkoop van Engels laken. Zo werd op 1 mei een aankoop van 50 stukken laken aan 6 gulden per stuk gedaan. Dit bracht dan een totaalprijs van 300 gulden met zich mee.²⁸⁰ Op 6 mei 1568 werd een verdere uitbreiding gedaan en werden verschillende soorten Engels laken bijgekocht. In totaal werden 22 stukken gekocht, waarvan 12 “cramays” of gebrande, 6 groene en 4 blauwe. De stukprijs hier werd opnieuw op 6 gulden geplaatst.²⁸¹ Dat er ook hier verschillende prijsklassen in waren, is al duidelijk uit de bovenstaande voorbeelden. Zo blijkt het gewone Engels laken 10 stuivers per stuk duurder geweest te zijn. Nu zien we dat op 9 mei 1568 zelfs 10 gulden per stuk gevraagd werd voor de verkoop van 2 stukken aan Zacharie Le Blon.²⁸² Zes dagen later werd zelfs de verkoop van 80 stukken aan 10 gulden het stuk geboekt, wat de omvangrijke totaalsom van 800 gulden opbracht voor het bedrijf. De koper van dienst was in dit geval Jehan Ployart, een van de

---

²⁷⁷ SAA, IB2899, folio 13 recto.

²⁷⁸ SAA, IB2899, folio 3 recto.

²⁷⁹ SAA, IB2899, folio 5 recto.

²⁸⁰ SAA, IB2899, folio 9 recto.

²⁸¹ SAA, IB2899, folio 10 verso.

²⁸² SAA, IB2899, folio 10 recto.

meest voorkomende namen en handelspartners in de boekhouding van Moriel.²⁸³ Opvallend is dus dat Moriel de stukprijs van het Engels laken flink opgetrokken lijkt te hebben over de loop van enkele maanden heen. Of het ging om vindingrijkheid van zijn kant of algemene koersgang, kan moeilijk definitief beargumenteerd worden. Wat kan wijzen op het eerste en dus het hoger aanprijzen van de eigen goederen om er zo voordeel uit halen, is het overzicht van resterende goederen na het boekhoudjaar. Zo schreef Moriel hier immers dat er nog 20 stukken Engels laken overbleven met een waarde van 6 gulden per stuk, en dit op 31 juli 1568.²⁸⁴ Over het algemeen gezien heeft de firma Moriel het dus slim gespeeld en slaagde er in een redelijk grote winstmarge op te strijken door het laken op verscheidene momenten hoger aan te prijzen dan de inkoopprijs van 6 gulden.

Andere, in de boekhouding minder voorkomende textielgoederen zijn “carisees”, “reverses” en “sayes”. Dit laatste was een soort van sjaal, ook wel “serge” genoemd, vervaardigd uit heel lichte stoffen, meestal wol. De Lage Landen waren ook al in de vroegmoderne periode grote producenten in de textielbewerkende industrieën. Zo kennen we onder andere “sayes d’Hondscoote” of “sayes d’Ypres”. Meestal werden ze dan ook vervaardigd uit kleine draadjes die gewonnen werden uit wol.²⁸⁵ In de bron zelf werd gehandeld in “sayes d’Ascot”, wat wellicht vernoemd was naar de Engelse gelijknamige stad. Er werden op 12 april 1568 namelijk 100 stukken hiervan aangekocht, meerbepaald 30 zwarte, 40 zilverkleurige en 30 groene, aan 60 stuivers per stuk.²⁸⁶ Opnieuw kunnen we vaststellen dat Moriel heel handig was toen hij op 12 juni 1568 dezelfde “sayes” opnieuw doorverkocht aan Bertram Luyter voor een stukprijs van 65 stuivers. Ditmaal verkocht hij er 90. Dat betekent dat hij een nettowinst van 22.5 gulden maakte, door ze dezelfde goederen enkele maanden later hoger te prijzen.²⁸⁷ Ook “carisees” lijken een relatief duur goed geweest te zijn, want hiervoor betaalde Moriel op 10 april 1568 6 gulden per stuk.²⁸⁸ De term “carisee” zou afkomstig zijn van het Engelse

---

²⁸³ SAA, IB2899, folio 11 verso.

²⁸⁴ SAA, IB2899, folio 13 recto.

²⁸⁵ *Dictionnaire portatif de commerce*. Luik, C. Plomteux, 1770, vol. IV, p. 413.

²⁸⁶ SAA, IB2899, folio 8 recto.

²⁸⁷ SAA, IB2899, folio 12 verso.

²⁸⁸ SAA, IB2899, folio 8 recto.

“kersey” en was dus een textielproduct met voornamelijk Engelse oorsprong.²⁸⁹ Dan rest nog het product “reverses”, waar op 15 januari 1568 110 stukken van verkregen werden, waaronder 100 zwarte en 10 rode, met elk een waarde van 18 stuivers.²⁹⁰

Een laatste product dat dan nog onbesproken blijft, zijn “baycques”. Wellicht was ook dit een textielproduct, aangezien het er het koopmansboek melding gemaakt werd van dit goed in verschillende kleuren. Op 1 april 1568 werden hiervan namelijk 30 stukken aangekocht, te verstaan 12 rode, 8 gele en 10 in violet. Elk stuk had op dit moment een waarde van 3 gulden en de totaalsom was dus gelijk aan 90 gulden.²⁹¹

Tabel 2: overzicht van verhandelde goederen en bijhorend journaalnummer uit de boekhouding van de firma Moriel²⁹²

Nummer in Journaal	Goederen	Prijs	Per eenheid
4	Cangants	13 st.	piece
5	Bledt	12 of 13 st.	last
7	Sucre	10 p.	pond
	Velours	10 st.	aulne
	Satin	17 st.	piece
9	Draps	6 fl. 10 st.	piece
10	Saffran	22 st. 4 p.	pond
	Sacq lacq	1 fl.	piece
12	Reverses	18 st.	piece
	Orge	2 fl.	last
13	Toyles de Cambray	2 fl.	piece
	Baycques	3 fl.	piece
	Carisees	6 fl.	piece
	Sayes	3 fl.	piece

De tabel toont ons dus dat in totaal veertien verschillende soorten goederen door Moriel verhandeld werden. Hierin werd nog gevarieerd doordat voor elk product soms nog verschillende prijsklassen of maten beschikbaar waren, maar over het algemeen is wel redelijk

²⁸⁹ F. Braudel, *The Mediterranean and the mediterranean world in the age of Philip II, vol. 1*. University of California Press, 1996, p. 219.

²⁹⁰ SAA, IB2899, folio 5 recto.

²⁹¹ SAA, IB2899, folio 8 recto.

²⁹² Samengesteld op basis van SAA, IB2899, passim en de nagelaten notities van Henry De Groote, SAA, PK3472, passim.

duidelijk dat het gaat om een combinatie van enerzijds bulkgoederen, namelijk gerst of “orge”, tarwe of “bledt” en suiker, en anderzijds koloniale waren of luxeproducten. Vooral zagen we dat textiel ook een groot deel innam van het totaal verhandelde geheel. Textiel op zich was een van de belangrijkste groepen van verhandelde goederen, omdat het tegemoet kwam aan een “biologische en esthetische noodzaak” en omdat het “bescherming, omkleeding en onderscheiding” met zich meebracht.²⁹³ Wellicht zat het Jehan en Mathieu Moriel ook in het bloed om te handelen in textiel, omdat ze afkomstig waren uit Lyon. Deze stad had haar grootsheid immers veelal gestoeld op de handel in en productie van textiel.²⁹⁴ Het oprichten van een filiaal te Antwerpen kon dan ook onderdeel zijn van een exporthandel in textielproducten die haar oorsprong vond in Lyon en die doorstroming gaf naar onder andere het Duitse Rijk, onder de noemer van Dantzig. Natuurlijk mag hier dan de omgekeerde richting van het goederenverkeer niet uit het oog verloren worden. Goederen gingen immers nooit enkel één richting uit, maar doorliepen een uitgebreid netwerk aan handelswegen.²⁹⁵

Alhoewel het boekje van Peter Janssen-Houbraken over het algemeen weinig informatie verschaft omtrent de details van de transacties, werd hier en daar toch een vermelding gemaakt van een of ander goed. Zo werd op 17 april 1583 het volgende lijstje samengesteld door hem:

Tabel 3: voorbeeld van verhandelde goederen door Peter Janssen-Houbraken (IB2956)²⁹⁶

Product	Som	Eenheid
2 pont gebant garen	21	stuivers per pond
1 pont wit garen	30	stuivers per pond
1 pont wit garen	42	stuivers per pond
1 pont wit garen	4	gulden per pond
1 pont wit garen	7	gulden per pond
1 bundel wit garen	12	gulden per pond
1 pont bruyn garen	20	stuivers per halve pond

Peter Janssen-Houbraken verhandelde dus garen van allerlei kleur en prijs. Op 7 juni 1584 werd ook nog “swert garen van 19 st. tpoint” genoteerd, maar over het algemeen is duidelijk

²⁹³ R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*. Parijs, SEVPEN, 1971, vol. I, p. 56.

²⁹⁴ Ibidem, p. 55.

²⁹⁵ R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol I, pp. 70-73.

²⁹⁶ Samengesteld op basis van een post geboekt op 17 april 1583, SAA, IB2956.

dat het hoofdproduct wit garen in alle vormen en maten geweest moet zijn. Dit blijkt ook uit de vermelding die hij zelf maakte op 5 juni 1585, namelijk “garen ende ander dingen”. Uit dit blijkt goed waar de prioriteit van het bedrijfje moet gelegen hebben. Verder werden andere producten die van belang waren voor de textielhandel en –industrie verhandeld. Zo werd op 12 september 1584 melding gemaakt van onder andere van “2 doecken lynnē van 18 st. tstuck”, “1 voorschooft 18 st.”, “1 pack pyncettes”, op 5 juni 1585 “3 hondert naelden tot 5 st. ½ de 100”, etc.²⁹⁷ Het ging in dit geval dus om een heel gespecialiseerd handelsbedrijfje dat enkel producten verkocht die betrekking hadden tot textiel of de huiselijke sfeer en niet zozeer de luxeproducten zoals die in grotere mate terug te vinden waren bij de firma Moriel.

3.4.4 Samenvattend

Al bij al leren we dus dat de beschikbare goederen voor een groot deel bepaalden wat de commerciële richting zou zijn die de handelaar uitging. Voor Moriel zien we dat de richting eigenlijk niet specifiek uitgestippeld werd en dat gewoonweg vertrokken werd met een soort van basiskapitaal. Hierna werd dit geleidelijk aangevuld met goederen die via mangeling of een andere verkoopsvorm hun bedrijf binnenkwam. Bij een kleinhandelaar als Peter Janssen-Houbraken valt een specialisering op en dus een beperking wat betreft het spectrum aan verhandelde goederen. Sluwheid en rationaliteit speelde ook een belangrijke rol, een koopman moest immers in staat zijn de eigen goederen hoger in te schatten qua waarde, om op het eind van de rekening toch in het positief te komen. Zeker wanneer goederen tegen goederen gewisseld werden was dit noodzakelijk. Bij *barrato*, ook wel “mangeling” genoemd, vertrokken beide partijen bij aanvang van de transactie van fictieve verhoogde prijzen. Bedoeling was om de eigen goederen net iets hoger te waarderen, zonder dat de ander merkte dat het om een exuberante verhouding ging, om dan uiteindelijk op de eindafrekening zoveel mogelijk winst over te houden.²⁹⁸ Bij Moriel bleek deze techniek op verschillende ogenblikken in gebruik geweest te zijn en we zagen dat prijzen ten gepasten tijde opgetrokken werden, afhankelijk van de persoon met wie gehandeld werd.

---

²⁹⁷ SAA, IB2956, 7 juni 1584, 12 september 1584, 5 juni 1585.

²⁹⁸ W. Brulez, *De firma Della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16e eeuw*. Brussel, Koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, 1959, pp. 378-379.

Kon een handelaar een goed handelaar zijn indien hij geen of weinig kennis had over verschillende goederen? Het woord handelaar impliceert dat er iets van hand tot hand overgemaakt wordt tussen twee partijen, maar hetgeen getransfereerd werd hoefde daarom niet noodzakelijkerwijs een bepaald product of vastgoed te zijn. Als we de handel in krediet en munten niet beschouwen als goederenhandel, dan kunnen we stellen dat de kennis van goederen en hun eigenschappen dus niet altijd een vereiste was voor een handelaar. Aan de andere kant spreekt het voor zich, dat indien men besloot aan goederenhandel te doen, het een absolute vereiste was om hierover kennis op te doen, hetzij in theorie, hetzij in praktijk.

3.5 Geld- en krediethandel

Een handelaar kon zich niet enkel toeleggen in het verhandelen van goederen. In tijden van een lage beschikbaarheid aan liquide middelen of wanneer transacties relatief snel dienden te gebeuren, moest hij namelijk ook overweg kunnen met de nieuwere technieken van schulderkenning en kredietverlening. Ook het belang van duur of goedkoop geld op bepaalde tijdstippen en plaatsen speelde een grote rol in de handel. De waarde van geld kon namelijk toe- of afnemen afhankelijk van onder andere oorlogen, bankroeten of monetaire wanorde. Het was dan ook aan de handelaar zelf om voortdurend op de hoogte te zijn van al wat zich afspeelde dat enige betrekking had tot de handel. Het op de hoogte blijven van actuele gebeurtenissen, zoals eerder aangegeven ook belangrijk was voor de warenhandel, was dus een van de primaire bezigheden van de koopman. Het spreekt dan ook voor zich dat duur geld de handel niet zozeer bevorderde, want voor de handelaars zelf bracht het hogere onkosten mee en kon er uiteindelijk minder aangekocht of verkocht worden. Goedkoper geld, aan de andere kant, zorgde voor een stimulans van de handel en verhoogde de competitiviteit tussen handelaars.²⁹⁹ Het vergroten van de financiële wereld in de zestiende eeuw bracht ook met zich mee dat er een dalend wederzijds vertrouwen ontstond tussen de handelaars. Hierdoor was het slechts een logische stap om nieuwe kredietinstrumenten toe te passen.³⁰⁰ De uitbreiding van de financiële en commerciële wereld wordt ook onderstreept doordat het niet enkel handelaars waren die renten en andere vormen van kredietverlening toepasten. Zo werden deze technieken geleidelijk aan verspreid onder de bevolking die hier ontvankelijk tegenover stond.³⁰¹

3.5.1 Verkoopsvormen

Goris behandelde de geldhandel al uitgebreid in zijn standaardwerk *Etude sur les colonies marchandes méridionales*. Hierin stelt hij immers dat zestiende eeuwse boekhoudingen slechts onderscheid maakten tussen negen vormen van verkoop. Omdat het schema van Goris heel duidelijk en omvattend is, zal ik het bij deze dan ook incorporeren in deze scriptie.

---

²⁹⁹ I. Blanchard, *The International Economy in the "Age of the Discoveries", 1470-1570. Antwerp and the English Merchants' world*, p. 19.

³⁰⁰ J.A.F. Wallert, *Ontwikkelingslijnen in praktijk en theorie van de wisselbrief 1300-2000*, p. 52.

³⁰¹ L. Van Aert, *"Van appelen tot zeemleer": koopvrouwen in Antwerpen in de 16de eeuw*. Brussel, onuitgegeven licentiaatsverhandeling VUB, 2002, p. 35.

In eerste instantie was er de contante verkoop. Dit was een verkoopsvorm die heel zelden voorkwam en volgens Goris enkel frequent gebruikt werd door twijfelende handelaars, omdat het tussen de 25 en 30 procent minder zou opbrengen dan termijnverkoop.³⁰² Vandaar dat ook leningen veeleer gegeven werden in goederen dan in contant geld.³⁰³ Contante verkoop vinden we ook terug in het koopmansboek van de firma Moriel. Op 1 augustus 1567, dus de eerste dag dat ze operationeel waren te Antwerpen, werd geboekt dat ze 10 stukken “cangants” verkochten aan Pierre Jorre. Elk stuk was 15 stuivers waard, waardoor het totale contante bedrag 7 gulden 10 stuivers bedroeg.³⁰⁴ Een ander voorbeeld uit het koopmansboek van Moriel, is er een van contante aankoop. Op 31 december 1567 werden 150 stukken “sacq lacq” contant gekocht van Lienhart Gall, tegen een totale som van 150 gulden.³⁰⁵ Voor het overige blijkt contante ver- of aankoop niet gehanteerd te zijn, hetzij in combinatie met een andere vorm.

Dit brengt ons bij de tweede vorm, namelijk de verkoop op termijn. Het ging om het verschaffen van een of meerdere producten die tegen een bepaalde rentevoet en termijn dienden afbetaald te worden. Deze vorm zou meestal gebruikt zijn op jaarmarkten. Te Antwerpen en Bergen Op Zoom samen kende men jaarlijks vier markten die elk vier tot zes weken duurden, namelijk de Paasmarkt die aanving op Witte Donderdag, de tweede zondag voor Pinksteren was er de Sinksenmarkt, de Bamismarkt de tweede zondag na Maria-Hemelvaart en tenslotte de Koudemarkt op donderdag voor allerheiligen. Een termijn kon vastgelegd worden voor de periode van één markt, maar kon ook gespreid worden over meerdere marktperiodes.³⁰⁶ De jaarmarkten van Brabant waren tegelijkertijd ook ingeschakeld in een cyclus van jaarmarkten in andere steden. Zo werden deze van Antwerpen en Bergen Op zoom afgewisseld met markten in Middelburg, Besançon, Champagne, Frankfurt en Lyon.³⁰⁷

---

³⁰² J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales*. p. 112.

³⁰³ R.B. Outhwaite, “The Trials of Foreign Borrowing: The English Crown and the Antwerp Money Market in the Mid-Sixteenth Century.”, p. 292.

³⁰⁴ SAA, IB2899, folio 1 recto. De term “cangants” wordt verklaard in het onderdeel over de verhandelde goederen, cfr. infra.

³⁰⁵ SAA, IB2899, folio 5 verso.

³⁰⁶ J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales*, pp. 113-114. Het niet tijdig of weigeren te betalen, kon leiden tot beboeting. Vandaar dat vaak een onderpand of “gage” gegeven werd.; H. Kellenbenz, *Das Meder'sche Handelsbuch und die Welser'schen Nachträge*. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1974, p. 32.

³⁰⁷ J.A.F. Wallert, *Ontwikkelingslijnen in praktijk en theorie van de wisselbrief 1300-2000*, p. 47.

Het was natuurlijk ook zo dat aan betaling op termijn niet altijd de vereiste van een jaarmarkt hoefde gekoppeld te worden. Betalingen op termijn konden ook dagdagelijks gebruikt worden. Getuige hiervan is Moriel die aan Godart Holdenhoven op 6 augustus 1567, 40 stukken “cangants” verkoopt, met een totale waarde van 31 gulden. De termijn die verleend werd om de betaling te voldoen, liep tot de laatste dag van dezelfde maand, namelijk 31 augustus. “...a payer adi ultimo aoust prochain”, zoals Moriel het zelf noteerde.³⁰⁸ Termijnverkoop werd ook gebruikt door Peter Janssen-Houbraken doorheen het ganse notitieboekje. Afhankelijk van de grootte van de som, werd op verschillende malen afbetaald door de schuldenaar. Zo werd soms afbetaald op twee gelegenheden, maar soms kon dit ook overschreden worden en zijn lijsten tot 20 à 30 afbetalingsmomenten waarneembaar. Eenzelfde patroon werd door hem ook meestal gebruikt, wanneer het ging om een afbetaling of termijnverkoop. Zo vatte hij altijd aan met “afgherekent met”, gevolgd door de naam en woonplaats van de schuldenaar, daarna de datum en uiteindelijk de af te betalen som. Hieronder werd dan een horizontale lijn getrokken en werd aangevat met de verschillende afbetalingsmomenten.³⁰⁹ Verkoop op meerdere termijnen, in plaats van een vasstaande termijn, was ook mogelijk, zoals de boekhouding van Moriel ons leert. Op 15 februari 1568 werd fl. 150-15-0 geleend en verkregen van Nycolas Voysin. De som diende in schijven terugbetaald te worden, namelijk aan de ene kant 100 gulden tegen 10 maart en daarop 2 gulden intrest, en aan de andere kant fl. 50-15-0 tegen 31 maart en daarop een intrest van fl. 1-10-0. In beide deeltermijnen bedroeg de intrest dus om en bij de 2 procent.³¹⁰ Een derde vorm combineert de vorige twee en is dus een samengaan van contante betaling en termijnverkoop. Ook hier is opnieuw een letterlijk voorbeeld te vinden in de boekhouding van Moriel. Op 8 augustus 1567 boekte hij “Vendre a terme et comptant”, met daaronder de vervulde transactie. Pancras Stelman diende de helft van fl. 15-5-0, voor de aankoop van 20 stukken “cangants”, te voldoen in contant geld en de rest tegen de laatste dag van augustus. Een aparte boeking werd nog gemaakt voor het afhandelen van het termijngedeelte van de transactie.³¹¹ In het boek is overigens een voorbeeld van aankoop die contant- en

---

³⁰⁸ SAA, IB2899, folio 1 recto.

³⁰⁹ SAA, IB2956, passim.

³¹⁰ SAA, IB2899, folio 7 verso.

³¹¹ SAA, IB2899, folio 1 recto.

termijnbetaling combineert aan te treffen, “Achepter a terme et comptant” zoals Moriel zelf boekte. Op 6 april 1568 kocht de compagnie van Pancras Stelman 30 stukken “baycques” in verschillende kleuren, voor een totale waarde van 90 fl. Een som van 30 fl. zou onmiddellijk betaald worden en de rest diende tegen 20 april voldaan te zijn.³¹²

Een vierde mogelijkheid was het mangelen van goederen, ook wel “baratto” genoemd. In dit scenario werden goederen geruild tegen goederen. Zoals eerder aangehaald, was het bij warenhandel van primair belang dat men op de hoogte was van koersen van producten op de eigen en andere markten. Het waren bij deze vorm van handelen dan ook de listigheid en de intelligentie van de koopmannen in kwestie die bepaalden wat de uitkomst was van een transactie. Men ging het immers niet uit de weg om elkaar onopgemerkt in de luren te leggen, door bijvoorbeeld zijn eigen goederen hoger aan te prijzen dan de werkelijke prijs, hopen op de onwetendheid van de andere partij.³¹³ Men stelde dus een actie “avecques espoir d’en prouffiter”.³¹⁴ Ook nu kunnen we beroep doen op de boekhouding van Moriel en er een bijpassend voorbeeld uitpikken. Op 8 november 1567 schreef Moriel “Barrater marchandise pour marchandise sans donner ne prendre de argent”, om aan te duiden dat de volgende transactie ging om een mangeling van goederen. Door de firma Moriel werd 10 last tarwe aan 13 gulden per last verzonden aan Guillaume de Leplus en in ruil werd een equivalent van 20 stukken “draps d’Engleterre” aan 6 gulden 13 stuivers per stuk teruggestuurd. De totale som in beide gevallen was dus gelijk aan 130 gulden en uiteindelijk kan dit, puur op geldelijk vlak dan aanschouwd worden, als een nuloperatie.³¹⁵

Vormen vijf, zes en zeven zijn uitbreidingen of samenraapsels van andere verkoopvormen. Als vijfde was er de verkoop waarbij zowel contant als met goederen betaald werd. Deze actie stelde men om te hoge rentevoeten uit de weg te gaan, zeker nadat deze in 1540 door Karel V vastgezet werd op twaalf percent per jaar.³¹⁶ De handigheid zat hem in het onderwaarden

---

³¹² SAA, IB2899, folio 8 recto.

³¹³ Zo kon men ook bijvoorbeeld proberen de koop van graan of zout te sluiten op pas aangekomen schepen, met schippers die geen benul hadden van de lokale marktprijzen. Zie: W. Brulez, *De Firma Della Faille*, pp. 276-292; J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionale*, pp. 115-116; J. Ympyn, *Nouvelle instruction*, hoofdstuk 17, folio 20.

³¹⁴ J. Ympyn, op. cit. Hoofdstuk 17, folio 20 recto.

³¹⁵ SAA, IB2899, folio 3 recto.

³¹⁶ J.A.F. Wallert, *Ontwikkelingslijnen in praktijk en theorie van de wisselbrief 1300-2000*, p. 81.; J.A. Goris, *Etude sur les colonies méridionales*, p. 348. De rentevoet werd voor handelaars vastgelegd op twaalf procent,

van de goederen door de ontvanger, waardoor hij er natuurlijk meer kon ontvangen. Op deze manier hoopte men een uiteindelijke winst tussen de 25 en 30 procent per jaar te maken. 15 januari 1568 is ook de dag waarop een voorbeeld van dit soort van transactie geboekt werd door Jehan Moriel. Het gaat in dit geval om een drieledige post, met als titel “Barrater marchandise pour marchandise et donner de l'argent pour le surplus”. In een eerste lid werden 10 stukken “draps d'Engleterre noyrs a la main” van Godart Holdenhoven ontvangen, voor een som van 60 gulden. Vervolgens werd in het tweede lid door de firma 50 stukken “sacq lacq” aan dezelfde persoon geleverd, voor een totaalbedrag van 50 gulden. Restte nu nog het verschil, namelijk 10 gulden, dat uit de kas van de firma als betaling gegeven werd.³¹⁷ Hier zien we natuurlijk dat voor geen van beide partijen een echt voordeel gehaald werd uit de gedane transactie. Onder normale omstandigheden zal het wel de bedoeling geweest te zijn een zekere vorm van voordeel eruit te halen en de andere partij toch op een of andere te misleiden.

Nummer zes is de verkoop met zowel goederen als termijn. Hiervoor waren min of meer dezelfde bepalingen van toepassing als op nummer vijf.

De laatste vorm van baratto, nummer zeven, mengt assignaties met goederen. Over assignaties volgt ook meer bij de achtste vorm van verkoop.³¹⁸ Ook Moriel mengde assignaties met goederenverkoop. Op 12 september 1567 betaalde Jehan Ployert een schuld bij het bedrijf af. Hij deed dit door 10 gulden van de totale fl. 24-10-0 met 150 pond suiker te betalen en de rest voldeed hij onder de vorm van een assignatie, uit naam van Jacques le Noyr.³¹⁹

Ten achtste zijn we aangekomen bij de voornoemde assignatie. Dit was een vorm van schuldenkenning, of “formule au porteur”, waarbij een eerste partij de opdracht gaf aan een tweede om een bepaalde som van een derde partij te ontvangen. Uiteindelijk was betaling via assignatie slechts een afgeleide van betaling op lange termijn en leidde het “assignatieprincipe” in eerste instantie vaker tot problemen dan dat het goed deed. Het zou immers pas zijn met het algemene bekend raken van het endossement omstreeks 1600 dat een aantekening de assignatie vergezelde, waardoor verhandelbaarheid meer kon gebruikt

---

maar voor Lombarden maakte Karel V een uitzondering. Zij rekenden intresten aan van 30 tot 50 procent, terwijl Karel V 33 procent goedgekeurd had.

³¹⁷ SAA, IB2899, folio 5 recto.

³¹⁸ J.A. Goris, *Etude sur les colonies méridionales*, pp. 116-118.

³¹⁹ SAA, IB2899, folio 2 verso.

worden.³²⁰ Belangrijker is waarschijnlijk het gebruik van wisselbrieven, wat ook een vorm van schulderkenning was. In de boekhouding van Moriel zijn talrijke voorbeelden van betaling of aankoop met assignatie terug te vinden. Moriel belastte Mathias Timerman op 31 augustus 1567 met het betalen van fl. 24-8-4 aan Nicolas Wylmain. Mathias Timerman was in dit geval dus de geassigneerde en werd opgedragen uit naam van het bedrijf een bepaalde som te voldoen aan een derde partij. Op dezelfde pagina werden nog enkele voorbeelden gegeven over afbetaling van schulden door een ander persoon of meerdere personen te assigneren. Zo kon men immers ook een schuld afbetalen “par plusieurs assignations”.³²¹ Ten slotte kon de handelaar, volgens Goris, nog de verkoop tegen assignatie en termijn, waarbij de vorige instrumenten door elkaar gecombineerd werden, gebruiken.³²²

Een aanvulling bij de vorige opsomming was het opduiken van een relatief nieuwe verkoopsvorm, namelijk het “discontokrediet”. Hierbij konden openstaande afbetalingen doorverkocht worden aan een derde partij, waarbij deze een korting in rekening bracht, ook wel “sconto” genoemd. Er werd met andere woorden een bepaalde som van het totale bedrag afgetrokken door de koper van de openstaande afbetaling.³²³

Natuurlijk mogen we in een rijtje als dit de kredietverlening in het algemeen niet vergeten. In de vroegmoderne tijd deden zich immers op grote schaal veranderingen voor, “...un commerce de l’argent s’était institué et développé qui ne touchait en rien la marchandise”.³²⁴ Krediet werd toegepast op het grootste deel van de transacties, bijna geen enkele werd dus onmiddellijk voldaan, wat dus een zekere vorm van kredietverlening betekende. Dikwijls werd dan ook geld geleend en verleend tussen kooplieden onderling. Er werden met andere woorden leningen aangegaan die obligatoir terugbetaald moesten worden. Er werden dus

---

³²⁰ J.A.F. Wallert, *Ontwikkelingslijnen in praktijk en theorie van de wisselbrief 1300-2000*, p. 53. De assignatie had als nadeel dat de neergeschreven documenten nooit de rechtsverhouding of betrokken personen, die een assignatie aangingen, vermeldden. Vandaar dat op de duur verkozen werd om notariële aktes te laten opstellen met betrekking tot de assignatie. Ook deze techniek bleek eerder omslachtig en al gauw werden bewijsstukken bij assignaties verleend. De oorzaak voor het onpersoonlijke karakter van assignaties is terug te brengen tot de de handelaars die meestal een hechte gemeenschap vormden en desgevolg niet veel noodzaak hadden aan identificerende documenten.

³²¹ SAA, IB2899, folio 2 verso.

³²² J.A. Goris, *ibidem*, p. 118.

³²³ J.A.F. Wallert, *Ontwikkelingslijnen in praktijk en theorie van de wisselbrief 1300-2000*, p. 52.

³²⁴ R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol. I, p. 259.

obligaties gegeven in onderlinge afspraak tussen handelaars. Het kon dan ook het geval zijn dat het niveau van kapitaal onder de vorm van obligaties ver dat van goederen oversteeg. Obligaties was het kredietinstrument bij uitstek, zeker bij de kleinere handelaars.³²⁵ We zien dan ook dat door de Moriel enkele obligaties, of “chedulles” zoals ze het zelf noemden, ingebracht werden bij het begin van het boekhoudjaar 1567. Een obligatie op naam van Cort Gauldsmit van 300 gulden en een van Mathias Timerman van 200 gulden werden opgenomen in het actieve kapitaal van het bedrijf op 1 augustus 1567.³²⁶ Bijna het volledige boekje van Cattelyne van Hontsum kan gezien worden als een eigenlijke afhandeling van openstaande obligaties tussen een beperkte kring van handelaars. Zo handelt bijna elke post over een “oubligasie” die door een bepaalde persoon diende afbetaald te worden.³²⁷ Ook het boekje van Goyart Janssen is een opeenstapeling van openstaande schulden of obligaties die op termijn dienden afbetaald te worden. Ik haalde ook al aan dat voor elke post eenzelfde patroon gehanteerd werd, zoals bijvoorbeeld “Geertsen van Huysen is ons schuldig bleven 21 st. den 22 juylis anno 1600...”³²⁸ Telkens werden posten op dezelfde manier geboekt waardoor deze nu getuige zijn van de kredietverlening uitgaande van Goyart Janssen. Vaak zijn in dezelfde boekhouding ook afbetalingen terug te vinden die gespreid werden over meerdere jaren. Zo was er bijvoorbeeld een boeking op 19 april 1603, en werd op verschillende momenten afbetaald, namelijk op 2 april 1605, 26 april 1605, 10 oktober 1605, 8 juli 1606 tot en met 4 januari 1613.³²⁹

Getuige van gewone kredietverlening tussen handelaars, is het volgende. Zo leende Moriel op 20 februari 1568 een respectabel bedrag van 120 gulden van Mathias Timerman zonder intrest, of “...lequels il me preste jusques adi ultimo dito sans interest”. Deze laatste zin impliceert een redelijk groot wederzijds vertrouwen tussen beide partijen, aangezien ze er opnieuw uiteindelijk beiden niks aan zullen winnen of verliezen. Enkel de geldverstrekker, Timerman, loopt het risico dat Moriel zijn aangegane schuld niet zou kunnen betalen. Wellicht diende dan ook geld geleend te worden door een tekort aan baar geld. De schuld van

---

³²⁵ Ibidem, pp.273- 274.

³²⁶ SAA, IB2899, folio 1 verso.

³²⁷ SAA, IB2927, passim.

³²⁸ SAA, IB2830, p. 20.

³²⁹ SAA, IB2830, p. 23.

120 gulden werd door Moriel terugbetaald, op de laatste dag van februari, onder de vorm van een combinatie van goederen en contant geld. 96 gulden, equivalent van 8 last tarwe werd in goederen voldaan en de rest van 24 gulden in contant geld.³³⁰ Natuurlijk waren handelaars niet altijd even vriendelijk voor elkaar of was het vertrouwen soms wat verder te zoeken dan in bovenstaand voorbeeld. Was dit het geval, dan ging men meestal wel een bepaalde rentevoet plakken op de terugbetalingstermijn. Zo leende Lienhart Gall op 3 februari 1568 fl. 200-13-0 aan Moriel, "...lequels ils nous prestant jusques adi 20 mars prochain pour fl. 3 d'interest". De rentevoet bedroeg in dit geval dus om en bij de 1.5 procent en de termijn 46 dagen. Op jaarbasis zou dit overeenkomen met een intrest van ongeveer 12 procent.³³¹ Op 14 november 1567 betaalde de firma Moriel een openstaande schuld, die ingegaan was op 15 augustus van dat zelfde jaar, van fl. 108-10-0, na het verlopen van de afgesproken termijn, af. De intrest die men afgesproken had te betalen, bedroeg fl. 3-10-0 en komt procentueel overeen met bijna 3 procent voor een periode van 75 dagen, wat op jaarbasis ongeveer 14.5 procent zou geweest zijn.³³² Hieruit blijkt dus ook dat de rentevoeten opgetrokken werden naarmate de periode langer was. Men deinsde er dus niet voor terug soms buitensporige rentevoeten aan gegeven leningen te koppelen, afhankelijk van de persoon en de gevraagde termijn. Zo kon het immers gebeuren dat leningen aan 12 procent per jaar of 1 procent per maand verstrekt werden.³³³

Samenvattend kunnen we stellen dat alle verkoopsvormen, zoals die hier opgesomd staan, terug te vinden zijn in de boekhouding van Moriel. Er zou zelfs kunnen gesteld worden dat deze zelfs een praktijkvoorbeeld is van hoe transacties tussen verschillende partijen zich voltrokken. Uit de andere meer eenvoudige boekhoudingen blijkt echter dat er niet zo gevarieerd te werk gegaan werd. In deze werd er immers meestal beperkt tot contant- en/of termijnverkoop, zonder al te veel gebruik te maken van vernieuwende technieken. Betalingen met assignaties of wisselbrieven werden daarom in geen enkel van deze eenvoudige boekhoudingen aangetroffen. Dus ook dit bevestigt dat er wel degelijk een contrast bestaat tussen enerzijds de complexe boekhoudingen die een grote verscheidenheid aan transacties

---

³³⁰ SAA, IB2899, folio 7 verso.

³³¹ SAA, IB2899, folio 6 recto.

³³² SAA, IB2899, folio 4 verso.

³³³ J.G. Da Silva, *Banque et crédit en Italie au XVIIe siècle*. Parijs, Klincksieck, 1969, I, p. 548.

overzichtelijk maken, zoals deze van Moriel, en anderzijds de meer simplistische die meestal een repetitief transactiepatroon vertonen.

3.5.2 De wisselbrief

De wisselbrief verdient mijns inziens een aparte bespreking, aangezien het een exponent is van een kredietstructuur die gekenmerkt werd door overdraagbaarheid, verhandelbaarheid en risico. De wisselbrief op zich was geen nieuw fenomeen van de zestiende eeuw, net zoals vele kredietoperaties of commerciële technieken niet altijd innovaties waren. De zestiende eeuw was wel de context waarin, onder invloed van een verruimende wereld, bestaande technieken in grotere mate, en zeker in Antwerpen, gecombineerd werden dan voorheen.³³⁴ De wisselbrief was echter, zeker in de zestiende eeuw, nog grotendeels voorbehouden aan de “aristocratie” van handelaars.³³⁵ Ook dit instrument paste in het grotere kaderwerk dat als de economische institutie omschreven zou kunnen worden. Door het steeds meer in gebruik raken van dit kredietinstrument werd het “institutional framework” geleidelijk aan veranderd. Met andere woorden, de manier waarop men aan handel ging doen, zou veranderingen ondergaan.³³⁶

Wanneer een koper van bepaalde goederen niet over voldoende liquide middelen beschikte of wanneer hij baar geld nodig had, dan kon de verkoper voorstellen de schulden van de schuldenaar te erkennen. In ruil hiervoor werd een wisselbrief opgesteld door de schuldeiser, die in principe vervangbaar was, waarin een datum vastgelegd werd waarop het verschuldigde bedrag terugbetaald diende te worden door de schuldenaar. Wanneer de schuldenaar zijn schuld afloste bij de oorspronkelijke schuldeiser, dan kon gesproken worden over een droge wissel. Vaker was het echter het geval dat er zich een wissel in enkele richting voordeed, waarbij dus geld geleend werd en met de wisselbrief het geld anders opnieuw getrokken werd. Opvallend bij het gebruik van de wisselbrief en bij schulderkenning in het algemeen is de mate waarin risico bepalend is voor de transactie. Het verzenden van een wisselbrief hield

---

³³⁴ R. De Roover, *L'évolution de la lettre de change : XIVE-XVIIe siècles*. Parijs, Colin, 1953, p. 65. ; Zie verder voor uitbreiding over de wisselbrief ook H. Van der Wee, “Antwerpens bijdrage tot de ontwikkeling van de moderne banktechniek” In: VAN DER WEE, (H.). *Historische aspecten van de economische groei*. Antwerpen, 1972, pp. 146-167.

³³⁵ R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol. I, p. 273.

³³⁶ D.C. North, *Institutions, institutional change, and economic performance*, p. 8.

immers altijd een bepaald risico in, omdat men nooit volledig zeker kon zijn dat het geleende geld afgeleverd werd of dat men zijn geld uiteindelijk terug zag. Tegen het aanvaarden van een wisselbrief kon ook protest aangetekend worden. Dit kon men doen wanneer men bepaalde personen niet kredietwaardig achtte, de koersen ter plekke niet voldeden aan de gestelde eisen of wanneer het risico over het algemeen te groot bleek.³³⁷

Een andere, meer algemene definitie van de wisselbrief is deze die bij De Roover terug te vinden is. Zo is een wissel een transactie waarbij de “gever” een bepaalde som levert aan de “nemer” en in ruil de belofte, ook wel “cédule” genoemd, krijgt dat de terugbetaling op termijn zal voldaan worden in een andere stad én in een andere munteenheid.³³⁸ Hieruit blijkt dan ook goed het karakter van de wissel, namelijk een munteenheid van een bepaalde plaats die gewisseld wordt tegen een andere.

Het gebruik van een wisselbrief kon variëren naargelang het beoogde doel van de betrokken partijen. Zo was in eerste instantie een wisselbrief op zich zuiver een middel om een bepaalde betaling te voltrekken. Dit werd eerder gebruikt om een betaling op korte termijn te bewerkstelligen. Ten tweede kon een wisselbrief echter ook gebruikt worden als betalingsmiddel en als kredietinstrument tegelijkertijd. Deze laatste vorm van gebruik werd dan ook meestal gehanteerd in de internationale warenhandel en ging dus meestal over betalingen die op termijn te voldoen waren.³³⁹ Het gebruik van de wisselbrief doet met andere woorden opnieuw beroep op de vindingrijkheid en bereidheid tot het nemen van risico van de handelaar. De wisselbrief leende zich immers uitstekend tot misbruik en juridische problemen.³⁴⁰

Ook de firma Moriel was bekend met het fenomeen van de wisselbrief, of de “lettre de change” zoals zij het zelf noemden. Aangezien het enkel om een boekhouding gaat, zijn geen werkelijke wisselbrieven hierin opgenomen. Enkel de boeking is een stille getuige van het feit

---

³³⁷ W. Brulez, *De Firma Della Faille*, pp. 494-507; J.A. Goris, *Etudes...*, pp. 117-118.

³³⁸ R. De Roover, *L'évolution de la lettre de change*, p. 43.

³³⁹ J.A.F. Wallert, *Ontwikkelingslijnen in praktijk en theorie van de wisselbrief 1300-2000*, pp. 19-20. Wisselbrieven dienden wel onderscheiden te worden van jaarmarktbrieven, die ook tot ver in de zestiende eeuw gebruikt werden in Brabant. Een jaarmarktbrief hield immers een schulderkenning in, afgesloten op een bepaalde jaarmarkt, die afgelost diende te worden op een volgende jaarmarkt, p. 29.

³⁴⁰ R. De Roover, *L'évolution de la lettre de change*, p. 43.

dat de wisselbrief door hen gebruikt werd. Op respectievelijk 22 oktober en 31 oktober 1567 werd het volgende geboekt:

“Accepter une lettre de change. Lyons n(ost)re contoynr est debiteur adi 22 octobre par Cort Gauldsmith fl. 200-13 pour une lettre de change laquelle jay accepté de payer a Cort Gauldsmith adi ultimo dito fl. 200-13-0.”³⁴¹

“Payer une lettre de change. Cort Gauldsmith est debiteur adi ultimo dito par casse fl. 200-13. Je luy ay payé comptant pour ung change de Lyon fl. 200-13-0.”³⁴²

De gever in bovenstaand geval was de firma Moriel, die de belofte maakte om aan de nemer Cort Gauldsmith de som van 200 gulden 13 stuiver te betalen tegen het eind van dezelfde maand. De plaats waar de wissel plaats hoorde te nemen was in dit geval Antwerpen en zoals we zien werd hieraan voldaan op de laatste dag van oktober. Kortom, Moriel aanvaarde via zijn filiaal te Lyon een wisselbrief en maakte de belofte die uit te betalen in Antwerpen. Een ander, misschien ingewikkelder voorbeeld van het gebruik van een wisselbrief werd opgemaakt op 3 januari 1568.

“Une debte qu'on doibt recevoynr prendre en une aultre ville. Dantzic, n(ost)re contoynr est debiteur adi 3 janvier a(nn)o (15)68 par Robert Lespellier fl. 40. Ledit Robert Lespellier nous doibt icy en Anvers fl. 40 lesquels il nous doibt payer a Dantzic toujours 136 gros polonays pour une fl. de gros, monte a Dantzic florins 181-10 gros polonays a 30 gros polonays a 15 jours après le veu de la lettre de change fl. 40-0-0.”³⁴³

Als aflossing van een schuld van 40 gulden te Antwerpen, diende Robert Lespellier 181 Poolse gulden 10 Poolse groten te betalen te Dantzic. Blijkbaar werd deze transactie geregeld door het opstellen van een wisselbrief. Opnieuw zijn alle noodzakelijke elementen voor een wissel opgenomen, namelijk een gever Lespellier, een nemer Moriel, een termijn van vijftien dagen en twee verschillende muntsoorten of plaatsen.

---

³⁴¹ SAA, IB2899, folio 3 verso.

³⁴² Ibidem.

³⁴³ SAA, IB2899, folio 5 verso.

Zoals eerder aangehaald kon tegen het aanvaarden van een wisselbrief ook protest aangetekend worden. Ook hier vinden we een voorbeeld van in het koopmansboek van de firma Moriel. Het gaat om een redelijk lange keten van boekingen, waarin een evolutie waar te nemen is. Namelijk het verkrijgen van de wisselbrief, de beslissing hem niet te zullen aanvaarden en tenslotte het aantekenen van protest en bijgevolg ook het terugzenden van de wisselbrief.

“Rechevoyr une lettre de change et renvoyer par protestation. Robert Lеспellier est debiteur adi 3 dito par Lyons, n(ost)re contoыр, fl. 200. Le susdit jay recheu de n(ost)re contoыр hors Lyons une lettre de change de fl. 200. Lesquels Robert Lеспellier me doibt payer adi 10 dito p(ro)chain fl. 200-0-0.

Lyons, n(ost)re contoыр, est debiteur adi dito par Robert Lеспellier fl. 200. Chest la cause qu'il na point voulu accepter la susdite lettre de change de Lyons, pourre je l'ay renvoyé par protestation fl. 200-0-0

Lyons, n(ost)re contoыр, est debiteur adi dito par casse fl. 4. Chest depenche sur la précédente lettre de change renvoyé par protestation fl. 4-0-0.”³⁴⁴

Duidelijk in bovenstaand citaat is dat de firma Moriel een wisselbrief in het filiaal te Lyon verkreeg van de eerder vermelde Robert Lеспellier en dat deze brief op 3 mei 1568 Antwerpen bereikte. Lеспellier stond dus 200 gulden in het rood, omdat Lyon hem dezelfde som verschaft had. Als reactie daarop verstuurde het filiaal te Lyon de wisselbrief op naar Antwerpen in de hoop de 200 gulden te kunnen terugvorderen. Blijkbaar zinde Moriel dit niet, of vond hij de termijn die op 10 april afliep te kort, en besloot hij dat er weinig zin zat in het aanvaarden van deze brief. Daarop zond hij hem met het protest terug en betaalde hiervoor als onkosten 4 gulden.

Ook nu zien we dat het koopmansboek van de firma Moriel een uitzonderlijk goed beeld geeft van de praktijk, zoals die geweest zal zijn. Van de meeste soorten van wisselbrieven en hun gebruik werd notie gemaakt. Zo werd het aanvaarden, betalen en protesteren van een wisselbrief geïncorporeerd in hun boekhouding. Opnieuw doet het dan ook in grote mate denken aan het standaardwerk, de *Practique* van Mennher. Ook hij schetste talrijke

---

³⁴⁴ SAA, IB2899, folio 9 recto.

voorbeelden van wisselbrieven en hoe die te noteren in een boekhouding. Het verschil met Mennher is dat Moriel eigenlijk nog verder gaat in de opsomming van mogelijke bewerkingen. Dit deed hij niet enkel bij wisselbrieven, maar over het algemeen in de meeste gevallen. Bij wijze van afronding van dit korte hoofdstuk geef ik nog een voorbeeld uit het werk van Mennher, handelend over het jaar 1564:

“Accepter une lettre de change. Londres nostre contoair est debiteur adi 5 septemb(re) par Jacques Lam fl. 100. Je luy ay accepté de payer une lettre de change hors Londres de fl. 100 adi 5 octobre prochain fl. 100-0-0.”³⁴⁵

3.5.3 Samenvattend

Om een overzicht te creëren van de mogelijkheden die handelaars hadden om te ver- en aankopen, werd het patroon van Goris gevolgd. Dit leerde ons dat er in totaal negen basisvormen van verkoop waren in de zestiende eeuw. De minst aan te raden vorm bleek de contante verkoop te zijn, omdat er vaak een tekort aan liquide middelen was en omdat de meerwaarde hiervan soms ver te zoeken was. Veruit de populairste vorm van koop was deze op termijn, al dan niet gecombineerd met andere vormen. In alle gevallen werd een beroep gedaan op het intellectueel niveau van de koopman, omdat speculatie en bedriegen een dagelijkse praktijk was. Zeker wanneer goederen gemangeld werden diende de koopman op de hoogte te zijn van marktwaarden niet eigen aan zijn streek.

We hebben gezien dat kredietinstrumenten ook al weelderig in omloop waren, zij het onder de vorm van doodgewone obligaties, assignaties of wisselbrieven. Bij deze kon al dan niet geopteerd worden om een bepaalde intrest toe te voegen. Uit verschillende posten van het boek van Moriel konden we daarom besluiten dat niet iedereen een rentevoet toegedragen kreeg, maar dat dit meestal gedaan werd wanneer het vertrouwen, of de kredietwaardigheid, ten opzichte van de andere partij verder te zoeken was.

Aan de wisselbrief werd een afzonderlijk hoofdstukje gespendeerd, omdat deze toch een relatief nieuwe ontwikkeling was voor de zestiende eeuw. Ze bestond wel al vroeger, maar de mate waarin ze gebruikt werd, nam in het zestiende eeuwse Antwerpen in grote mate toe. Het Moriel-boek leerde ons verschillende standaardvoorbeelden van het gebruik van dit kredietinstrument kennen.

---

³⁴⁵ V. Mennher, *Pratique pour brièvement apprendre à ciffre et à tenir livres de comptes, aves la règle de cols et geometrie*. folio 9 recto van het voorbeeldjournaal.

In tegenstelling tot de goederenhandel, moet de vraag, of dit onderdeel een vaste plaats verdiende in het conceptuele kader waarover een handelaar kennis diende te nemen, ditmaal opnieuw bevestigd worden. Het was ondenkbaar dat een handelaar in geen enkele situatie ooit te maken zou krijgen met verkoop of aankoop. Als er immers geen van beiden was, dan impliceerde dit ook dat er geen handel als dusdanig plaatsgevonden had. Vandaar dat dit onderdeel een van de belangrijkste aandachtspunten voor een handelaar moet geweest zijn.

3.6 Onderneming

3.6.1 Organisatievormen

Verschillende keuzes van bestuursvormen dienden zich aan wanneer men besloot een compagnie, vennootschap of firma op te richten in de zestiende eeuw. Al vanaf de dertiende eeuw veranderden het aanzicht van bedrijven. Zo werden vanaf dan compagnieën niet langer gevormd voor de duur van een enkele transactie of reis, maar gingen ze een eerder permanente vorm aannemen.³⁴⁶

De meest voorkomende en oudste optie was deze van een eenmansbedrijf of familiebedrijf. Dit was een bedrijf dat uiterst gecentraliseerd was en waar meestal slechts één persoon het uiteindelijk voor het zeggen had. Zo kon het bedrijf bestaan uit één persoon die zijn goederen vergezelde en zelf aankocht in het buitenland of het kon uitgebreider zijn. Een leidinggevend figuur was dus het belangrijkste kenmerk van dit type firma. Deze kon onder hem wel personeel, commissarissen en betaalde factors aannemen, zodat er dus eigenlijk geen beperking qua omvang van het bedrijf was. Wanneer het bedrijf bijvoorbeeld groter werd, dan kon de leider beslissen vertegenwoordigers aan te stellen die meereisden met de goederen. Daarnaast konden nog dochterondernemingen in het buitenland of in andere steden opgericht worden. Firma's die kozen voor filialen in andere steden, werkten vaak iets minder gecentraliseerd en dus was de zelfstandigheid groter. Het waren deze kleine zelfstandige firma's die volgens Brulez, die hiermee ingaat tegen Ehrenberg, een belangrijk zoniet het belangrijkste bestuursmodel van een handelsfirma vormden in de zestiende eeuw. Het aanstellen van factors in de verre filialen was een duurder bestuursvorm, omdat deze factor onder andere gehuisvest diende te worden.³⁴⁷ Het factoragesysteem, zoals Blanchard het omschrijft, vormde ook een besparing in tijd en transactiekosten voor veel partijen. Doordat voortdurend een factor van een bepaalde onderneming aanwezig was, konden goederen veel sneller verhandeld worden. Deze factor nam immers de verantwoordelijkheid over van schippers eens goederen aangekomen waren en zorgde onmiddellijk voor een retourlading naar het hoofdfiliaal.³⁴⁸ Het besteden van aandacht aan het oprichten van nieuwe filialen of

---

³⁴⁶ P. Spufford, *Power and Profit. The merchant in Medieval Europe*. p. 22.

³⁴⁷ W. Brulez, *De firma Della Faille*, pp. 363-367.

³⁴⁸ I. Blanchard, *The International Economy in the "Age of the Discoveries", 1470-1570. Antwerp and the English Merchants' world*, p. 140.

het behouden van een gecentraliseerde structuur, betekende een bekommernis voor ruimtelijke ordening, uitgaande van de bedrijfsleiders. Het was hun manier om er voor te zorgen dat alles zo gestroomlijnd mogelijk verliep, zelfs over de grenzen heen. Het filiaalsysteem doet denken aan de tegenwoordige holding. Het beperkte namelijk ook het totale risico dat opgelopen kon worden. Dit was vooral zo door de kapitaal-, personeelsspreiding en de ruimtelijke scheiding die gecreëerd werd.³⁴⁹

Een tweede vorm van bestuur was dat waar meerdere kooplieden besloten kapitaal samen te brengen in één bedrijf. Deze waren dan meestal geen familie van elkaar, maar kwamen uit een zelfde stad of land, of uit verschillende landen. Met andere woorden, in dit geval gaat het meer om een vennootschap waar vennoten besloten kapitaal samen te brengen, waardoor het mogelijk was een internationale handel op poten te zetten.³⁵⁰ Dit type van samenwerking kan getypeerd worden als zijnde noch familair, noch zuiver kapitalistisch. Het bedrijf is dan als het ware een soort van gulden middenweg tussen zuiver kapitalistische compagnieën, waar men enkel vanuit winstbejag zetelt, en familiale bindingen, waar het in stand houden van een traditie ook bepalend was.³⁵¹

Een volgende mogelijkheid was het oprichten van een compagnie, waarbij verschillende partijen afzonderlijk instonden voor hun taken ten aanzien van deze compagnie. Anders geformuleerd, ze nemen aandeel in elkanders goederentransport. Zo stond de een in voor inkoop, een ander voor transport, nog een ander voor kapitaal, etc. Een probleem van dit type handel is dat het meestal niet duurzaam is en enkel geschikt is voor afzonderlijke transacties. Een nog andere keuze die handelaars hadden, was die van het aanstellen van een eerdergenoemde commissaris. Aan deze laatste werden goederen gezonden die op hun beurt door hem verkocht werden ter plekke tegen een vastgelegd percentage. Voordeel van deze methode is dat de handelaar die thuisbleef, kon rekenen op het netwerk van de commissaris en dus niet behoefde af te reizen. Het spreekt voor zich dat, zolang alles goed

---

³⁴⁹ P. Jeannin, *Les marchands au XVIIe siècle*, pp. 84-87. Een factor nam dus het beleid waar van een filiaal dat zich in een ander land of stad bevond. Meestal werd hem een jaarsalaris beloofd, dat na een afgesproken periode aan hem betaald werd. Hij werd belast met het aanleggen van een boekhouding, waardoor het moederbedrijf hem achteraf zou kunnen controleren. Zijn zelfstandigheid was dus relatief groot en hij diende meestal enkel a posteriori verslag uit te brengen van gedane transacties.

³⁵⁰ W. Brulez, *De firma Della Faille*, pp. 363-367

³⁵¹ R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol. I, pp. 286-288.

ging, deze methode geprefereerd werd boven die van het uitzenden van een vertegenwoordiger, omdat het de kosten drukte en uitgebreidere netwerken bood.³⁵² Deze vorm kunnen we daarom typeren als de meest kapitalistisch vorm van allen, omdat enkel de doelstelling van winst maken primeerde. Wanneer men geen leven meer zag in een bepaalde compagnie, dan kon men simpelweg beslissen er uit te stappen en zijn pijlen ergens anders op te richten. Deze kapitalistische ingesteldheid gaf de mogelijkheid aan de handelaars om zich niet enkel en alleen aan in één compagnie te engageren, maar in meerdere tegelijkertijd.³⁵³ Een variant op de bovenstaande mogelijkheden was de zogenaamde “multi-branched compagnie”, zoals Spufford het noemt. Deze vorm van samenwerking tussen handelaars betrof meestal een internationaal overkoepelend complex, met daaronder ondergeschikte filialen die zich over verschillende landen en steden uitstrekten. Het gevaar bij deze was meestal de grote mate van autonomie die de afzonderlijke takken hadden, waardoor onbewust een bedrijf de afgrond ingestuurd kon worden bij een slechte opvolging van alle zaken.³⁵⁴

De vraag die een handelaar zich ook moest stellen wanneer hij besloot een firma op te richten of wanneer hij aan handel wou doen, was welk soort handelaar hij wenste te worden. Anders gezegd, wilde hij groot- of detailhandelaar worden. Een detailhandel probeerde de nadruk te leggen op het verkopen of aankopen van een specifiek goed. Zo waren er onder andere bijvoorbeeld graan-, wijn-, honing-, katoen- en tapijthandelaars. Ook al werden namen als de voorgaande toegeschreven aan bepaalde handelaars, toch gebeurde het zelden dat ze bijvoorbeeld enkel graan of honing verkochten. Handelaars probeerden meestal hun horizons te verruimen en gingen dus meerdere waren tegelijkertijd verhandelen. Dit neemt natuurlijk niet weg dat er geen echte detailhandel bestond. Het opdelen in groepen van gespecialiseerde handelaars zou eerder een gevolg zijn van de groeiende handel in het algemeen.³⁵⁵

---

³⁵² W. Brulez, *De firma Della Faille*, pp. 363-367.

³⁵³ R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol. I, p. 289.

³⁵⁴ P. Spufford, *Power and Profit. The merchant in Medieval Europe*. p. 24.

³⁵⁵ E. Coornaert, “les marchands dans les échanges entre la France et Anvers au 16e siècle.” In: *Revue d'histoire économique et sociale*. 1959, 37(4), pp. 423-424.

Zelden of nooit bereikte een firma een omvang die van dezelfde aard was als van die de Fugger of de Affaitadi. De grootte van deze bedrijven was eerder van uitzonderlijke vorm. Omdat de kleinere niet zouden genegeerd worden, is het belangrijk zich bewust te zijn van het onderscheid tussen grotere, middelgrote en kleinere firma's. Het is niet omdat een compagnie slechts beschikte over een beperkt kapitaal, in vergelijking met grotere compagnieën, dat ze daarom irrelevant was. “à son rang modeste, il tient son rôle dans le grand commerce international.”³⁵⁶

Eens een bedrijf opgericht was en wanneer dit bestond uit meerdere personen, dan was nooit zeker voor hoe lang dit zou blijven duren. Met andere woorden, de levensduur van een bedrijf, of van de personen die er belangen in hadden, was allerminst een vaststaand feit. Wanneer een bepaalde deelhebber in een bedrijf stierf of verdween, dan ging zijn aandeel in het bedrijf over naar zijn kinderen. Het bedrijf kon dus blijven voortbestaan onder een nieuw bewind, “les hommes passent, la maison continue”.³⁵⁷ Zo blijkt ook uit de spreuk die Moriel aanhief bij het aanvatten van het boekhoudkundige jaar 1567-1568. Hij aanriep immers god, zodat die hen zou steunen in de voor de boeg liggende taak.³⁵⁸ Ook was het niet zeker voor hoe lang men besliste in een bepaalde stad of gebied te zullen blijven. Gelderblom berekende op basis van standaardwerken van Goris, Brulez en andere dat ongeveer 1500 vreemde handelaars omstreeks 1560 permanent te Antwerpen verbleven. 150 daarvan zouden uit Frankrijk afkomstig geweest zijn, zoals Jehan en Mathieu Moriel.³⁵⁹

Ook wanneer men een weduwe, of een vrouw in het algemeen was, hoefde men zich in principe niet uitgesloten te voelen van de handel. Zij konden namelijk ook deelnemen aan het handelsproces door te lezen, geld te tellen, goederen te verhandelen, of door gewoon aan het

---

³⁵⁶ P. Jeannin, *Les marchands au XVIIe siècle*, pp. 37-40, citaat p. 39.

³⁵⁷ P. Jeannin, *Les marchands au XVIIe siècle*, p. 84.

³⁵⁸ SAA, IB2899, folio 1 verso.

³⁵⁹ O. Gelderblom, *The Decline of Fairs and Merchant Guilds in the Low Countries, 1250-1650*. In: <http://www.lowcountries.nl/papers/2005-1_gelderblom.pdf>, geraadpleegd op 23 april 2010, paper Universiteit Utrecht, februari 2005, p. 25. Het grootste aandeel van handelaars te Antwerpen was voor degenen afkomstig uit de Lage Landen zelf, namelijk 400. Verder waren er nog Engeland en Duitsland met elk 300, Spanje met 150, Portugal en Italië met 100. In totaal dus ongeveer 1500 kooplieden die permanent verbleven te Antwerpen in 1560.

hoofd te staan van een bedrijfje.³⁶⁰ Cattelyne van Hontsum kan ons zo iets meer leren over de commerciële positie van de vrouw in het zestiende eeuwse Antwerpen. Zij nam het bedrijf van haar overleden man over en het lijkt alsof ze de openstaande zaken afhandelde in haar nagelaten koopmansboek. Wat echter wel vragen kan oproepen bij dit boekje is het feit dat over Cattelyne in de derde persoon geschreven werd. Dit zou dan impliceren dat ze wettelijk gezien wel het bedrijf van haar man overnam, maar dat het feitelijke bestuur eigenlijk in handen was van iemand anders. Wellicht dan een van de andere personen die in de index van het boekje vermeld staan. Er staat namelijk "...de rekeningen van onse suster, Cattelynen van Hontsum, weduwe van wijlen Jan Spannenborg...". Ook de posten in het boekje zelf getuigen van dit feit. Zo werd geboekt in de eerste post op 7 juli 1600: "Joos Linden...is schuldig bij Cattelynen van Hontsum, weduwe van wijlen Jan Spannenborg voor gereede ghelden bij hem gedaen..."³⁶¹ De vraag is dan natuurlijk of Cattelyne in derde persoon over zichzelf schreef, wat mogelijk is, of dat iemand anders het feitelijke bestuur en ook de boekhouding waarnam. In het laatste geval zou Cattelyne dan enkel in naam de bedrijfsleider zijn en zou ze voor de rest weinig in te brengen gehad hebben. Eerder haalde ik namelijk al aan dat het ook kon zijn dat zij als vrouw nog steeds onder de voogdij van een mannelijk familielid viel, die dan voor haar de zaken waarnam. De positie van Cattelyne, als weduwe en als koopvrouw, was allesbehalve uitzonderlijk. Handel drijvende vrouwen waren vaak ook weduwe en traden al even vaak in compagnie met mannelijke familieleden, zoals ook Cattelyne blijkt gedaan te hebben.³⁶²

Over de vorm van de onderneming van Goyart Janssen kan niet veel besloten worden aan de hand van het bronnenmateriaal. Aannemelijk is waarschijnlijk dat het in zijn geval ook ging om een eenmansbedrijf met zichzelf aan het hoofd, ofwel ging het eerder om een partnerschap waarbij hij bijgestaan werd door een medewerker. In het koopmansboek werd altijd in de eerste persoon meervoud geschreven, wat er op kan duiden dat het om een vennootschap ging of simpelweg om een familiebedrijf.

---

³⁶⁰ J. De Keyser, *De visie van vreemdelingen op de Zuidelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en de renaissance*, p. 211.

³⁶¹ SAA, IB2927, passim, folio 2 recto- folio 3 recto.

³⁶² L. Van Aert, *"Van appelen tot zeemleer": koopvrouwen in Antwerpen in de 16de eeuw*. Brussel, onuitgegeven licentiaatsverhandeling VUB, 2002, pp. 115.

“Ariaen van Boshuysen van Hoosmaelen gerekent den 26 mey anno 1598 – Soo is hij ons int geheel schuldig bleven 15 gl. 5 1/3 st. Hier is bij gerekent die 12 gl. 18 1/3 st. van wegen Jacop Geerardsen den raydemaecker, comt 15 gl. 5 1/3 st.”³⁶³

3.6.2 Personeel en tussenpersonen³⁶⁴

De belangrijkste bron voor ondergeschikt personeel was wellicht de familie zelf. Uit de familie kon men al gauw de eigen zonen, neven, etcera gaan rekruteren of laten rekruteren door een gekend handelaar. Gaandeweg werden de jongelingen dan ingewijd in de handelspraktijk door geleidelijk meer taken op zich te nemen. Zo konden ze erop uit gestuurd worden door de leider van het bedrijf om elders bepaalde transacties te voltrekken uit naam van de firma. Dit alles werd uiteindelijk gedaan vanuit het oogpunt van de vader of de oudere in het bedrijf, opdat het bedrijf in de toekomst zou kunnen overgaan op de jongere werknemer.³⁶⁵

Als personeel of tussenpersonen konden, zoals eerder aangegeven factors en commissionarissen aangenomen worden. Een factor op zich had een relatief grote autonomie en nam meestal het bestuur van een enkel filiaal op zich. Dit betekent dat hij nog steeds verantwoording schuldig was aan de bedrijfsleider. Een commissaris daarentegen bezat nog grotere zelfstandigheid en werd enkel voorzien van een commissie. Deze bestond uit een deel van de totale som die door hem met toegestuurde goederen kon verkregen worden. Verder waren tussenpersonen al degenen waarmee men in contact diende te komen om bepaalde transacties tot een goed einde te kunnen brengen. Dan spreken we onder andere over transporteurs, verzekeraars en geldverstrekkers.

Een tussenpersoon waar de firma Moriel blijkt beroep op gedaan te hebben is een procureur. Zijn naam was Rogers Bossalt en er werd aan hem een stuk “toilles de Cambray platte” cadeau gedaan, “Donner marchandise pour une présent”. Het cadeau kostte aan de firma 40 stuivers of 2 gulden en werd gegeven, omdat “...jay donné pour ung présent a n(ost)re

---

³⁶³ SAA, IB2830, p. 1.

³⁶⁴ Voor een overzicht van personen waarmee de firma Moriel handelde of de personen die voorkomen in de boekhouding, zie bijlage “namenindex bij het koopmansboek van Moriel”.

³⁶⁵ P. Jeannin, *Les marchands au XVIe siècle*, p. 150.

procureur... pour songeusement suscriter a n(ost)re proces.”³⁶⁶ Blijkbaar had het bedrijf Moriel noodzaak aan een procureur die hun zaak bepleitte en daarom werd deze in natura uitbetaald. Nergens anders, behalve vermelding van dezelfde post in het grootboek, wordt nog notie gemaakt van een salaris of commissie voor dezelfde procureur. Dus kunnen we wellicht veronderstellen dat het ging om een vriendendienst ten voordele van de firma Moriel.

3.6.3 De onderneming van Jehan en Mathieu Moriel

Hoe zag de bedrijfsstructuur er nu uit in het bedrijf van Moriel? Volgens mij ging het in hun geval vooral om een eenmansbedrijf in handen van Jehan Mathieu, de oudere van beide. Volgens mij nam hij het overkoepelende bestuur over de verschillende filialen te Antwerpen, Lyon en Dantzig waar. Wat het filiaal te Antwerpen betreft, was het bestuur blijkbaar een combinatie van een eenmansbedrijf en een vennootschap. Zo zien we dat het primaat waargenomen werd door Jehan Moriel, die ook de boekhouding opmaakte, maar dat voor het overige Jehan en Mathieu op gelijke voet stonden wat betreft winst- of verliesdeling. Elk van beiden bracht immers de som van 500 gulden contant in in het bedrijf. Zoals ze het zelf stellen: “chacun ha myt en la casse fl. 500 argent comptant pour traffiquer ensemble a égal gaing et perte.”³⁶⁷ Ze beschouwden zichzelf dus als gelijkwaardig in het filiaal te Antwerpen en dit betekende dus dat ze elk een aandeel van 50 procent hadden, wat betreft contant geld. Tegelijkertijd zouden we het ook een “multi-branched compagnie” kunnen noemen, doordat het bedrijf zich uitstrekte over verschillende landen en filialen.³⁶⁸

Normalerwijs kozen de meeste handelaars voor een zekere specialisatie. Ofwel konden ze dit enerzijds doen door te kiezen voor specifieke goederen, ofwel werd gekozen voor een geografische specialisatie. Met dit laatste wordt dan de strategische inplanting in een bepaalde regio bedoeld.³⁶⁹ Wat was nu de specialisatie van het bedrijf van de Moriel? Op basis van goederen kan niet onmiddellijk een bepaalde specialisatie aangeduid worden. We zagen al dat vertrokken werd, te Antwerpen, van een relatief beperkt spectrum, maar dat dit zich al gauw uitbreidde tot ongeveer veertien soorten goederen, die zowel thuishoren bij basis-, luxe- als

---

³⁶⁶ SAA, IB2899, folio 8 recto.

³⁶⁷ SAA, IB2899, folio 1 verso.

³⁶⁸ P. Spufford, *Power and Profit. The merchant in Medieval Europe*. p. 24.

³⁶⁹ R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol. I, p. 209.

bulkproducten. Volgens mij ging het meer om een strategische geografische inplanting in enerzijds Antwerpen, omdat dit een centrale stapelplaats en financieel centrum was, en anderzijds te Dantzig, omdat dit ook grote handelsmogelijkheden bood. Te dantzig kon men namelijk grote hoeveelheden graan en grondstoffen verkrijgen, die men dan op hun beurt kon verscheppen naar Antwerpen.³⁷⁰ De omgekeerde beweging kon ook gemaakt worden, zij het dan met andere goederen. De boekhouding is van dit feit getuige, verschillende malen werd immers tarwe of gerst van het filiaal te Dantzig naar Antwerpen overgebracht, al dan niet met verzekering.³⁷¹

Over de organisatievorm zien we dus redelijk helder hoe die moet geweest zijn. Voor het personeelsbestand te Antwerpen en tussenpersonen in het algemeen krijgen we ook een redelijk duidelijk beeld via de nagelaten boekhouding. Jehan Moriel was tegelijkertijd overkoepelend bedrijfsleider alsook vennoot in het filiaal te Antwerpen. Mathieu Moriel was vennoot te Antwerpen en werd voor het overige niet verder vermeld in het koopmansboek. Dus blijft de aflijning van zijn specifieke functie eerder precair. Verder hebben we ondergeschikt aan en gesalarieerd door Jehan en Mathieu twee personen die instonden voor transport. Meer bepaald Jehan Brebis en Pierre Levaumensus, respectievelijk verantwoordelijk voor transport tussen Antwerpen-Dantzig en Lyon-Antwerpen. Beiden werden in het koopmansboek dan ook aangeduid als “n(ost)re serviteur”. Beiden werden telken male gesalarieerd voor de gedane reizen tussen de respectievelijke steden en dit werd geboekt als:

“L'argent que on baille a une serviteur pour aller en quelque ville. Dantzig n(ost)re contoyr est debiteur par casse fl. 6. Jay payés a n(ost)re serviteur Jehan Brebis pour despenche de aller en n(ost)re contoyr a Dantzig fl. 6-0-0.”³⁷²

---

³⁷⁰ N.W. Posthumus, *De Oosterse handel te Amsterdam, : het oudst bewaarde koopmansboek van een Amsterdamse vennootschap betreffende de handel op de Oostzee, 1485-1490*, pp. 148-149.

³⁷¹ Zie onder andere SAA, IB2899, folio 6 verso, 18 januari 1568, 40 last gerst werd overgebracht van Dantzig naar Antwerpen; Idem, 20 januari 1568, 3 pakketten met onder andere “sacq lacq”, “reverses” en satijn werden van Antwerpen naar Dantzig gebracht; Folio 6 recto, 28 januari 1568, 60 last gerst van Dantzig naar Antwerpen; Folio 10 recto, 12 mei 1568, 10 last tarwe van Dantzig naar Antwerpen verloren op zee.

³⁷² SAA, IB2899, folio 6 recto.

“La depenche d'ung serviteur quy vient d'une aultre ville. Pierre Levaumensus, n(ost)re serviteur est debiteur adi dito par Lyons nostre contoynr fl. 6. Chest qu'yl ha illec recheu pour despenche venir icy en Anvers fl. 6-0-0.”³⁷³

Dat het transporteur Jehan Brebis niet altijd even goed verging, blijkt uit de post die op 30 juni 1568 gemaakt werd:

“L'argent que on baille a ung serviteur pour nécessiter en luy rabatant de son salaire. Jehan Brebis est debiteur adi 30 dito par casse fl. 20. Je luy au bayllés hors la casse fl. 20. Chest pour la nécessité lesquels on luy rabatra de son salaire fl. 20-0-0.”³⁷⁴

De redenen voor het eigenlijke lenen van 20 gulden aan dit personeelslid zijn onduidelijk, maar klaarblijkelijk had hij een noodzaak aan liquide middelen. Het verstrekte bedrag werd daarom dan ook van zijn salaris afgetrokken. Deze beide personeelsleden zijn de enige die als danig omschreven worden. Verder rest ons nu uit te wijden over de tussenpersonen waarop de Moriel beroep deden bij het handel drijven. In eerste instantie waren er verschillende verzekeraars, waarover later verder sprake. Het gaat om Nycolas Wilmain, Francois Voysin, en Wylmen Salcq. Respectievelijk waren ze verantwoordelijk voor het verzekeren van graan uit Dantzig, goederen uit Dantzig en goederen die naar Dantzig gingen.³⁷⁵ Ten tweede waren er ook nog onafhankelijke transporteurs die goederen meenamen uit Antwerpen of uit andere steden naar Antwerpen. Hier spreken we dan over bijvoorbeeld Lyven Brunart, Claus Tombart, Louys le Cocq, Thomas Lescrivent, Adam Belch en Wilmen Boorcap. Respectievelijk stonden ze in voor transport tussen Antwerpen-Lyon, Antwerpen-Doornik, Doornik-Antwerpen per boot, Antwerpen-Dantzig-Antwerpen, Doornik-Antwerpen per kar, Dantzig-Antwerpen.³⁷⁶

---

³⁷³ SAA, IB2899, folio 7 verso.

³⁷⁴ SAA, IB2899, folio 12 recto.

³⁷⁵ Cfr. infra, “zeeverzekeringen”.

³⁷⁶ SAA, IB2899, voor Lyven Brunart zie folio's 9v, 10v, 19r, 26v, 26r, 31v; voor Claus Tombart zie folio 3r; voor Louys le Cocq zie folio 4v; voor Thomas Lescrivent zie folio 6v, 6r; voor Adam Belch zie folio 9r; voor Wilmen Boorcap zie folio 10r.

Tabel 4: overzicht van bedrijfsstructuur en personeel bij firma Moriel

Naam	Functie
Bedrijf	
Jehan Moriel	Bedrijfsleider en vennoot in het filiaal te Antwerpen
Mathieu Moriel	Vennoot
Jehan Brebis	Gesalarieerd transporteur Antwerpen-Dantzig
Pierre Levaumensus	Gesalarieerd transporteur Lyon-Antwerpen
Verzekeraars	
Nycolas Wilmain	Verzekeraar graan uit Dantzig
Francois Voysin	Verzekeraar goederen uit Dantzig
Wylmen Salcq	Verzekeraar goederen naar Dantzig
Onafhankelijke transporteurs	
Lyven Brunart	Antwerpen-Lyon
Claus Tombart	Antwerpen-Doornik
Louys le Cocq	Doornik-Antwerpen per schip
Thomas Lescrivent	Antwerpen-Dantzig-Antwerpen
Adam Belch	Doornik-Antwerpen per koets
Wilmen Boorcap	Dantzig-Antwerpen

Duidelijk is dus dat het bedrijf Moriel geografisch een grote spreiding kende. Zo werd de eerder mediterrane regio van Lyon verbonden, enerzijds met de centrale stapelmarkt en toegangsweg tot de Atlantische oceaan, die Antwerpen was, en anderzijds met Dantzig, dat in verbinding stond met het Noorden en de Russische gebieden. Over de andere filialen kan met het ons beschikbare bronnenmateriaal in deze scriptie niet verder uitgeweid worden, maar de ontdekking van gelijkaardige boekhoudingen voor de andere filialen zou ons een algemeen beeld over het bedrijf kunnen geven. Voorlopig kan wel een gedeeltelijke schets gegeven worden van de bedrijfsstructuur, op basis van het koopmansboek.

3.6.4 Samenvattend

In eerste instantie overliepen we in dit hoofdstuk de verschillende organisatievormen die in de zestiende eeuw de handelsbedrijven kenmerkten. Ten eerste had men de keuze om een eenmansbedrijf op poten te zetten, met meestal een enkeling aan het hoofd. Een tweede mogelijkheid was de vennootschap, waar men besloot om via samengebracht kapitaal aan handel te doen. In dit systeem waren de deelhebbers vertegenwoordigd in relatie tot hun ingebracht kapitaal. Een derde keuze was die voor een compagnie, waarin de actieve personen een relatieve vrijheid hadden ten aanzien van het centraal bestuur. Ook hier bepaalde de doelstelling en de economische rationaliteit weer de uitkomst van de keuze wat betreft

organisatie. Daarom dat een bedrijf, met welke vorm dan ook, nooit zeker was van een lang bestaan en dat insolventie altijd aan de horizon stond.

Als handelaar had men ook de keuze om personeel aan te nemen. Hieronder verstaan we dan factors, commissionarissen, verzekeraars, geldvoorzieners, transporteurs, en dergelijke meer. Tegelijkertijd kon ook beroep gedaan worden onafhankelijke tussenpersonen, die niet zuiver in dienst stonden van een bepaalde onderneming. Belangrijk is dat al het bovenstaande ook gekozen werd aan de hand van de specifieke geografische of mercantiele specialisering die men verkozen had.

Opnieuw werd de vraag gesteld of het zich organiseren in een van de bovenstaande vormen en/of het aannemen en betalen van tussenpersonen en personeel een vereiste was voor de handelaar. Of deze het nu wilde of niet, eens in de handelswereld gestapt werd, dan organiseerde elke handelaar zich op zijn manier, afhankelijk van het gewenste resultaat of “...their perceptions about the payoffs”.³⁷⁷ Tegelijkertijd was de levensvatbaarheid van een bepaalde organisatie afhankelijk van de “institutionele matrix” waarin deze zich bevond. Met andere woorden, keuzes konden beïnvloed zijn door de mogelijkheden die de institutionele omgeving bood.³⁷⁸

---

³⁷⁷ D.C. North, “Institutions and the performance of economies over time.” In: SHIRLEY, (M.M.). *Handbook of New Institutional Economics*. Springer, 2008, p. 23.

³⁷⁸ D.C. North, “Institutions and the performance of economies over time.”, p. 24.

3.7 Transport

3.7.1 Wijze van transport

Een vroegmodern handelaar had niet dezelfde of evenveel keuzes voorhanden zoals we die vandaag wel ter beschikking hebben. Voor hem was er immers enkel de keuze tussen over land of over zee. Dit hield dan in een transport met paard en kar, andere lastdieren, te voet met personen of aan boord van een schip. Wat vast staat is dat, wie aan transport over lange afstand wilde doen, die diende te beschikken over een aantal correspondenten. Deze stonden in voor het ontvangen van goederen en het doorsturen naar de volgende bestemming. Grote steden, zoals Antwerpen en Lyon, speelden daarom ook een belangrijke rol, want zij lagen altijd op kruispunten van belangrijke land- en waterwegen. “They derive their importance from their geographical situation”, zoals Braudel het mooi samenvatte.³⁷⁹ In de zestiende eeuw brachten vele handelaars, zoals de Moriel, Franse goederen mee uit hun thuisland en zetten die af te Antwerpen en op hun beurt namen zij via hun routes opnieuw Engelse, Duitse, Nederlandse goederen mee.³⁸⁰

Bij het transport over land was er meestal weinig noodzaak aan verzekering, uitgaande van de handelaars. In vele gevallen, zeker in de late middeleeuwen, vergezelden ze immers hun eigen goederen naar jaarmarkten en steden. Ook troepten ze samen met handelaars van dezelfde natie en trokken zo voort in bewapende caravanes.³⁸¹ Het vergezellen van de eigen goederen werd echter beschouwd als de “primitiefste aller methodes”. Dit vooral omdat het de snelheid van de transacties alleszins niet ten goede zal gekomen hebben.³⁸² Tegelijkertijd was het zelf reizen voor handelaars een immens groot risico en begaven ze zich meestal enkel op weg wanneer noodzaak dit vereiste. Vaak maakte een handelaar daarom al voor het vertrek van een toch zijn testament op.³⁸³ Landtransport vinden we terug in de boekhouding van Moriel. Op 4 april 1568 werd een ton met daarin saaien van Doornik naar Antwerpen getransporteerd

---

³⁷⁹ F. Braudel, *The Mediterranean and the mediterranean world in the age of Philip II*, vol. 1, p. 317.

³⁸⁰ I. Blanchard, *The International Economy in the "Age of the Discoveries", 1470-1570. Antwerp and the English Merchants' world*, p. 104.

³⁸¹ F. Edler, “Early examples of marine insurance.” In: *The Journal of Economic History*. November 1945 (5), p. 174; E. Coornaert, “les marchands dans les échanges entre la France et Anvers au 16e siècle.”, p. 425.

³⁸² W. Brulez, *De firma Della Faille*, p. 408.

³⁸³ R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol. I, p. 179.

via “ung chartier”, met andere woorden iemand die een koets bestuurde. De persoon die ze bestuurde werd Adam Belch genoemd en werd in totaal vergoed door 1 gulden te verkrijgen voor dit transport.³⁸⁴ Adam Belch was in dit geval dus wat de “voiturier” genoemd wordt. Hij was degene die verantwoordelijk was voor het konvooi aan goederen en er voor zorgde dat alles de eindbestemming bereikte.³⁸⁵ Uit dit voorbeeld blijkt ook de standaardprocedure die gevolgd werd bij transport in het algemeen. Zo wilde Franchois Manteau een ton naar Antwerpen verzenden uit Doornik. Om dit te doen diende hij dus een “voiturier” aan te spreken die zou instaan voor het transport. De theorie wil dan dat Manteau de transporteur betaalde voor vertrek. Bij aankomst in Antwerpen leverde Belch de goederen af, zoals voorzien, en incasseerde een geldsom van Moriel om de terugreis naar Doornik te bekostigen.³⁸⁶

Verzekeringen voor transport over land bestonden al geruime tijd. In de veertiende eeuw al zouden goederentransporten verzekerd worden door Italiaanse handelaars. Ook dit was een onderdeel van de al eerder aangehaalde commerciële revolutie die door de Italiaanse stadstaten ingezet werd.³⁸⁷ Te Brugge zou al in de dertiende eeuw een *Kamer van Assuranciën* opgericht zijn door Robrecht van Bethune, waar kooplui hun goederen konden verzekeren tegen zee-, brand- en oorlogsgevaren.³⁸⁸ Het belang van landtransport mag dus voor de zestiende eeuw zeker niet onderschat worden. Het was immers ook de eeuw waarin lastdieren zoals de ezels en paarden in veel grotere mate gebruikt werden dan voorheen.³⁸⁹ Over land kon men er ook voor kiezen om bepaalde kleine ladingen op de rug van personen te laten

---

³⁸⁴ SAA, IB2899, folio 9 recto; Een “chartier”, of “charretier” was iemand die een koets of paard en kar bestuurde. Zie hiervoor, *Micro Robert. Dictionnaire du Français primordial*. Parijs, Le Robert, 1971, bij “charretier”. Alsook uitbreiding hierover bij R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol. I, p.

³⁸⁵ R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol. I, p. 176.

³⁸⁶ *Ibidem*, p. 177.

³⁸⁷ P. Spufford, *Power and Profit. The merchant in Medieval Europe*. p. 33.

³⁸⁸ F.H. Mertens en K.L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen, deel IV*, p. 186.

³⁸⁹ F. Braudel, *The Mediterranean and the mediterranean world in the age of Philip II, vol. 1*. University of California Press, 1996, pp. 284-285.

dragen, *le colportage* genoemd. Kleinere handelaars vielen hierop terug wanneer kleine ladingen zoals boter of kaas over relatief korte afstanden vervoerd dienden te worden.³⁹⁰

Van het transport over land, gaan we nu over naar het zeetransport. Op zee was het verhaal relatief verschillend. In eerste instantie probeerden handelaars ook zoveel mogelijk hun goederen of kapitaal te vergezellen. Naarmate bedrijven groter werden, bleek deze praktijk meer en meer onmogelijk en zag men de noodzaak om begeleidend personeel aan te nemen, het kapitaal te spreiden over verschillende schepen of verzekeringen af te sluiten. Het verspreiden van kapitaal over meerdere schepen betekende ook een verdeling van het risico, ook wel beperking van aansprakelijkheid genoemd. Tegen de natuurlijke gevaren van de zee kon men echter niets of weinig doen. In geval van verlies van een schip, had men dan nog ten minste de goederen op de andere schepen waarmee men verder kon. Wanneer men dan toch koos voor het verzenden op één schip, dan zou men meer genoodzaakt zijn tot het afsluiten van een verzekering.³⁹¹ Het spreiden op meerdere schepen bood veiligheid en een zekere vorm van zekerheid, maar nooit zoveel als het aangaan van een verzekering bij een *assureur*, die het volledige risico op zich zou nemen.³⁹² Voor Antwerpen was er ook echter nog de beperking van de grootte van de haven. Zo dienden vele grote schepen, zeker wanneer ze uit het Noorden afkomstig waren, eerst een tussenstop te maken in een voorhaven. In een voorhaven als Arnemuiden werd de lading van de grotere schepen overgezet op kleinere, die wel de haven van Antwerpen konden aandoen.³⁹³ Er bestond voor handelaars ook al enige tijd de mogelijkheid om zelf reder te zijn van enkele schepen. Dit betekent zoveel als dat ze zelf instonden voor de uitrusting van de schepen en dat ze tegelijkertijd deze ook bevrachtten. Belangrijk is wel te beseffen dat meestal, zoals eerder aangegeven, aan partenrederij gedaan werd, ook al had men zijn eigen schip. Naast partenrederij had men ook nog andere varianten

---

³⁹⁰ R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol. I, p. 169.

³⁹¹ F. Edler, "Early examples of marine insurance.", p. 174; Citaat uit N.W. Posthumus, *De Oosterse handel te Amsterdam, : het oudst bewaarde koopmansboek van een Amsterdamse vennootschap betreffende de handel op de Oostzee, 1485-1490*, p. 109.

³⁹² L.A. Boiteux, *La fortune de mer, le besoin de sécurité et les débuts de l'assurance maritime*. Parijs, SEVPEN, 1968, pp. 8-9.

³⁹³ C.M. Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand : kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550 - ca. 1630*. Hilversum, Verloren, 2001, p. 43; W. Brulez, art. cit., p. 111.

hierop en kon men ook nog aan halfpartenrederij en rederij door één persoon doen.³⁹⁴

Ook konden goederen nog op een andere wijze verscheept worden, namelijk dwars door het binnenland via rivieren en kanalen. Een voorbeeld hiervan vinden we terug in het koopmansboek van Moriel. Op 13 november 1567 werd een ton via binnenwateren van Doornik naar Antwerpen gebracht en geleverd bij de firma Moriel. Deze ton bevatte 100 stukken satijn en werden met “ung batelier” getransporteerd. De kost van het transport bleek niet duur te zijn en bedroeg slechts 4 stuivers.³⁹⁵ De “batelier” zal dan de persoon geweest zijn die het schip stuurde over de rivieren heen naar zijn eindbestemming. De boten die voor dit karwei gebruikt werden, waren meestal platte boten, “des plattes” genoemd. Op rivieren werden ze meestal voortgetrokken door ofwel mensen ofwel lastdieren.³⁹⁶

Een algemene beweging die zich voordeed in de zestiende eeuw, waren kooplieden of zeelui die zich specialiseerden in het transport van andermans goederen. Door het aanstellen van tussenpersonen konden goederen op een gespecialiseerde manier hun weg vinden door, voor de handelaar zelf, onbekend terrein. Het beperken van tussenpersonen, wat noodzakelijk bleek, betekende ook een daling van reistijd, inspanning en kosten. Ook de kennis van de af te leggen trajecten door de transporteurs zorgde voor vaststaande prijzen die ingecalculeerd konden worden door de handelaar. Antwerpen bleek ook een belangrijk knooppunt van transportwegen te zijn. Hier vertrokken en kwamen transportroutes aan. De stad werd verbonden met steden in Frankrijk, zoals Lyon, Duitsland en Italië. Het belang van deze specialisten bleef doorheen de zestiende eeuw groeien zodat op de duur nog weinig kooplieden zelf instonden voor het transport.³⁹⁷ Zelf al kregen de transporteurs de naam specialist, meestal combineerden ook zij het transporteren van andermans goederen met het zelf drijven van handel. Ook zij beperkten zichzelf dus niet en sloten zich niet af van de

---

³⁹⁴ N.W. Posthumus, *De Oosterse handel te Amsterdam, : het oudst bewaarde koopmansboek van een Amsterdamse vennootschap betreffende de handel op de Oostzee, 1485-1490*, p. 109, 125. Zo werd het meer en meer een algemeen gebruik dat de schipper niet langer de alleeneigenaar van een schip was, maar dat ook hij een vennoot of partner was op zijn eigen schip.

³⁹⁵ SAA, IB2899, folio 4 verso.

³⁹⁶ R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol. I, p. 172.

³⁹⁷ W. Brulez, *De firma Della Faille*, pp. 409-411. Enkele van de grootste firma's die instonden voor internationaal transport zijn terug te vinden op deze pagina's en ook bij F. Edler, "The Van der Molen, commission merchants of Antwerp, 1538-1544: trade with Italy.", pp. 132-137.

markt.³⁹⁸ Transporteurs of vrachters waren al alom vertegenwoordigd vanaf de late middeleeuwen. In Amsterdam namen deze transporteurs al in de veertiende eeuw een grote verantwoordelijkheid van de schouders van de kleinere handelaars.³⁹⁹ Soms werd aan gespecialiseerde transporteurs ook de naam *marchand-voyageur* gegeven. Dit wijst dan op het ambulante karakter van hun professie.⁴⁰⁰

Eens men goederen wilde uitgevoerd krijgen, was het ook belangrijk de juiste verpakking te kiezen die bij elk product hoorde. Zo gebruikte men voor peper en specerijen grote zakken; voor suiker kisten; olijven, sinaasappels en bier gingen in pijpen; as en potas werd per last verpakt; leder en doeken werden in pakketten, tonnen of mappen gestoken; katoen werd in balen verpak. Kort gesteld, voor elk soort product was er meestal een bijhorende verpakking die geschikt was voor transport.⁴⁰¹

Wat betreft de snelheid waarmee iets geleverd werd, kan gesteld worden dat dit evenredig verliep met de snelheid van de correspondentie in die tijd. Hoe sneller men iets geleverd wilde zien, hoe meer men diende te betalen. Snelheid was namelijk afhankelijk van de transportmethode die men wenste te hanteren. Zo zien we dat de kortste levertermijnen meestal gemaakt werden via water of via koeriers en boodschappers.⁴⁰²

In het onderdeel over de bedrijfsstructuur van het bedrijf Moriel maakte ik al melding van de personeelsleden die gesalarieerd werden voor het maken van reizen tussen verschillende steden. We zagen ook dat de prijzen voor de trajecten Antwerpen-Lyon en Antwerpen-Dantzig blijkbaar vastgelegd werden op een som van 6 gulden.⁴⁰³ Wel dient opgemerkt te worden dat de transporteurs in dienst van dit bedrijf blijkbaar de beschikking kregen over de som van 6 gulden om hun reis te bekostigen, maar dat niet alles diende verbruikt te worden. Zo werd op 10 februari 1567 slechts 3 van de totale 6 gulden benuttigd door Pierre

---

³⁹⁸ F. Edler, "The Van der Molen, commission merchants of Antwerp, 1538-1544: trade with Italy.", p. 133.

³⁹⁹ N.W. Posthumus, *De Oosterse handel te Amsterdam, : het oudst bewaarde koopmansboek van een Amsterdamse vennootschap betreffende de handel op de Oostzee, 1485-1490*, p. 125.

⁴⁰⁰ L. A. Boiteux, *La fortune de mer, le besoin de sécurité et les débuts de l'assurance maritime*, pp. 59-60.

⁴⁰¹ H. Kellenbenz, *Das Meder'sche Handelsbuch und die Welser'schen Nachträge*, p. 36.

⁴⁰² R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol. I, pp. 187-188.

⁴⁰³ Cfr. supra.

Levaumensus bij zijn overtocht van Lyon naar Antwerpen. De resterende 3 gulden werd bij aankomst gewoonweg terugbetaald aan het bedrijf:

“Chest qu'yl ha despendus pour venyr de Lyons cy en Anvers fl. 3-0-0. Casse est debiteur adi dito par Pierre Levaumensus fl. 3. De luy recheu comptant pour reste de sa despenche fl. 3-0-0.”⁴⁰⁴

Ook Gascon geeft ons een voorbeeld van transport en de kosten hiervoor, tussen Lyon en Antwerpen in het jaar 1562. Zo werd uit de inventaris van het bedrijf van Gérardin Panse, die handelde in laken en doeken, per textielsoort een aparte vaste transportkost opgesteld. Deze was dan afhankelijk van de aankoop prijs van het goed in kwestie en de hoeveelheid die er van vervoerd werd. Zo kostte het voor het vervoeren van een “cent” aan goederen standaard 5 gulden 10 stuivers. Hierbij werd dan een percentage, afhankelijk van de aankoop prijs van het goed bijgerekend. Zo werd voor “serges d’Hondscoote” en “Satins de Bruges” respectievelijk 3.45% en 1.39% gerekend.⁴⁰⁵

Kortom, in de zestiende eeuw zorgde -en hierin volg ik Sicking- een vernieuwde combinatie en verscheidenheid van zowel transportmogelijkheden, bulk- en luxegoederen voor een groeiende spreiding van risico en tegelijkertijd voor een beperking van transport- en verzekeringskosten.⁴⁰⁶

3.7.2 Zeeverzekeringen

Het zich verzekeren tegen mogelijk ongeluk op zee, dat zeker niet te miskennen was in de zestiende eeuw, was een belangrijk onderdeel van het commercieel instrumentarium waarover de handelaar kon beschikken. Uit een ordonnantie van Karel V van 22 januari 1549 zou al een vroeg voorbeeld van zeeverzekering te Antwerpen terug te vinden zijn. Deze ordonnantie bevestigde dat het gebruik al even in zwang zou geweest zijn te Antwerpen.⁴⁰⁷ Het idee om een verzekering af te sluiten, ook wel “assurantiecontract” genoemd, zou al in de late

---

⁴⁰⁴ SAA, IB2899, folio 7 verso.

⁴⁰⁵ R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol. I, p. 185.

⁴⁰⁶ L. Sicking, “Stratégies de réduction de risque dans le transport maritime des Pays Bas aux XVIe siècle.” In : *Ricchezza del mare/Ricchezza dal mare secc. XIII-XVIII*, p. 807.

⁴⁰⁷ F.H. Mertens en K.L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen, deel IV*, p. 187.

middeleeuwen uitgewerkt zijn in Italiaanse steden als Genua en Firenze. Al gauw volgde men in steden van de Nederlanden, zoals eerst Brugge en later Antwerpen, hetzelfde patroon en sloot men verzekeringen af, onder invloed van het toegenomen commerciële belang. Het waren dan ook de in Antwerpen gevestigde Italianen, ook wel Lombarden of “houders van banken van lening” genoemd, die de techniek van zeeassurantie hier introduceerden.⁴⁰⁸ De zestiende eeuw betekende, niet enkel voor Antwerpen, maar ook voor het aantal afgesloten zeeverzekeringen te Antwerpen, een hoogtepunt. Dit was zeker zo na de eeuwhelft, wanneer godsdienstige conflicten konden leiden tot een groter gevaar op zee. In deze eeuw probeerde men daarom veelal verzekeringen af te sluiten buiten het gerecht om, dus rechtstreeks tussen koopman en verzekeraar. Deze beweging leidde tot een sterkere focus van de lokale en overkoepelende besturen op de praktijk van de assuranties. Men wilde met andere woorden een greep krijgen op wat een winstgevende en soms frauduleuze zaak bleek te zijn.⁴⁰⁹ Het waren verzekeringen tegen mogelijk ongeluk waardoor de handelaar op de een of andere manier zekerheid of veiligheid probeerde te creëren. Met andere woorden, het was een van de weinige zekerheden die men probeerde in te bouwen in een complexe economische constellatie.⁴¹⁰ Wanneer de hertog van Alva in op 31 maart 1568 een verbod op verzekeringen doorvoerde, dan betekende dit een grondige belemmering en beperking van de mogelijkheden van de handelaars. Dit verbod werd uiteindelijk twee jaar volgehouden, vooraleer een plakkaat verkregen werd, waardoor het afsluiten van verzekeringen opnieuw minder beperkt werd.⁴¹¹

Inhoudelijk bestond een zeeverzekering uit vier elementen. In eerste instantie was er de eerste partij, namelijk de verzekerde of ontlener. Op de tweede plaats was er de verzekeraar,

---

⁴⁰⁸ H.L.V. De Groote, *Zeeassurantie te Antwerpen en te Brugge in de zestiende eeuw*. Antwerpen, De Branding, 1975, pp. 9-12. De in Antwerpen gebruikte vorm van zeeassurantie werd voorafgegaan door verschillende middeleeuwse vormen. Meer bepaald “foenus nauticum”, “cambium nauticum”, “cambium”, “verzekeringslening” en “premieverzekering”; Meer informatie met betrekking tot de betekenis en het statuut van Lombarden in de Zuidelijke Nederlanden, zie S. Conard, *De situatie van de Lombarden in de Zuidelijke Nederlanden van de zestiende eeuw*. Onuitgegeven licentiaatsscriptie Universiteit Gent, 2004.

⁴⁰⁹ De Ruyscher, “Constraints, Contractual Freedom and Enforcement: Marine Insurance in Antwerp (16th-17th Centuries).” In: Fifth-Flemish Dutch Conference on the Economic History of the Low Countries before 1850. Antwerpen, 2010, pp. 1-3.

⁴¹⁰ L.A. Boiteux, *La fortune de mer, le besoin de sécurité et les débuts de l'assurance maritime*, pp. 7-8.

⁴¹¹ F.H. Mertens en K.L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen, deel IV*, p. 187.

“assurateur” of “assureur”, die de goederen van de ontleener verzekerde. Deze rol bleek niet altijd even winstgevend te zijn, aangezien men een zekere vorm van risico in de ogen keek. Ten derde waren er de verzekerde goederen die niet vergezeld werden door de verzekerde op het schip. Tenslotte was er de vereiste dat de goederen in uitstekende staat de plaats van aankomst moesten bereiken.⁴¹² Een handelaar die een verzekering zocht, kon zich soms ook laten bijstaan door een notaris.⁴¹³

Handelaars uit de zestiende eeuw hadden de boekhoudkundige werken van Valentin Mennher ter beschikking. Hij was de eerste auteur die in de Nederlanden schreef over de manier waarop zeeverzekeringen dienden ingeschreven te worden in de boekhouding. Jan Ympyn had hierover immers geen informatie verschaft in zijn standaardwerk, de *Nouvelle Instruction*. Volgens Mennher diende bij inschrijven van een zeeassurantie voor aankomende goederen de assureur eerst gedibeteerd te worden voor het credit van de geassureerde, en dit voor de totale som van het aangegane risico. Wanneer de goederen in goede staat geleverd werden, dan werd de post geschrapt uit de winst- en verliesrekening. Wanneer goederen verzonden werden en verloren gingen, dan werd hiervan nota genomen in de boekhouding en werd het bedrag, dat het equivalent was van de verzekerde goederen, verkregen van de assurateur. De manieren waarop geboekt werd, kunnen niet getypeerd worden als eensluidend. Zowat elke handelaar hield er een eigen benaming en indeling op na. Alleszins kan gesteld worden dat het aangaan van een verzekering zeker geen algemeen uitgeoefende praktijk was. Soms kozen handelaars er voor goederen niet te laten verzekeren en te rekenen op de goede wil van God, met andere woorden: “Dieu le conduye”.⁴¹⁴

Opnieuw was de praktijk van het verzekeren een vertegenwoordiger van de mentaliteit van durf en speculatie, die de handel in het Antwerpen van de zestiende eeuw kenmerkte. Voor handelaars was dit slechts een vorm van speculatie, die in het rijtje van loterijen en weddenschappen kon geplaatst worden.⁴¹⁵ Het afsluiten van verzekeringen bood immers aan sommige partijen de mogelijkheid een andere partij te bedriegen. Vandaar dat ook overheden

---

⁴¹² Ibidem, p. 11.

⁴¹³ L.A. Boiteux, *La fortune de mer, le besoin de sécurité et les débuts de l'assurance maritime*, p. 59.

⁴¹⁴ H.L.V. De Groote, *Zeeassurantie te Antwerpen en te Brugge in de zestiende eeuw*, p. 141.

⁴¹⁵ De Ruysscher, “Constraints, Contractual Freedom and Enforcement: Marine Insurance in Antwerp (16th-17th Centuries)”, p. 4.

vaak ingrepen in de praktijk van het verzekeren. Zo kon de verzekeraar immers afspreken met de schipper om een schip met lading te laten vergaan. Dit nadat overeengekomen was de oorspronkelijke lading eerst te stelen en het schip niet te vullen, maar met een leeg goederenruim te laten vertrekken.⁴¹⁶ Tegelijkertijd vormde de kennis van verzekeringen en het beperken van risico ook een onderdeel van de kennis omtrent bepaalde *costuymen* en bepalingen waarvan een handelaar diende op de hoogte te zijn. De lokale gebruiken te Antwerpen werden daarom ook gecodificeerd in 1532 onder Karel V.⁴¹⁷ Het was ook een manier van de centrale overheid om een greep te krijgen op de praktijk van verzekeren. Het beoogde doel was deze zeeverzekeringen zoveel mogelijk te beperken en schepen zoveel mogelijk in konvooi te laten varen.⁴¹⁸

Een bijna volledig uitgewerkt theoretisch model van het samengaan van transport en verzekering werd verschaft door Moriel, in het eerste journal van zijn boekhouding te Antwerpen. Op 18 januari 1568 werd door Jehan Moriel een zeeverzekering geboekt. Hij omschreef het als volgt: “Payer de l'argent pour fayre assureur marchandise laquelle vient d'une aultre place”. Om een verzekering af te sluiten bij Franchois Voysin, schreef Moriel 10 gulden over van de kapitaal- naar de kasrekening. De 10 gulden werd betaald aan bovenvermelde verzekeraar en stond op deze manier in voor een totale som van 300 gulden aan goederen, meerbepaald 40 last gerst afkomstig uit Dantzig. Dit gerst zou vervoerd worden door een personeelslid, namelijk Thomas Lescrivent, die verantwoordelijk blijkt te zijn voor het transport tussen Dantzig en Antwerpen.⁴¹⁹ Geen vermelding werd gemaakt van ongeluk of mislukking bij dit transport. Wel werd op 28 januari 1568, dus tien dagen later geboekt “Rechevoyr marchandise”, waarbij 60 last gerst uit Dantzig door Thomas Lescrivent geleverd werd bij het filiaal te Antwerpen.⁴²⁰ Uit beide voorbeelden kunnen we dus opmaken dat zowel de intentie tot levering naar Antwerpen als de aankomst zelf van de goederen geboekt werden. Wanneer alles verliep volgens plan, dan werd verder geen enkele

---

⁴¹⁶ F.H. Mertens en K.L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen, deel IV*, p. 188.

⁴¹⁷ O. Gelderblom, *The Decline of Fairs and Merchant Guilds in the Low Countries, 1250-1650*, p. 26.

⁴¹⁸ L. Sicking, “Stratégies de réduction de risque dans le transport maritime des Pays Bas aux XVIe siècle.” In : *Ricchezza del mare/Ricchezza dal mare secc. XIII-XVIII*, pp. 795-796.

⁴¹⁹ SAA, IB2899, folio 6 verso.

⁴²⁰ SAA, IB2899, folio 6 recto.

aantekening gemaakt en hoefde de verzekerde som, namelijk 10 gulden, niet gerecupereerd te worden. Heel duidelijk zijn ook hier de eerder vermelde vier kenmerken duidelijk waar te nemen, namelijk de verzekerde, de firma Moriel; de verzekeraar Franchois Voysin; de verzekerde goederen, gerst; tenslotte het goed aankomen van de goederen, tien dagen later. Dat het niet altijd goed afliep, blijkt uit een afgesloten verzekering voor de verzending van goederen van Antwerpen naar Dantzig. Op 21 januari 1568 verzekerde de firma Moriel zichzelf bij verzekeraar Wilmen Salcq voor de verzending, een dag eerder, van drie pakketten naar Dantzig en boekte de : “Payer de l'argent pour fairre assureur marchandise que on envoye”. Opnieuw werd 10 gulden betaald voor de verzending van 100 stukken “sacq lacq”, 110 stukken “reverses” en 50 stukken satijn. Opnieuw werd ook de totale waarde van de goederen geschat op 300 gulden. De 24ste januari 1568 sloeg het ongeluk blijkbaar toe en werd geboekt: “Rechevoyr de l'argent pour marchandise assurée laquelle est perdue en la mer”. De verzonden goederen hadden de overtocht naar Dantzig, door Thomas Lescrivent, blijkbaar niet overleefd en daarom werd de som van 300 gulden, ontvangen van Wilmen Salcq, op de kasrekening bijgeschreven.⁴²¹

Zoals duidelijk is, werd op slechts één folio een volledig theoretisch model van zeeassurantie en verzekering in het algemeen geschetst door Moriel. Een bijna symbolische som van 300 gulden werd in alle voorbeelden gebruikt als totale som van de verzekerde goederen en telkenmale was de prijs voor verzering gelijk aan 10 gulden. Een ander voorbeeld van averij op zee krijgen we gepresenteerd op 12 mei 1568. Het filiaal te Dantzig stuurde met transporteur en personeelslid, Wilmen Boorcap 10 last tarwe, of “bledt” naar Antwerpen, voor een totale waarde van 150 gulden. Nycolas Wilmain trad deze maal op als verzekeraar en aanvaarde 12 gulden van Moriel om de goederen te verzekeren. Opnieuw sloeg het ongeluk echter toe en “nous avoys envoyés hors Dantzig par Wilmen Boorcap, mays tous est perdu par mal fortune”. Hierdoor diende Nycolas Wilmain 150 gulden uit te betalen aan de firma Moriel voor het door hem aangegane risico.⁴²²

3.7.3 Samenvattend

Wat betreft de transportkeuze voor het verhandelen van goederen, waren er standaard drie opties. Ten eerste kon men zijn goederen over land zelf vervoeren of laten vervoeren door een

---

⁴²¹ SAA, IB2899, folio 6 verso.

⁴²² SAA, IB2899, folio 10 recto.

“voiturier”. De manieren waarop over land bewogen kon worden, was ofwel per lastdier, te voet of met karren, bestuurd door “charretiers”. Ten tweede kon men ook gebruik maken van rivieren en kanalen, waarop men dan een trekschuit of platte boot liet voortrekken door lastdieren of mensenkracht. Ten derde konden goederen ook verscheept worden via de open zee. Uit de boekhouding van Moriel kon voor alle mogelijkheden dan ook een voorbeeld uitgehaald worden. Over land ging men van en naar Antwerpen en Lyon, per trekschuit werd gewerkt tussen Antwerpen en Doornik, en per boot handelde men tussen Antwerpen en Dantzig.

Een belangrijk onderdeel van transport in de vroegmoderne tijd, was de noodzakelijkheid voor de handelaar om het aangegane risico, door zijn goederen uit handen te geven, te beperken door zekerheden in te bouwen. Dit werd dan gedaan door de juiste verpakkingen te kiezen per product, rederijen van verschillende vorm op te richten en verzekeringen af te sluiten. Zeeverzekeringen vormen daarom een bijzonder onderdeel van deze scriptie, omdat het koopmansboek van Moriel bijna complete theoretische modellen schetst over hoe deze praktijk in zijn werk ging. Een techniek die ook oorspronkelijk uit Italië kwam en vervolgens onze contreien bereikte, werd in de zestiende eeuw al algemeen toegepast in de bekende handelswereld.

Transport is een van de kernpunten van het drijven van handel en kan daarom niet aan de kant geschoven worden door de handelaar. Over het algemeen zal er wel een verschil geweest zijn in de schaal waarop dingen getransporteerd werden. Een handelsbedrijf met internationaal ingeplante filialen had een groter budget en tegelijkertijd ook een grotere kapitalen te verdedigen in tegenstelling tot een eerder klein eenmansbedrijfje. Dus kan ook ditmaal positief geantwoord worden op de vraag of transport en de kennis daarvan vereist was om aan handel te kunnen doen. Enkel dient nuancering aangebracht te worden in de mate waarin men wilde transporteren.

3.8 Correspondentie

Hoewel correspondentie geen onderwerp van studie vormt in dit onderzoek, met name omdat geen correspondentie aangetroffen werd, vormt het toch een belangrijke bron voor de studie van de vroegmoderne handel. Zo is briefwisseling een uitstekend vertrekpunt voor de ‘social network analysis’, die probeert de uitgebreide netwerken bloot te leggen en de manieren waarop langeafstandshandel gecombineerd werd met een lokale inplanting. De beschikbaarheid aan bruikbare bronnen is voor dergelijke studies meestal heel onzeker.⁴²³ Elke koopman of handelaar moest immers voldoende begaafd zijn om een zekere vorm van correspondentie te onderhouden met zijn buitenlandse contacten. Briefwisseling is immers een goede indicator van de activiteit van de firma zelf, maar ook van de steden waarin handel bedreven wordt.⁴²⁴ Correspondentie was niet altijd een evidentie voor de handelaar. Wanneer een handelaar zijn goederen immers vergezelde, was er niet onmiddellijk een noodzaak om een intensieve briefwisseling te onderhouden. Vandaar dat al gauw correspondentiediensten ontstonden, die grote delen van het vasteland met elkaar verbonden. Zo waren er in de vijftiende eeuw al diensten die Firenze, Pisa, Barcelona en Brugge met elkaar verbonden.⁴²⁵ De mogelijkheden die zich opdroegen bij de zestiende eeuwse handelaar, wanneer deze een bericht wenste te verzenden, waren driedelig. Hij kon beroep doen op boodschappers, bankkoeriers of postdiensten.⁴²⁶ Zo was het dan vaak ook de gewoonte dat men betaalde naargelang de snelheid waarmee men wenste een bepaalde brief of correspondentie over te brengen. Enkel de rijkste handelaars konden dan ook de snelste dienstverlening bekostigen.⁴²⁷ Of zoals Braudel het stelt: “Rich men could buy superhuman achievements.”⁴²⁸ Met andere woorden, met correspondentie wordt dan eerder de drijfkracht bedoeld, die handelaars bezaten

---

⁴²³ D.J. Harreld, “Merchants and international trade networks in the sixteenth century.” In: *XIV International Economic History Congress*. Helsinki, 2006, p. 2. Hierin worden verder nog verschillende modellen van sociale netwerkanalyse besproken, zoals onder andere deze van Christaller, Vance, Hohenberg en Lees, Prevenier en Sosson, etc.

⁴²⁴ F. Edler, “The Van der Molen, commission merchants of Antwerp, 1538-1544: trade with Italy.” In: *Medieval and historiographical essays in honor of J. W. Thompson*. Chicago, 1937, p. 80.

⁴²⁵ P. Spufford, *Power and Profit. The merchant in Medieval Europe*, pp. 25-29.

⁴²⁶ R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol. I, p. 179.

⁴²⁷ F. Braudel, *The Mediterranean and the mediterranean world in the age of Philip II*, vol. 1, p. 365.

⁴²⁸ *Ibidem*, p. 368.

om regionale of buitenlandse contacten te leggen en te onderhouden.

Het schrijven van brieven werd dus gebruikt om verbindingen te bevestigen. Zo werd tussen burgerlijke handelaars ook een zoektocht gevoerd naar de juiste huwelijkspartners aan de hand van briefwisseling. Het zoeken naar de juiste echtgenoot, maakte dus ook een onderdeel uit van de handelspraktijk. Op deze manier kon men immers de sociale ladder beklimmen of toegang krijgen tot een nieuwe afzetmarkt: “La recherche généalogique tient une place nécessaire dans toute étude de leurs affaires.”⁴²⁹ Correspondentie kan dikwijls ook een meer subjectieve kijk op het anders soms overgerationaliseerde handelen bieden. Het kan een inkijk verschaffen op de werkelijke doelen, “utilities” of “Nutzleistungen”. Dit zijn dan de voordelen die handelaars hopen te zullen bereiken in de toekomst.⁴³⁰

Verder maakte correspondentie het mogelijk een visie te krijgen over de gebeurtenissen op vreemde markten, de prijzen van goederen, interestvoeten, etc. Kortom, het maakte een handelaar slimmer en bood hem mogelijkheden, mits juiste interpretatie van de correspondentie.⁴³¹ Blanchard stelt het als volgt: “Their letters, like the present-day commercial press, reported that news of apocalyptic disaster – war, famine and disease – which perennially circulated on the commodity exchange because of the immediate shortterm impact that such events would have on finance, transport and market transactions costs.”⁴³² Correspondentie bood net als het afsluiten van een verzekering een zekere vorm van zekerheid. Het nauw aanhouden van contacten met klanten, handelspartners en leveranciers was primordiaal voor een bedrijf. Jaarmarkten en gewone markten boden daarom een uitstekende gelegenheid om bepaalde contacten te bestendigen. De snelheid waarmee bepaalde berichten de reis tussen verschillende steden maakte, was zoals eerder aangehaald afhankelijk van het budget. Toch was de gemiddelde duur voor het aankomen van een bericht of brief uit Lyon in Antwerpen ongeveer tussen de tien en de vijftien dagen.⁴³³

---

⁴²⁹ P. Jeannin, *Les marchands au XVIe siècle*, p. 153.

⁴³⁰ M. Weber, *Economy and Society: an outline of interpretive sociology, volume 1*, p. 68.

⁴³¹ P. Spufford, *Power and Profit. The merchant in Medieval Europe*, p. 29.

⁴³² I. Blanchard, *The International Economy in the "Age of the Discoveries", 1470-1570. Antwerp and the English Merchants' world*, pp. 14-15.

⁴³³ R. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*, vol. I, pp. 178, 187-189.

Hoewel in het koopmansboek van de firma Moriel weinig of niets te vinden is omtrent gevoerde correspondentie, mogen we er toch van uit gaan dat er wel degelijk een briefwisseling zal plaatsgevonden hebben, mijns inziens. Het zou voor een bedrijfsleider immers te kostelijk en tijdrovend geweest zijn om telkenmale heen en weer te reizen tussen de verschillende filialen in Lyon, Antwerpen en Dantzig. Zo is op te maken uit de “Livre de la despén”, het onkostenboek, dat in de maand augustus van 1567 zowel “25 rame de papier”, “incre” en “ungne beusele de pennes grosse et 2 bussele de petite” aangekocht werden.⁴³⁴ Alle benodigdheden voor het schrijven van brieven en het boekhouden werden aangekocht. Een “rame de papier”, of “riem”, bevatte volgens de *Dictionnaire universel des poids et mesures anciennes et modernes* ofwel 360 kladbladen, 480 schrijfbladen of 500 bladen voor bedrukking.⁴³⁵ Het ging dus om een bundeling van vele papieren bladen die bedoeld waren om te beschrijven of te bedrukken. Dat deze niet zouden gebruikt zijn om te boekhouden, zou kunnen verklaard worden doordat ook een aankoop van “lyvres” gedaan en geboekt werd op 3 februari 1568. Deze “lyvres” zouden dan kunnen gebruikt zijn om de boekhouding in op te nemen.⁴³⁶

Als we nu het netwerk van het bedrijf Moriel moesten blootleggen, dan zou te merken zijn dat dit nog relatief uitgestrekt was. Voor de jaren 1567-1568 was het absolute zwaartepunt Antwerpen. Van hieruit werden relaties onderhouden met de filialen in Lyon en Dantzig. Tegelijkertijd werden relaties aangeknoopt met factors te Doornik, namelijk Franchois Manteau en Claus Tombart. Ruimtelijk gezien was de spreiding van het netwerk van het bedrijf dus relatief groot. Natuurlijk was dit niet te vergelijken met netwerken van grotere firma's, zoals de Della Faille of Fuggers, die eerder op globale, in plaats van regionale schaal, actief waren. Ook had het bedrijf toch een relatief uitgebreid handelsnetwerk of een vast aantal van personen waarmee ze meermaals zaken lijken gedaan te hebben. De personen die in de meeste van de transacties voorkomen zijn dan ook degene die een vast journaalnummer toegewezen kregen.⁴³⁷ In totaal betrof het een verzameling van zestien handelaars, waarvan de ene helft een franstalige achternaam had en de andere helft ofwel een Vlaamse of Duitse.

---

⁴³⁴ SAA, IB2899, folio 15 verso.

⁴³⁵ H., Doursther, *Dictionnaire universel des poids et mesures anciennes et modernes, contenant des tables des monnaies de tous les pays*. Brussel, M. Hayez, 1840, p. 462.

⁴³⁶ SAA, IB2899, folio 15 verso.

⁴³⁷ Zie tabel 5 in bijlage.

Een uitgebreid netwerk kan ook gehaald worden uit het overgebleven koopmansboek van Goyart Janssen. Alleen al de index geeft een grote diversiteit aan namen weer, in totaal gaat het immers om een namendatabase van 480 verschillende namen. Wanneer we de namenlijst doorlopen, dan lijken velen afkomstig geweest te zijn uit “Schijndel”, “Helmond”, etc. en wellicht lagen ook de roots van de bedrijfseigenaar in de buurt van deze gehuchten, die zich in Noord-Brabant situeerden.⁴³⁸ Hieraan zien we dus dat het bezitten van een netwerk niet als onbelangrijk kan omschreven worden. De noodzaak bestond wellicht om alle namen neer te schrijven eens het netwerk een danig grote omvang bereikte, zodat het niet langer mogelijk was om iedereen uit het hoofd te kunnen benoemen. Belangrijk is ook te beseffen dat een handelaar niet alleen maar ingeschakeld was in slechts een netwerk. Zoals de meeste personen was een handelaar ook ingeschakeld in andere netwerken, zoals families en kerk- en buurtverenigingen.⁴³⁹

De vraag die we dan ook voor dit onderdeel stellen, is of het onderhouden van een uitgebreide correspondentie noodzakelijk was voor de handelspraktijk. Afgeleid uit de bovenstaande argumenten en mogelijkheden die het aan de handelaar bood, lijkt het mijns inziens onmisbaar voor de handelaar om nauwe contacten te onderhouden met de personen uit zijn netwerk. Niet enkel diende het om deze te onderhouden, tegelijkertijd was het ook belangrijk dat een handelaar voortdurend nieuwe contacten aanknoopte. Hij diende voor zichzelf zoveel mogelijk zekerheid in te bouwen en dus niet altijd geconcentreerd te blijven op een beperkte groep. Dus kunnen we stellen dat net als boekhouden, kennis van munten en maten, kennis van geld- en krediethandel, dit een onontbeerlijk onderdeel vormde van het gehele spectrum aan kennis die door de koopman diende opgedaan te worden in de zestiende eeuw.

---

⁴³⁸ SAA, IB2830, index. Enkele personen die vermeld werden als afkomstig zijnde uit Schijndel: “Henderick Daendels tot Schijndel, Hansen Jeremias tot Schijndel, Jan Ariaen Hopcooper tot Schijndel, Jan Aert Willems Soon tot Schijndel, ...”, uit Helmond: “Jan Willems van Helmont, Jan van Aesen tot Helmont...”; J.A. Coppens, *Nieuwe beschrijving van het bisdom van 's Hertogenbosch: naar aanleiding van het Katholijk meijerij'sch memorieboek van A. Van Gils. Over de landelijke dekanaten, Heusden, Hilvarenbeek, Orthen en Oss*. Vol. II, 's Hertogenbosch, Demelinne, 1843, p. 252. Schijndel was een gehucht dat samen met St. Michiels Gestel, Boxtel en St. Odenrode ondergeschikt was aan Gemonde.; Ibidem, vol. III, pp. 358-365. Helmond bevond zich ook in Noord-Brabant, op enkele uren van 's Hertogenbosch. Dit gehucht, vroeger stad, maakte ook kennis met de gevaren die de godsdienstperikelen met zich meebrachten in de zestiende eeuw.

⁴³⁹ D.J. Harreld, “Merchants and international trade networks in the sixteenth century.”, p. 14.

3.9 Kennis van talen

Kennis van talen was een essentieel kenmerk van een handelaar die zich vestigde te Antwerpen in de zestiende eeuw. Een zo grote diversiteit aan talen bemoeilijkte natuurlijk de transacties en dus was het belangrijk elkaar toch op de een of andere manier te kunnen begrijpen. Tot op bepaalde hoogte zullen handelaars een beperkte kennis gehad hebben van enkele talen, zeker degenen die een humanistische opleiding genoten hadden, zoals vele Italianen en Spanjaarden.⁴⁴⁰

Vaak echter waren buitenlandse handelaars in Antwerpen aangewezen op het gebruik van een tussenpersoon of een intermediair niveau, die hun belangen verdedigde. Zo was er in eerste instantie de eerder vermelde schepenbank. Zij stond ter beschikking van handelaars voor meerdere aangelegenheden.⁴⁴¹ Meer en meer, onder invloed van de groeiende handel en geldmarkt, was er echter de noodzaak aan een uitgebreid notariaat, die de last voor een groot deel van de schouders van de schepenbank nam. De particuliere notarissen, die werkten in de buurt van de Beurs, waren meestal goed onderlegd wat betreft talenkennis. Ze schreven en praatten Latijn, Frans, Vlaams, Spaans, Italiaans, Duits, Engels en Portugees. Met andere woorden, ze waren van grote waarde voor handelaars die niet altijd even goed hun talen beheersten.⁴⁴²

Een commercieel centrum als Antwerpen, dat duizenden buitenlandse handelaars ontving en huisvestte, beschikte ook over een uitgebreid aanbod aan taalopleidingen. Kennis van talen kan natuurlijk niet onderschat worden, aangezien steeds meer en meer uitheemse kooplieden samen gedreven werden op een kleine ruimte. In de stad zelf waren er scholen die afgestemd waren op het taalonderwijs. Zo kon de Franse, Italiaanse en Spaanse taal aangeleerd worden door schoolmeesters, maar het meeste werd nog geleerd uit de dagelijkse praktijk, door conversaties te voeren met de vele buitenlanders.⁴⁴³ Ook waren er vaak private leermeesters die een basisopleiding onderwezen ter beschikking, zeker in steden als Antwerpen en Lyon.⁴⁴⁴

---

⁴⁴⁰ J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales*, pp. 81-83.

⁴⁴¹ Cfr. supra.

⁴⁴² J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales*, pp. 88-91.

⁴⁴³ L. Guicciardini, *Description de tous les Pays-Bas*, 1568, p. 147.

⁴⁴⁴ P. Jeannin, *Les marchands au XVIe siècle*, p. 98.

De Franse taal zou ook in veel gevallen onderwezen zijn via lagere scholen, gastgezinnen of “Walsche scholen”. Dit laatste was een vorm van school waar jongeren wegwijs gemaakt werden in zowel de Franse taal als het koopmansboekhouden.⁴⁴⁵

De officiële taal van Antwerpen was desalniettemin wel het Nederlands. Zowel de bourgeoisie, gerechtelijke instellingen, belastingomhalers als de stadsmagistraat hanteerden het Nederlands. Het was pas met de komst van Alva dat het Spaans een grotere invloed kreeg als omgangstaal. Belangrijker was het groeiende belang van het Frans naarmate de tweede helft van de zestiende eeuw vorderde. Pas in de zeventiende eeuw zou het Frans de status krijgen van een internationale taal die over de grenzen heen gesproken werd.⁴⁴⁶ Frans was volgens sommigen een taal die ook vele inwoners van de Nederlanden eigen waren. Hiermee bedoel ik dan dat velen de taal konden spreken en deze niet noodzakelijk konden schrijven.⁴⁴⁷

Kan informatie over de kennis van talen gehaald worden uit de bestudeerde koopmansboeken? Volgens mij kan dit wel, maar alleszins in beperkte mate. Uitspraken kunnen gedaan worden, maar hoeven daarom niet beschouwd te worden als zijnde vaststaande feiten. Zo zouden we bijvoorbeeld kunnen stellen dat de talenkennis bij Moriel groter was dan in de andere bedrijfjes. Wat dit ondersteunt, is het feit dat ze de reis van Lyon naar Antwerpen maakten en zich als het ware in een vreemd gebied met een andere voertaal kwamen vestigen. Zoals aangegeven zal dit wellicht geen probleem gevormd hebben voor de beide heren, aangezien grote delen van de Antwerpse bevolking twee, drie of vier talen spraken.⁴⁴⁸ Keichel stelt het als volgt, bij zijn beschrijving over Antwerpen: “Ittem ist ein gemein Düng, das ein Tochter oder Sohn 2, drey oder vüer Sprachenn redt, als Französisch, Ittalianisch, Spannisch und dann ihr Niderlendische Sprach...”⁴⁴⁹ Overigens hadden ze nog een “contoyr” te Dantzig, wat ook kan bijdragen aan deze stelling. Hun boekhouding werd in het Frans bijgehouden en werd met hier en daar met Latijnse standaardzinnen aangevuld. Met een standaardzin wordt

---

⁴⁴⁵ J. De Keyser, *De visie van vreemdelingen op de Zuidelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en de renaissance*, p. 220.

⁴⁴⁶ J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales*, pp. 84-87.

⁴⁴⁷ J. De Keyser, *De visie van vreemdelingen op de Zuidelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en de renaissance*, p. 220.

⁴⁴⁸ Ibidem, p. 221.

⁴⁴⁹ S. Kiechel, *Die Reisen des Samuel Kiechel*. Stuttgart, K.D. Haszler, 1866, p. 39.

dan bedoeld het aangeven van datum en plaats van schrijven bovenaan iedere folio, onder de vorm van bijvoorbeeld: “Laus deo anno 1567 adi primo a aoust.”⁴⁵⁰ Dan nog blijkt dit geen zuiver Latijn te zijn en is het eerder een mengeling van Frans, Latijn en Italiaans. In hoeverre dit beschouwd kan worden als kennis van talen, hoeven we ons geen illusies te maken. De overige koopmansboeken werden allen in het Nederlands opgemaakt en vertonen geen of weinig teken van kennis van andere talen. Ik wees overigens ook al op de mogelijke gelijkenissen tussen Moriel en de werken van onder andere Ympyn en Mennher. Ook dit suggereert dan dat er een zekere bekendheid met andere talen zal geweest zijn, aangezien deze schrijvers niet enkel in het Frans, maar ook in het Duits, Latijn en Italiaans publiceerden. Net zoals de Roover besloot dat Ympyn, door het opstellen van zijn welbekend traktaat, kan mijns inziens besloten worden dat Jehan Moriel ook een man was met “markante intellectualiteit”, die beschikte over een grote handelskennis.⁴⁵¹

Ook hier wordt opnieuw de vraag beantwoord of de kennis van dit bepaald onderdeel een vaste plek moest krijgen in het instrumentarium van de handelaar. Het antwoord is dubbelzinnig, want zo was het niet even bruikbaar voor alle handelaars. Een internationaal ingesteld handelaar zal hier veel meer baat bij gehad hebben dan een lokaal ingeplante kleinhandelaar. Dan nog, kan het altijd handig geweest zijn voor kleine handelaars om meerdere talen te kennen, omdat dit dan ook verkoopsmogelijkheden bood bij vreemde kooplieden die in hun stad vertoefden.

---

⁴⁵⁰ SAA, IB2899, folio 1 verso.

⁴⁵¹ R. De Roover, “Een en ander over Jan Ympyn Christoffels, den schrijver van de eerste nederlandse handleiding over het koopmansboekhouden.” In: *Tijdschrift voor geschiedenis*. 1937 (52), p. 173.

3.10 Geloof en geluk

Alhoewel religie een belangrijk aspect was van het dagdagelijkse leven in de zestiende eeuw, zien we dat deze vaak ondergeschikt gemaakt werd aan de handelsbelangen. Ondergeschikt kan dan in sommige gevallen nog een verkeerd woordgebruik zijn. Meestal ging het om een op de achtergrond houden van het geloof, zonder het te miskennen. Zo werden bepaalde heiligenvereringen of liturgieën tijdens jaarmarkten voor zekere tijd geschorst om geen afbreuk te doen aan de symbolen en uit vrees voor schandalen. Met andere woorden, men wilde het geloof niet schenden en dus eerder in zijn geheel bewaren.⁴⁵² Dit uitte zich ook in de bouwwoede die de zestiende eeuw beheerste. Zo werd de Onze-Lieve-Vrouw kerk het symbool van de contrareformatie in de Nederlanden. Tegelijkertijd straalde een stad door bouwwerken als deze pracht en praal uit en had het een aantrekkend effect op buitenstaanders.⁴⁵³ Eerder werd ook al gewezen over het aandeel van het stadsbestuur in de relatieve godsdienstvrijheid die Antwerpen doorheen de eerste driekwart van de zestiende eeuw beheerste.

Maar al te vaak werd geponeerd dat het protestanten waren die de drijvende kracht waren achter de opkomst van de kapitalistische mentaliteit in de vroegmoderne periode. Het waren zij die het nodige kapitaal bezaten, investeerden en hoogstaande opleidingen genoten. Het tegenovergestelde is evenzo juist, velen bekeerden zich immers tot het protestantisme eens ze een economisch veilige positie bereikt hadden. Wat immers centraal staat in deze discussie is de positie van de handel en de mentaliteit van degenen die deze bedreven. Zo is het mijns inziens niet zo belangrijk de eer voor de groei van de Antwerpse en internationale markt in de zestiende eeuw toe te dragen aan het protestantisme. Centraal stonden immers enerzijds de handelaars en kooplui, en anderzijds de overheden, die beslisten of ze al dan niet repressief optraden ten opzichte van de confessies.⁴⁵⁴ Het protestantisme droeg op zijn manier wel bij aan de bloei van het economische bedrijf, zij het door betere scholing, een groter geloof in vooruitgang of strengheid. Dit is echter een discussie die ons te ver zou drijven en die verder niet uitgewerkt wordt in deze scriptie.

---

⁴⁵² Ibidem, p. 547.

⁴⁵³ K. De Jonge, "Civic Prestige. Building the City 1580—1700." In: *Unity and discontinuity*. David Brown Co, pp. 211-212, 232.

⁴⁵⁴ M. Weber, *De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme, gevolgd door De protestantse sekten en de geest van het kapitalisme*. Leuven, Acco, 1990, pp. 13-15.

Dat religie en geloof ook een rol speelden in het leven en het handel drijven van handelaars blijkt ook uit het koopmansboek van Moriel. Zo werd de gratie van god verzocht om alles vlot te laten verlopen. Jehan Moriel stelt het, bij het aanvatten van zijn boekhouding, als volgt: “Dieu nous donne bonne fortune de tout traffiquer a son honneur et n(ost)re salut.”⁴⁵⁵ Met deze leuze onderscheide hij zich van volgelingen van andere confessies en bestendigde hij de officiële godsdienst van handelaars, namelijk het katholicisme. Door dit neer te pennen hoopte hij ook op een goede afloop van de zaken te Antwerpen. Anders gezegd, hij hoopte dat het lot hen gunstig gezind was en dat ze gespaard bleven van rampspoed. Het ging dus ook om het besef, van de handelaars uit, dat ze niet alles ten allen tijde in handen konden hebben en dat ze dus ook ondergeschikt waren aan contingenties.⁴⁵⁶ Bovenstaande geciteerd fragment uit de boekhouding van Moriel, blijkt een bijna letterlijk overgenomen te zijn uit het standaardwerk over boekhouding van Valentin Mennher. Zo schreef hij bij het aanvatten van zijn eerste voorbeeldjournaal over het jaar 1564: “Dieu me donne la grace de tout bien gouverner à son honneur, et nostre salut. Amen.”⁴⁵⁷ Het enige verschil tussen beide zijn de persoonlijke voornaamwoorden en het gebruik van het woord “Amen”. Ook dit is dus opnieuw een punt van gelijkenis tussen enerzijds het koopmansboek van Moriel en anderzijds het boekhoudkundig traktaat van Mennher. Ook Ympyn toonde eerder al voor dat de gratie gods verzocht diende te worden vooraleer men besloot aan handel te doen. Op de eerste pagina van het voorbeeldjournaal, dat in de *Nouvelle Instruction* van 1543 inbegrepen is, werd door de opsteller ervan god ook aanroepen. Letterlijk staat er te lezen: “Plaise a Dieu me voulloir donner gaignage et prosperité, et me deffendre de mauvaïse fortune, perte, et domaige. Amen.”⁴⁵⁸ Dus kunnen we algemeen besluiten dat het een gewoonte was om god te aanroepen om zo ongeluk te vermijden. Wie dat niet deed, zou onherroepelijk in het ongeluk gestort worden, door de afwezigheid of afwijzing van god.

Dat Jehan Moriel, en wie weet een breder geheel van handelaars, verder ook nog begaan was met de eigen zielsrust en sociale verantwoordelijkheid, wordt bevestigd doordat in het

---

⁴⁵⁵ SAA, IB2899, folio 1 verso.

⁴⁵⁶ J.A. Goris, *Etude sur les colonies marchandes méridionales*, pp. 548-549.

⁴⁵⁷ V. Mennher, *Pratique pour brièvement apprendre à ciffre et à tenir livres de comptes, avec la règle de cols et geometrie*. 1565, folio 2 van het journaal.

⁴⁵⁸ J.C., Ympyn, *Nouuelle instruction, et remonstration de la tres excellente siece du liure de compte, pour compter et mener comptez*. Antwerpen, Gilles Copyns, 1543, p. 1 van het voorbeeldjournaal.

onkostenboek een uitgave ten voordele van de armen opgetekend werd. Letterlijk staat er “Adi 2 julet aulx povres pour dieu fl. 1-0-0” te lezen.⁴⁵⁹ Hiermee werd het sociaal engagement en de verantwoordelijkheid ten aanzien van god herleid tot een boekhoudkundige post. Voor zichzelf had de handelaar nu een bewijs dat hij zich moreel verantwoord gedragen had ten aanzien van de minderbedeelden. De omvang van de som kan ook niet aangeduid worden als zijnde riant. Het gaat dus eerder om een beperkte bijdrage aan een maatschappij die eigenlijk niet de hunne was. Het tijdstip waarop de aalmoes geschonken werd kan ons misschien ook iets meer vertellen over de geestestoestand van de bedrijfsleiders. Het werd namelijk gedaan op 2 juli 1568, wat slechts een maand voor het eind van de boekhoudposten was. Misschien dreigde een neigend faillissement te Antwerpen en wilde men daarom de gunst van god verzoeken. Natuurlijk blijft dit speculatie, waarschijnlijk zal nooit geweten zijn waarom men dit deed, zij het om zichzelf te verbeteren, uit sociale druk, om god gunstig te stemmen, etc.

Ook Cattelyne van Honstum blijkt het katholieke geloof aangehangen te hebben. Dit uit zich door het opnemen van het symbool bij uitstek van het katholicisme, namelijk het kruis. Onder dit kruis werd ook nog bevestiging gegeven door aan te vatten met “Laus deo 7 jullyus a(nn)o 1600. In den naeme des Heeren amen...”.⁴⁶⁰

God bleek ook een belangrijk aanspreekpunt wanneer men besloot goederen te verzenden en daarvoor een verzekering aanging. Zo verzond Jehan Moriel op 20 januari 1568 drie pakketten van Antwerpen naar Dantzig en deed hierbij opnieuw beroep op de gratie gods. “Le 20e susdit jay envoyés au nom de dieu... Dieu la conduye...”⁴⁶¹ Het afsluiten van een verzekering betekende dus geen zekerheid voor de handelaars. De redenen daarvoor zijn duidelijk en werden hierboven al eerder aangehaald.⁴⁶²

Geloof was blijkbaar niet voor alle handelaars een prioriteit in hun boekhouding en dus maakten sommigen er geen enkele verwijzing naar. Zo is god nergens te bespeuren in de boekhouding, of beter gezegd het notitieboekje, van Peter Janssen-Houbraken.⁴⁶³ Het bedrijf

---

⁴⁵⁹ SAA, IB2899, folio 15 verso.

⁴⁶⁰ SAA, IB2927, folio 1 recto.

⁴⁶¹ SAA, IB2899, folio 6 verso.

⁴⁶² Zie “3.7 Transport”.

⁴⁶³ SAA, IB2956, passim.

zoals Moriel het verbeeld in zijn boekhouding was relatief gezien ook een paar maal groter dan de andere bedrijven waarvan we de boekhouding ter hand namen. Vandaar dat er ook de mogelijkheid bestond dat er meer kon misgaan, in tegenstelling tot de kleinere bedrijfjes die een beperking aan ongeluk in de hand werkten door het klein houden van het bedrijf. Het aanroepen van god en het goed willen voorkomen in de sociale omgeving door geven van aalmoezen, speelt dus voor een groot deel in op het besef dat men zelf niet in een minderbedeelde situatie wilde verkeren. Het wijst ook op een vorm van bekommernis van de handelaar ten opzichte de sociaal lager geplaatsten. Jehan Moriel was met andere woorden niet blind voor de sociale en economische malaise die anderen ook kon treffen in tijden van economische en commerciële voorspoed voor zichzelf.

Eerder werd ook al gewezen op de soms ongelooflijke voorspellingen en astrologische constellaties die gebruikt werden om de koersgang van bepaalde goederen voor te stellen. Hieraan zien we dan ook dat handel niet altijd voor de meest rationelen onder de handelaars was, maar de een factor als geluk een grote rol bleef spelen. Het ging als het ware om een samengaan van gezond verstand enerzijds en anderzijds een ongebreideld geloof dat door een ver doorgedreven rationaliteit de prijzen van de toekomst kon voorspellen. In veel opzichten komt dit grotendeels overeen met beurspeculatie uit onze tijd. Men probeerde lang op voorhand te ontdekken hoe prijzen zouden evolueren in de toekomst, maar een vaststaande zekerheid kon men hieromtrent nooit hebben. Deze zogenaamde “prognosticaties” boden net als het geloof in god dus nooit een verzekerde toekomst, enkel een mogelijke uitweg. Ook dit was opnieuw een uitloper van de speculatieve maatschappij waarin men in de zestiende eeuw lijkt geleefd te hebben.⁴⁶⁴

---

⁴⁶⁴ R. Ehrenberg, *Capital and finance in the age of the renaissance: a study of the Fuggers and their connections*, pp. 240-242.

4. Algemene conclusie

De vooropgestelde doelstelling van deze scriptie was het onderzoeken of aan de hand van enkele koopmansboeken het mogelijk was te achterhalen of er zoiets bestond als een algemene commerciële praktijk in het zestiende eeuwse Antwerpen. Nu kunnen we, op basis van de gebruikte bronnen en aangevuld met de nodige literatuur, besluiten dat er alleszins sprake was van een zekere algemene commerciële praktijk, maar dat deze paradoxaal genoeg niet algemeen verspreid was. Er was met andere woorden een uitgebreide commerciële instrumentendoos, maar niet elke handelaar gebruikte alle instrumenten die ter zijner beschikking gesteld stonden. Om het met een welgekend spreekwoord te stellen, het doel heiligde voor de handelaars de middelen. Met een bepaalde doelstelling voorop, met name ofwel het uitbouwen van een groot handelsnetwerk met factors en personeel verspreid over filialen te Antwerpen, Lyon en Dantzig zoals de Firma Moriel ons voortoonde, ofwel een eerder kleinschalig lokaal opererend eenmansbedrijf op poten zetten, kon men al gauw een selectie maken uit de middelen die hiervoor noodzakelijk waren. De doelstelling bepaalde dus met andere woorden in welke mate een koopman zich familiair diende te maken met de handelspraktijk, zoals die toen ter beschikking was. Net zoals de historicus beroep kan doen op verscheidene instrumenten om de historische praktijk te bedrijven, evenzo heeft de koopman de keuze uit een gelijkaardig kleurpalet dat we de commerciële praktijk noemen. Het volgende citaat is hier daarom zeker op zijn plaats: “deze ontwikkeling van den Antwerpschen handel is gewis eene van de belangrykste historische daedzaken der XVIIe eeuw...”⁴⁶⁵ Kennis van de handel in het zestiende eeuwse Antwerpen leert ons dus belangrijke eigenschappen kennen over eigentijdse gebruiken.

Het archieffonds de Insolvente Boedelskamer leerde ons, dat het van onschatbare waarde is voor een onderzoek naar de handelspraktijk te Antwerpen in het Ancien Régime. Dat is ook de reden waarom in het verleden, het heden en wellicht ook de toekomst het onderhevig zal blijven aan studies van onder andere sociaal-economische aard. De koopmansboeken zoals deze die hier ter hand genomen werden, zijn slechts een fractie van de totale schat aan informatie die het ons verder nog bieden kan. Overigens staat het symbool voor de speculatieve mentaliteit van de vroegmoderne periode.

---

⁴⁶⁵ F.H. Mertens en K.L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen, deel IV*, pp. 163-164.

Het onderzoek naar wat nu juist de invulling dient te zijn van het begrip commerciële praktijk toonde ons dat geldhandel slechts een beperkt onderdeel hiervan vormde. De handelspraktijk op zich is ruim, om niet te zeggen onbeperkt. Een koopman kon zich in de zestiende eeuw beroepen op kennis van enkele van de beschreven technieken en praktijken, maar dan nog werd de invulling hiervan vaak door hem zelf gegeven. Hij diende zich dus met andere woorden niet te houden aan het vormpatroon zoals dat hierboven beschreven staat. We legden de boekhouding van Jehan en Mathieu Moriel naast deze van bijvoorbeeld Peter Janssen-Houbraken en meteen viel een groot verschil op. De kennis van de commerciële praktijk zal bij de eerste vele malen groter geweest zijn dan bij de laatste. De economische rationaliteit van Moriel was dus anders dan die van de personen uit de andere bronnen. Bij Moriel, net als bij de anderen werden immers keuzes gemaakt, afhankelijk van de meerwaarde die het hen uiteindelijk zou bieden.

Vooraleer men een bedrijf startte, kon men bedenken in welke goederen men wilde handelen. Een groothandelaar diende daarom te beschikken over een relatief grote productkennis, in tegenstelling tot de eerder gespecialiseerde kleinhandelaar. Ook was het noodzakelijk voor een koopman om op bepaalde momenten, en wellicht wanneer de andere partij minder goed gekend was, om vindingrijk te zijn. Hiermee wordt dan bedoeld dat gevarieerd werd in de waarde die op producten gekleefd werd, afhankelijk van de persoon en het moment.

De keuze van de juiste boekhouding die bij de omvang van het bedrijf paste, was ook al een belangrijke eerste stap. De opleiding wat betreft rekenen, lezen en schrijven bepaalde voor een groot deel al de uitwegen die de handelaar hiervoor had. Ofwel koos hij een gemakkelijker te onderhouden enkelvoudige of een minutieus uitgebreide dubbelvoudige boekhouding. De boeking van posten, hebben we gezien, vergde een zekere kennis van munten, maten en gewichten. Ook hier was de omvang van de kennis opnieuw beperkt door de doelstelling die er aan gekoppeld werd. Een kleinhandelaar in stoffen diende niet de marktprijzen van bijvoorbeeld Sevilla te kennen. Een groothandelaar, zoals Moriel, diende zijn blik daarentegen wel altijd ruim te houden.

De boekhouding geeft ons ook een idee over de verkoopstechnieken die gehanteerd werden door zestiende eeuwse handelaars. Voor het bedrijf Moriel en het nagelaten koopmansboek zagen we dat een relatief groot spectrum aan verkoopsmogelijkheden werd gebruikt. Vandaar dat het koopmansboek van Moriel voor dit onderzoek een uitzonderlijk rijke bron bleek te zijn. De overige bronnen toonden ons een eerder eenvormig, repetitief transactiepatroon, dat in het niets valt in vergelijking tot de transacties uit de Moriel-boekhouding.

Afhankelijk van de bovenstaande keuzes die gemaakt werd, kon een overzicht gecreëerd worden van goederen en personeel die zich in het bedrijf bevonden. De mate waarin men zijn bedrijf geografisch en commercieel gezien wilde spreiden, bepaalde ook voor een groot deel het personeelsbestand waarover men diende te beschikken. Zo was er het onderscheid tussen ondergeschikt personeel, gesalarieerde factoren en onafhankelijke tussenpersonen.

Al deze personen maakten een onderdeel uit van de onderneming in zijn geheel. We zagen dat bedrijfsleiders enkele mogelijkheden hadden, wilden ze een bedrijf starten, om een bepaalde structuur mee te geven. Zo kon onder andere geopteerd worden voor een eenmansbedrijf, een vennootschap of een compagnie. Dit waren dan ook de meest voorkomende vormen van bedrijfsstructuren in de vroegmoderne periode.

Het aangaan van risico's en tegelijkertijd het toch zoveel mogelijk willen beperken hiervan, werd heel goed gerepresenteerd in de manier waarop men aan transport wilde doen. Zo kon men kiezen voor een land-, water- of zeeweg. Hierbij kon men zich laten verzekeren, ofwel liet men alles over aan de gratie gods en nam men het totale risico, met gevaar op grote verliezen.

Tenslotte haalden we ook het belang van kennis van talen, het kunnen onderhouden van een uitgebreide correspondentie en het al dan niet geloven in een hogere kracht of geluk aan, als deelfactoren van de commerciële praktijk. Ook deze bepaalden mee wat het uiteindelijke resultaat van het gevoerde bedrijf was.

Kortom kunnen we dan besluiten dat de resultaten die voortkwamen uit dit onderzoek niet zomaar naast ons neergelegd kunnen worden.

In eerste instantie dient het belang van een bron als het koopmans(leer)boek van Moriel aangestipt te worden. In bijlage werd daarom de volledige tekst van het Franstalige koopmansboek getranscribeerd. De bron toont ons een bijna volledig overzicht van hoe de internationale handel vanuit Antwerpen in de zestiende eeuw hoorde bedreven te worden, vanuit het standpunt van een oorspronkelijk Frans handelaar. Ze biedt ons informatie over boekhouding in het algemeen en dubbel boekhouden in het bijzonder; over de courant gebruikte maten, gewichten en munten; over de handel in zowel roerend als onroerend goed; over de geld- en krediethandel; over organisatievormen, tussenpersonen en ondergeschikt personeel; over de manier waarop goederen getransporteerd en verzekerd werden; over het belang van buitenlandse correspondenten, de talenkennis en de geloofsovertuiging van de handelaar. Kortom, de boekhouding van Moriel, aangevuld met de eenvoudigere

koopmansboeken, leert ons hoe de handelspraktijk er in de zestiende eeuw uitzag. Tegelijkertijd bood het koopmansboek ons een blik op hoe de commerciële institutie door de zaakvoerders geïnterpreteerd werd. Met andere woorden, de firma Moriel was een organisatie, die bestond uit een samenvoeging van individuen met gemeenschappelijke doelen, namelijk het maken van winst en uiteindelijk het kunnen overleven in een uiterst complexe handelswereld.⁴⁶⁶ Ook moet nog gewezen op de waarde van het Moriel-boek als zijnde een bijna volledig theoretisch voorbeeld van de handelspraktijk. Met andere woorden, het heeft dus ook een belangrijke waarde als koopmansleerboek. Ook voor ons, bijna-historici en volwaardige historici geeft het een uitzonderlijk genuanceerd beeld van de handelspraktijk van de vroegmoderne periode.

Ten tweede konden we daarom besluiten dat er wel degelijk een algemene instrumentarium of commerciële praktijk bestond, maar dat die, zoals de verschillende boekjes ons tonen, niet algemeen verspreid was onder het handelsvolk. De theorie die bestond over het drijven van handel diende dus niet door elke handelaar afzonderlijk gekend te zijn. Centraal stond de doelstelling of economische rationaliteit, met name het soort van handel dat men wilde bedrijven. Een grondige kennis van alle onderdelen van de handelspraktijk, zoals die in de scriptie uitgewerkt staan, was vereist indien men een grootschalig bedrijf met verschillende grensoverschrijdende filialen wenst op te zetten. Een veel beperktere kennis volstond indien men enkel een lokale of regionale kleinhandel op poten wilde zetten. Respectievelijk komt hiermee overeen een bedrijf zoals dat van Moriel en bijvoorbeeld Peter Janssen-Houbraken. Algemeen kan hierbij dan ook besloten worden dat een handelaar nooit genoeg kon weten. Hoe meer kennis hij immers had over alle commerciële en juridische aangelegenheden, des te meer hij er zijn voordeel kon uit halen. Het is deze besluitvorming, namelijk de keuzes die individuele handelaars maakten, die als het ware een soort van zekerheid bood in de zoektocht naar hun doel. Met andere woorden, handelaars konden door hun beslissingen verandering op een grotere schaal teweeg brengen, of zoals North het verwoordde: “Institutional change, therefore, is a deliberate process shaped by the perceptions of the actors about consequences of their actions. The immediate vehicle by which the actors attempt to shape their environment is by altering the institutional framework in order to improve their (and their organizations’) competitive position.”⁴⁶⁷ Door hun acties veranderde de gehele ruimte van de

---

⁴⁶⁶ D.C. North, “Institutions and the performance of economies over time”, p. 22

⁴⁶⁷ Ibidem, p. 22.

commerciële praktijk dus ook mee.

Ten derde werd de vraag, of koopmansboeken een spiegel kunnen zijn op de handelsverhoudingen van een bepaalde tijd, bevestigd. Ook hier bepaalde opnieuw de grootte en de complexiteit van het bedrijf de mate waarin een boekhouding ons iets kan leren over de handelspraktijk. Hoe uitgebreider de bronnen, hoe uitgebreider de studie die er mee kan verricht worden. Het koopmansboek van Moriel toonde dit aan. Zonder dit zou het nodig geweest een groot aantal minder zeggende bronnen naast elkaar te leggen. Economische rationaliteit, in verschillende graden, was een van de belangrijkste kenmerken die deze boekhoudingen bezaten en geld was het meest geschikte medium voor deze economische berekeningen.⁴⁶⁸ Individuele bronnen als deze boden een uitzonderlijk standpunt, want net zoals steden verbonden werden via onderlinge netwerken, zo had ook elke handelaar en zijn boekhouding een bepaalde positie in een kleinschaliger handelsnetwerk.⁴⁶⁹

Ten vierde leerden we ook dat de situatie in Antwerpen op zich niet uitzonderlijk was, maar dat het slechts ging om een punt in een lange evolutie. Een evolutie in de handelspraktijk die al vele eeuwen eerder startte, maar die een cumulatiepunt kende in het zestiende eeuwse Antwerpen. Hierna zette deze evolutie zich verder, maar niet in dezelfde stad. Antwerpen deemsterde geleidelijk weg en werd opgevolgd door onder andere Amsterdam en Londen.

---

⁴⁶⁸ M. Weber, *Economy and Society: an outline of interpretive sociology, volume 1*, pp. 85-86.

⁴⁶⁹ D.J. Harreld, "Merchants and international trade networks in the sixteenth century.", p. 14.

5. Bibliografie

5.1 Onuitgegeven bronnen

Stadsarchief Antwerpen

Certificatieboeken

CERT 26 folio 353 en 453

CERT 32 folio 21 v°, 36 r°, 174 v°, 226 r°, 276 v°

Historische Nota's

PK#3472 Henry De Grootte

“Auteurs van leerboeken van boekhouding”

PK#3534 J. Cuypers

“Geeraard Gramaye. Sociaal-economische studie van een Antwerpse persoonlijkheid uit de tweede helft der XVIIE eeuw. Ca.1525-ca.158

Insolvente Boedelskamer

IB#2830 Goyart Janssen

IB#2899 Jehan en Mathieu Moriel

IB#2927 Cattelyne van Hontsum

IB#2956 Peter Janssen-Houbraken

Parochieregisters

Huwelijken, St.-Jacob 1568-1601

Poortersboeken

LZ29 1533-1608

5.2 Uitgegeven bronnen

“De haardtelling van 1526” In: *Antwerpsch Archievenblad*, Antwerpen, Dienst der Stadsarchieven, (14)

“Politierglement van de Beurs” In: *Antwerpsch Archievenblad*, Antwerpen, Dienst der Stadsarchieven, 1931.

5.3 Literatuur

Antwerpen in de XVI de eeuw. Antwerpen, Uitgeverij Mercurius, 1975, 590 p.

Dictionnaire portatif de commerce. Luik, C. Plomteux, 1770, 4 vols.

Historique de la Bourse de fonds publics et de change d'Anvers, des agents de change anversoïis et de leur commerce. Antwerpen, Commission de la Bourse, 1955, 88 p.

Micro Robert. Dictionnaire du Français primordial. Parijs, Le Robert, 1971.

ALLDRIGDE, (W.J.). *The universal merchant in theory and practice*. Philadelphia, Francis and Robert Bailey, 1797.

ARLINGHAUS, (F.). "Bookkeeping, Double-entry Bookkeeping." In: *Medieval Italy: An Encyclopedia, vol. 1*. New York, Routledge, 2004, pp. 147-150.

ART, (J.) en VANHAUTE, (E.). *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 19de en de 20ste eeuw*. Gent, Mens & Cultuur, 2003.

ASAERT, (G.). “De papiermolen van linkeroever. Een hommage aan Henry L.V. De Groote.” In: *Lezing Genootschap voor Antwerpse Geschiedenis*, 7 april 2009. In: < <http://www.gvag.be/lezingen/2009-2/de-papiermolen-van-linkeroever/> >, geraadpleegd op 12 maart 2010.

ATTMAN (A.). “The bullion flow between Europe and the east. 1000-1750.” In: *Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis*, 20 (1981), 149 p.

BALL, (J.N.). *Merchants and Merchandise. The expansion of trade in Europe 1500-1630*. Londen, Croom Helm, 1977, 226 p.

BAETENS, (R.). *De nazomer van Antwerpens welvaart: de diaspora en het handelshuis De Grootte tijdens de eerste helft der 17de eeuw*. Gemeentekrediet van België, 1976.

BLANCHARD, (I.). *The International Economy in the "Age of the Discoveries", 1470-1570. Antwerp and the English Merchants' world*. Stuttgart, Steiner Franz Verlag, 2009, 288 p.

BLANCHARD (I.). "Credit and commerce: from the Mediterranean to the Atlantic in the sixteenth century." In: DIEDERIKS (H.) en REEDER (D.). *Cities of finance*. Amsterdam, North-Holland, 1996, pp. 21-34.

BLONDE, (B.). *Bossche bouwvakkers en belastingen. Nadenken over economische groei, levensstandaard en sociale ongelijkheid in de zestiende eeuw*. In: < http://www.lowcountries.nl/papers/2005-3_blonde.pdf >, geraadpleegd op 9 april 2010, paper Universiteit van Antwerpen en het Centrum voor Cultuur en Stadsgeschiedenis, maart 2005, 19 p.

BLONDE, (B.) en LIMBERGER, (M.). "De gebroken welvaart" In: VAN UYTVEN, (R.) e.a. (eds.), *De geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*. Zwolle, 2004, pp. 307-330.

BOITEUX, (L.A.). *La fortune de mer, le besoin de sécurité et les débuts de l'assurance maritime*. Parijs, SEVPEN, 1968, 225 p.

BOUMANS, R. *Het Antwerpse stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden*. Gent, 1965.

BOUSSE, (A.). "Het Historisch gebeuren." In: *Antwerpen in de XVIde eeuw*. Antwerpen, Mercurius, 1975, pp. 21-36.

BRAUDEL, (F.). *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe- XVIIIe siècle. I, Les structures du quotidien : le possible et l'impossible*, Parijs, Colin, 1979.

BRAUDEL, (F.). *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe- XVIIIe siècle. II, Les jeux de l'échange*, Parijs, Colin, 1979.

BRAUDEL, (F.). *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe- XVIIIe siècle. III. Le temps du monde*, Parijs, Colin, 1979, 544 p.

BRAUDEL, (F.). *The Mediterranean and the mediterranean world in the age of Philip II*, vol. I. University of California Press, 1996, 642 p.

BROWN, (R.), ed. *A history of accounting and accountants*. New York, Kelley, 1971, 459 p.

BRULEZ, (W.). “De handelsbalans der Nederlanden in het midden van de 16de eeuw.” In: *Studia historica Gandensia*, Gent, RUG, 66 (1967), pp. 278-310.

BRULEZ, (W.). *De firma Della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16e eeuw*. Brussel, Koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, 1959, 634 p.

BRULEZ, (W.). “L’exportation des Pays-Bas vers l’Italie par voie de terre au milieu du XVIIe siècle.” In : *Annales. Histoire, Sciences Sociales*. 1959 (3), pp. 461-491.

BURKE, (P.). *Antwerp, a metropolis in comparative perspective*. Antwerpen, Snoeck-Ducaju, 1993, 84 p.

CARRUTHERS, (B.G.) en ESPELAND, (W.N.). “Accounting for Rationality: Double-Entry Bookkeeping and the Rhetoric of Economic Rationality.” In: *The American Journal of Sociology*. Juli 1991 (97), pp. 31-69.

CHLEPNER, (B.S.). "L'Etranger dans l'histoire économique de la Belgique." In : *Revue d'histoire économique et sociale*. Parijs, Rivière, 1931 (11), pp. 659-734.

CONARD, (S.). *De situatie van de Lombarden in de Zuidelijke Nederlanden van de zestiende eeuw*. Onuitgegeven licentiaatsscriptie Universiteit Gent, 2004.

COORNAERT, (E.). “les marchands dans les échanges entre la France et Anvers au 16e siècle.” In: *Revue d'histoire économique et sociale*. 1959, 37(4), pp. 407-427.

COORNAERT, (E.). “Grand capitalisme et économie traditionnelle à Anvers au XVIIe siècle.” In: *Annales d'histoire économique et sociale*, 1936 (8), pp. 127-139.

COORNAERT, (E.). “La genèse du système capitaliste: grand capitalisme et économie traditionnelle à Anvers au XVIIe siècle.” In: *Annales d'histoire économique et sociale*. Parijs, Colin, 1936 (37), pp. 127-139.

COPPENS, (J.A.). *Nieuwe beschrijving van het bisdom van 's Hertogenbosch: naar aanleiding van het Katholijk meijerisch memorieboek van A. Van Gils. Over de landelijke dekanaten, Heusden, Hilvarenbeek, Orthen en Oss.* 's Hertogenbosch, Demelinne, 1843.

COTRUGLI, (B.). *Della mercatura et del mercante perfetto.* Brescia, Libreria del Bozzola, 1602.

CRIVELLI, (P.). *Double-entry book-keeping: by Luca Pacioli; an original translation.* Londen, Institute of bookkeepers, 1966, 91 p.

CUYPERS, (J.). *Geeraard Gramaye : sociaal-ekonomische studie van een Antwerpse persoonlijkheid uit de tweede helft der XVIde eeuw (1525-1582).* Onuitgegeven licentiaatverhandeling RUG, 1948, 197 p.

DANNET, (T.). *The description of the Low countreys and of the prouinces thereof, gathered into an epitome out of the historie of Lodouico Guiccardini.* Londen, 1593. Vertaling van *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* van GUICCIARDINI, (L.).

DA SILVA, (J.G.). *Stratégie des affaires à Lisbonne entre 1595 et 1607 : lettres marchandes des Rodrigues d'Evora et Veiga.* Parijs, Colin, 1956, 442 p.

DA SILVA, (J.G.). *Banque et crédit en Italie au XVIIe siècle.* Parijs, Klincksieck, 1969, 2 vols.

DAY, (J.). *Money and finance in the age of merchant capitalism 1200-1800.* Malden, Blackwell Publishers Inc., 1999, 176 p.

DE FELICE, (F.B.). *Encyclopédie ou Dictionnaire universel raisonné des connoissances humaines, Volume 7.* Yverdon, 1771.

DE GROOTE, (H.L.V.). "De zestiende-eeuwse drukken over boekhouden en handelsrekenen hoofdzakelijk in betrekking met Antwerpen." In: *De Gulden Passer.* 1971 (19), pp. 6-27.

DE GROOTE, (H.L.V.). *Zeeassurantie te Antwerpen en te Brugge in de zestiende eeuw.* Antwerpen, De Branding, 1975, 178 p.

DE GRUYSE, (K.). *De Antwerpse fortuinen: kapitaalocculumatie, -investering en -rendement te Antwerpen in de 18de eeuw.* Antwerpen, Universiteit, 2006.

DE JONGE, (K.). “Civic Prestige. Building the City 1580—1700.” In: *Unity and discontinuity*. David Brown Co, pp. 209-251.

DE KEYSER, (J.). *De visie van vreemdelingen op de Zuidelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en de renaissance*. In: <
<http://www.scriptieprij.be/uploads/documentenbank/52c4ca151e7666d265b1d604a90554f6.pdf>>, geraadpleegd op 20 maart 2010. Onuitgegeven masterscriptie Universiteit Gent, promotor T. De Hemptinne, 2007, 305 p.

DENUCE, (J.). *Afrika in de XVIe eeuw en de handel van Antwerpen*. Antwerpen, De Sikkel, 1937, 122 p.

DENUCE, (J.). *Koopmansleerboeken van de XVIe en XVIIe eeuwen in handschrift*. Antwerpen, Standaard, 1941, 213 p.

DENUCE, (J.). *De Hanze en de Antwerpsche handelscompagnieën op de Oostzeelanden*. Antwerpen, De Sikkel, 1938, XXXII, 159 p.

DENUCE, (J.). *Inventaire des Affaitadi: banquiers italiens à Anvers de l'année 1568*. Antwerpen, De Sikkel, 1934.

DENUCE, (J.). “De Insolvente Boedelskamer.” In: *Antwerpsch Archievenblad*, serie 2, 1928 (3).

DENUCE, (J.). “De Insolvente Boedelskamer en het Antwerpsch Economisch Archief.” In: *Antwerpsch Archievenblad*. 1932, pp. 211-235.

DENUCE, (J.). *Italiaansche koopmansgeslachten te Antwerpen in de XVIe - XVIIIe eeuwen*. Mechelen, Het Kompas, 1934, 181 p.

DENUCE, (J.). “De Beurs van Antwerpen, oorsprong en eerste ontwikkeling, 15e en 16e eeuwen.” In: *Antwerpsch Archievenblad*. Antwerpen, Dienst der Stadsarchieven, 1931, pp. 82-96.

DE MEESTER, (J.). “De gebruiks- en meerwaarde van poortersboeken voor historici: casus: Antwerpen in de zestiende eeuw..” In: *Vlaamse stam: tijdschrift voor familiegeschiedenis*, 2007, 43(3), pp. 276-288.

DE PRADA, (V.). *Lettres marchandes d'Anvers*. Parijs, SEVPEN, 1960, 4 vols.

DE ROCK, (J.), PUTTEVILS, (J.) en STABEL, (P.). "Handelsnetwerken, stedelijke ruimte en culturele omgeving in het 16de-eeuwse Antwerpen." In: VAN GELDER, (M.) en MIJERS, (E.) *Internationale handelsnetwerken en culturele contacten in de vroegmoderne Nederlanden*. Maastricht, Shaker Publishing, 2009, pp. 27-43.

DE ROOVER, (R.). "Aux origines d'une technique intellectuelle: la formation et l'expansion de la comptabilité à partie double." In: *Annales d'histoire économique et sociale* 9, 1937, pp. 171-193 en 270- 297.

DE ROOVER, (R.). "Een en ander over Jan Ympyn Christoffels, den schrijver van de eerste nederlandsche handleiding over het koopmansboekhouden." In: *Tijdschrift voor geschiedenis*. 1937 (52), pp. 163-179.

DE ROOVER, (R.). *Jan Ympyn. Essai historique et technique sur le premier traité flamand du comptabilité*. Antwerpen, 1928, 30 p.

DE ROOVER, (R.). *Business, banking, and economic thought in late medieval and early modern Europe*. Chicago (Ill.), University of Chicago press, 1974, 383 p.

DE ROOVER, (R.). "Anvers comme marché monétaire au XVIe siècle." In: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 31 (1953), Brussel, Société pour le progrès des études philologiques et historiques.

DE ROOVER, (R.). *L'évolution de la lettre de change : XIVe-XVIIe siècles*. Parijs, Colin, 1953, 240 p.

DE RUYSSCHER, (D.). "Constraints, Contractual Freedom and Enforcement: Marine Insurance in Antwerp (16th-17th Centuries)." In: Fifth-Flemish Dutch Conference on the Economic History of the Low Countries before 1850. Antwerpen, 2010, 26 p.

DE RUYSSCHER, (D.). "From Individual Debt Recovery to Collective Liquidation Procedures - New Ideas on Creditors' Rights in Sixteenth-Century Antwerp" In: PERÉZ, (S.) et al. *Turning points and breaklines*, München, Meidenbauer, pp. 193-206, 2009.

DE SMEDT, (O.). *De Engelse Natie te Antwerpen in de 16e eeuw, 1496-1582*. Antwerpen, De Sikkel, 1950-1954, 2 vols.

DEVOS, (G.), ASAERT, (G.) en SUYKENS, (F.). *De Antwerpse naties : zes eeuwen actief in haven en stad*. Tielt, Lannoo, 1993, 328 p.

DE VRIES, (J.) en VAN DER WOUDE , (A.). "Commercial Finance." In: *The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500 – 1815*. Cambridge, 1996, pp. 129-159.

DE WAAL, (P.G.A.). *Van Pacioli tot Stevin. Een bijdrage tot de leer van het boekhouden in de Nederlanden*. Roermond, Remen & Zonen, 1927, 318 p.

DINI, (B.). *Una pratica di mercatura in formazione (1394-1395)*. Firenze, Felice le Monnier, 1980.

DONNET, (F.). *Coup d'oeil sur l'histoire financière d'Anvers au cours des siècles*. Antwerpen, Buschman, 1927, 299 p.

DOURSTHER, (H.). *Dictionnaire universel des poids et mesures anciennes et modernes, contenant des tables des monnaies de tous les pays*. Brussel, M. Hayez, 1840, 603 p.

DUSSEAU, (J.C.G.). *Het koopmansboekhouden kort en duidelijk gemaakt en tevens ingerigt volgens den tegenwoordigen Koopmansstijl*. Amsterdam, Schalekamp, 1824, 126 p.

EDLER, (F.). *Glossary of Mediaeval Terms in Business. Italian series 1200-1600*. Cambridge (Mass.), Mediaeval academy of America, 1934, 430 p.

EDLER, (F.). "Le commerce d'exportation des sayes d'Hondschoote vers Italie d'après la correspondance d'une firme anversoise, entre 1538 et 1544." In: *Revue du Nord*, 22 (1936), 249-65.

EDLER, (F.). "The Van der Molen, commission merchants of Antwerp, 1538-1544: trade with Italy." In: *Medieval and historiographical essays in honor of J. W. Thompson*. Chicago, 1937, pp. 78-145.

EDLER, (F.). "Early examples of marine insurance." In: *The Journal of Economic History*. November 1945 (5), pp. 172-200.

EHRENBERG, (R.). *Le siècle des Fugger*. Ecole pratique des hautes études, VIe sectie. Centrum voor historisch onderzoek, S.E.V.P.E.N. 1955.

EHRENBERG, (R.). *Capital and finance in the age of the renaissance: a study of the Fuggers and their connections*. New York, Harcourt, Brace and Company, 390 p., < <http://www.archive.org/details/capitalandfinanc037633mbp> >, geraadpleegd op 24 april 2009.

EVANS, (A.), ed., PEGOLOTTI, (B.). *La pratica delle Mercatura*. Cambridge, The Mediaeval Academy of America, 1936, 443 p.

GASCON, (R.). *Grand commerce et vie urbaine au XVIe siècle: Lyon et ses marchands (environs de 1520-environs de 1580)*. Parijs, SEVPEN, 1971, 2 vols., 999 p.

GEIJSBEEK, (J.B.). *Ancient double-entry bookkeeping. Lucas Pacioli's treatise (A.D. 1494 – the earliest known writer on bookkeeping)*. In: < <http://www.archive.org/details/ancientdoubleent00geijuoft> >, geraadpleegd op 25 februari 2010, Denver (Col.), Geijsbeek, 1914, 182 p.

GELDERBLOM, (O.). “from Antwerp to Amsterdam: the contribution of merchants from the southern netherlands to the commercial expansion of Amsterdam (c. 1540-1609).” In: *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center*, 2003 26(3), pp. 247-282.

GELDERBLOM, (O.). *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*. Hilversum, Verloren, 2000, 350 p.

GELDERBLOM, (O.). *The Decline of Fairs and Merchant Guilds in the Low Countries, 1250-1650*. In: < http://www.lowcountries.nl/papers/2005-1_gelderblom.pdf >, geraadpleegd op 23 april 2010, paper Universiteit Utrecht, februari 2005, 47 p.

GELDERBLOM, (O.). *Entrepreneurship in the Golden Age of the Dutch Republic*. In: < http://www.lowcountries.nl/papers/2008-2_gelderblom.pdf >, geraadpleegd op 12 maart 2010, working paper Universiteit Utrecht, 25 april 2008, 47 p.

GELDERBLOM, (O.) en JONKERS, (J.). *Amsterdam as the cradle of modern futures and options trading, 1550-1650*. In: < <http://www.lowcountries.nl/workingpapers.php> >, geraadpleegd op 18 april 2010, paper Universiteit Utrecht, september 2003, 25 p.

GIJSEN, (M.). *Etude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567 : contribution à l'histoire des débuts du capitalisme modern.* Leuven, Universiteitsbibliotheek, 1967, 702 p.

GIOFRE, (D.). *Gênes et les foires de change : de Lyon à Besançon.* Parijs, SEVPEN, 1960, 292 p.

GRAMAYE, (G.). *Octroy van een seer schoone ende generale loterye.* Antwerpen, Guill. Silvius, 1567, In: < <http://books.google.be/books?vid=GENT900000061524> >, geraadpleegd op 17 september 2009.

GROTEFEND, (H.). *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit.* Hannover, Hahn, 1941, 216 p.

GORIS, (J.A.). *Etude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567 : contribution à l'histoire des débuts du capitalisme modern.* Leuven, Vystpruyst, 1925, 762 p.

GORIS, (J.A.). *Lof van Antwerpen. Hoe reizigers Antwerpen zagen, van de 15de tot de 20ste Eeuw,* Brussel, Standaard-Boekhandel, 1940, 227 p.

GUICCIARDINI, (L.). *Description de tous les Pais-Bas, autrement appellés la Germanie Inferieure, ou Basse Allemagne.* Antwerpen, C. Plantin, 1582, 495 p.

GUICCIARDINI, (L.). *Description de tous les Pais-Bas, autrement appellés la Germanie Inferieure, ou Basse Allemagne.* Antwerpen, Guillaume Silvius, 1568.

GUICCIARDINI, (L.). *Beschryvingh der Neder-Landen.* Amsterdam, Jacob van Meurs, 1662, 432 p.

GUNNAR, (D.). *Trade, trust and networks: commercial culture in Late Medieval Italy.* Lund: Nordic academic press, 1998, 355 p.

HANHAM, (A.). "A medieval Scots merchant's handbook." In: *The Scottish Historical Review*, Vol. 50, No. 150, deel 2 (1971), pp. 107-120.

HAEMERS, (J.) en STABEL, (P.). "From Bruges to Antwerp. International commercial firms and government's credit in the late 15th and early 16th century." In: SANZ AYAN (C.)

en GARCIA GARCIA (B.J). *Banca, crédito y capital : la Monarquía Hispánica y los antiguos Países Bajos (1505-1700)*. Madrid, Fundación Carlos de Amberes, 2006, pp. 21-37.

HAGERS, (J.). *Bouwstoffen voor de geschiedenis van het boekhouden in de Nederlanden*. Rotterdam, Delwel en co., 1903, 8 vols.

HARRELD, (D.J.). *High Germans in the Low Countries : German merchants and commerce in golden age Antwerp* . Leiden, Brill, 2004, 214 p.

HARRELD, (D.J.). “Merchants and international trade networks in the sixteenth century.” In: *XIV International Economic History Congress*. Helsinki, 2006, 14 p.

HASQUIN, (H.). *Gemeenten van België; geschiedkundig en administratief geografisch woordenboek*. Gemeentekrediet van België, 1980, 4 delen.

HAUSER, (H.). “Le capitalisme en France au XVIe siècle.” In: *Revue des Cours et Conférences*. 1922-1923 (24).

HUDSON, (P.). *History by numbers. An introduction to quantitative approaches*. Londen, Hodder Arnold, 2000, 278 p.

JANSEN, (L.). *De koophandel van Amsterdam : een critische studie over het koopmanshandboek van Jacques Le Moine de l’Espine en Isaac Le Long*. Amsterdam, Nieuwe uitgevers-maatschappij, 1946, 419 p.

JONGBLOET-VAN HOUTTE, (G.). “De belegering en val van Antwerpen belicht vanuit een koopmansarchief. Daniel van der Meulen, gedeputeerde van de staten van Brabant ter staten generaal (1584-1585)” In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 1976 91(1), pp. 23-43.

JEANNIN, (P.). *Les marchands au XVIe siècle*. 1957, Editions du Seuil, 192 p.

JONGBLOET-VAN HOUTTE, (G.). *Brieven en andere bescheiden betreffende Daniel van der Meulen, 1584-1600. 1: augustus 1584-september 1585*. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1986, 648 p.

't HART, (M.) en LIMBERGER, (M.). "Staatsmacht en stedelijke autonomie: het geld van antwerpen en amsterdam (1500-1700)." In: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 2006 (3), pp. 36-72.

KINT, (A.M.). "The ideology of commerce : Antwerp in the sixteenth century." In: STABEL, (P.). *International trade in the Low Countries (14th-16th centuries) : merchants, organisation, infrastructure*. Leuven, Garant, 2000, pp. 213-222.

KIECHEL, (S.). *Die Reisen des Samuel Kiechel*. Stuttgart, K.D. Haszler, 1866. (heruitgave van het origineel uit 1585)

KENT, (D.A.). "*Small businessmen and their credit transactions in early nineteenth-century Britain.*" In: *Business History*, 1994 (36), pp. 47-64.

KELLENBENZ, (H.). *Das Meder'sche Handelsbuch und die Welser'schen Nachträge*. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1974.

LAENENS, (C.). *De geschiedenis van het Antwerps gerecht*. Antwerpen, P. Van de Velde, 1953, 735 p.

LAPEYRE, (H.). "La banque, les changes et le credit au XVIIe siècle." In: *Revue d'histoire modern et contemporaine*. 1956 (3), pp. 284-297.

LIMBERGER, (M.). *The making of the urban fiscal system of Antwerp until 1800*. Utrecht, World Economic History Congress, 2009.

LIMBERGER, (M.). *Sixteenth-century Antwerp and its rural surroundings : social and economic change in the hinterland of a commercial metropolis (ca. 1450-ca. 1570)*. Turnhout, Brepols, 2008, 284 p.

LIMBERGER, (M.). "City government and public services in Antwerp, 1500-1800." Leiden, *Civil Society and Public Services in Early Modern Europe*, 2007.

LIMBERGER, (M.). "No town in the world provides more advantages: economies of agglomeration and the golden age of Antwerp." In: O'BRIEN (P.), ed. *Urban Achievement in Early Modern Europe. Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, pp. 39-63.

LIPP, (L.). *Guide des négocians dans toutes leurs entreprises mercantiles; ou, Traité instructif sur le commerce de cent vingt-six villes commerçantes de l'Europe, de l'Asie et de l'Afrique; la manière d'y tenir les écritures; leurs monnoies imaginaires et effectives ... frais de port et de pilotage, etc.* Montpellier, J.F. Tournel, 1793.

LESGER, (C.M.). *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand : kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550 - ca. 1630.* Hilversum, Verloren, 2001, 294 p.

LESGER, (C.M.). “Migrantenstromen en economische ontwikkeling in vroegmoderne steden. Nieuwe burgers in Amsterdam en Antwerpen, 1541-1655.” In: *Stadsgeschiedenis*, 2006, < <http://dare.uva.nl/document/130560> > , geraadpleegd op 15 april 2010, pp. 97-121.

LESGER, (C.M.). “Clusters of achievement: the economy of Amsterdam in its golden age.” In: O'BRIEN (P.), ed. *Urban Achievement in Early Modern Europe. Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, pp. 63-81.

MAF. “We boeren al jaren achteruit. Karel Van Eetvelt (Unizo) wil dat maatschappij ondernemers meer ademruimte geeft.” In: *De Zondag*. 18 april 2010, p. 8.

MASURE, (T.). *De stadfinanciën van Antwerpen 1531-1571. Een poging tot reconstructie*, 2 vols., onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG, Gent, 1986, p. 206

MELLIS, (J.). *Briefve instruction and maner how to keepe bookes of accompts after the order of debtor and creditor.* Londen, John Windet, 1588. In: EEBO, < http://eebo.chadwyck.com/search/full_rec?EeboId=99848662&ACTION=ByID&SOURCE=p_gimages.cfg&ID=V13772&FILE=&SEARCHSCREEN=param%28SEARCHSCREEN%29&VID=13772&PAGENO=1&ZOOM=FIT&VIEWPORT=&CENTREPOS=&GOTOPAGENO=1&ZOOMLIST=FIT&ZOOMTEXTBOX=&SEARCHCONFIG=param%28SEARCHCONFIG%29&DISPLAY=param%28DISPLAY%29 > , geraadpleegd op 15 oktober 2009.

MENNHER, (V.). *Arithmetique, plusieurs belles règles et questions, necessairement propres et utiles aux marchands en leurs affaires quotidiens.* Antwerpen, 1570.

MENNHER, (V.). *Praticque pour brièvement apprendre à ciffrer et à tenir livres de comptes, aves la règle de cols et geometrie.* Antwerpen, 1565.

MERTENS, (F.H.) en TORFS, (K.L.). *Geschiedenis van Antwerpen, deel IV*. Antwerpen, Uitgeverij C. de Vries-Brouwers, 1975-1977, 7 vols.

MIQUEL, (F.A.W.). *Flora Indiae Batavae*. Leipzig, Friedrich Fleischer, 1855.

MUNRO, (J.H.). *The Purchasing Power of Coins and of Building Craftsmen's Wages in England and the Low Countries, 1500 – 1540*. Toronto, University of Toronto, Working paper 1, 24 mei 2001, < <http://ideas.repec.org/p/tor/tecipa/munro-01-01.html> >, geraadpleegd op 17 september 2009.

MUNRO, (J.H.). *Money, Prices, Wages, and 'Profit Inflation' in Spain, the Southern Netherlands, and England during the Price Revolution era: c. 1520 - c. 1650*. Working paper 320, 23 mei 2008, < <http://ideas.repec.org/p/tor/tecipa/tecipa-320.html> >, geraadpleegd op 17 september 2009.

MUNRO, (J.H.). “Patterns of Trade, Money, and Credit,” In: TRACY, (J.), BRADY (J.) en OBERMAN, (H.), eds.. In: *Handbook of European History in the Later Middle Ages, Renaissance and Reformation, 1400 - 1600, Vol. I: Structures and Assertion*, Leiden, 1994, pp. 147-95.

MUNRO, (J.H.). “Precious Metals and the Origins of the Price Revolution Reconsidered: The Conjunction of Monetary and Real Forces in the European Inflation of the Early to Mid-Sixteenth Century.” In: NUNEZ, (C.E.), ed., *Monetary History in Global Perspective, 1500 – 1808. Proceedings of the Twelfth International Economic History Congress at Madrid*, Augustus 1998, Sevilla, 1998, pp. 35-50.

NORTH, (D.C.). *Institutions, institutional change, and economic performance*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

NORTH, (D.C.). “Institutions and a transaction-cost theory of exchange.” In: ALT, (J.E.) en SHEPSLE, (K.A.). *Perspectives on positive political economy*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

NORTH, (D.C.). “Institutions and the performance of economies over time.” In: SHIRLEY, (M.M.). *Handbook of New Institutional Economics*. Springer, 2008, pp. 21-31.

O'BRIEN, (P.), ed. *Urban Achievement in Early Modern Europe. Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 361 p.

OUTHWAITE, (R.B.). "The Trials of Foreign Borrowing: The English Crown and the Antwerp Money Market in the Mid-Sixteenth Century." In: *The Economic History Review*. 1966 (19), pp. 289-305.

PERI, (G.D.). *Il Negociante*. Turijn, Bottega, d'Erasmus, 1972.

PIRENNE, (H.). *L'importance économique et morale d'Anvers à l'époque de Plantin*. Antwerpen, 1920.

PIRENNE, (H.). *Histoire de Belgique, IV*. Brussel, Maurice Lamertin, 1927.

PIRENNE, (L.P.L.). *Koopmansgeest te 's-Hertogenbosch in de vijftiende en zestiende eeuw : het kasboek van Jaspar van Bell 1564-1568*. Nijmegen, Centrale Drukkerij, 1962, 119 p.

POSTHUMUS, (N.W.). *De Oosterse handel te Amsterdam, : het oudst bewaarde koopmansboek van een Amsterdamse vennootschap betreffende de handel op de Oostzee, 1485-1490*. Leiden, Brill, 1953, 340 p.

PRIMS, (F.). *Geschiedenis van Antwerpen. 7: Onder de eerste Habsburgers (1477-1555). Volume 2: de economische orde*. 3 vols. Brussel: Standaard-Boekhandel, 1938.

PRIMS, (F.). *Geschiedenis van Antwerpen. 8: Met Spanje (1555-1715). Volume 2: de economische orde*. 4 vols. Brussel: Standaard-Boekhandel, 1941.

PUTTEVILS, (J.), LAMBERT, (B.) en VERBRUGGEN (R.). "The commercial landscape of the Southern Low Countries during the late middle ages and the sixteenth century: an old antithesis refuted and a new one developed." Working paper voorgesteld op the IXth International Conference on Urban History. École Normale Supérieure Lettres et Sciences Humaines Lyon, 2008, 21 p.

PUTTEVILS, (J.). "Klein gewin brengt rijkdom in : de Zuid-Nederlandse handelaars in de export naar Italië in de jaren 1540." In: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 2009 (1), pp. 26-52.

RICH, (E.), WILSON, (C.H.) en POSTAN, (M.). *The Cambridge economic history of Europe: V, the economic organization of early modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1977.

RIGG, (J.). *A dictionary of the Sunda language of Java*. Batavia, Lange en co., 1862, 537 p.

REEVES, (D.D.). "Sixteenth-century writings on bookkeeping." In: *The Business History Review*. Herfsteditie 1960 (34), pp. 327-334.

ROBERTS, (R.). "The economics of cities of finance." In: DIEDERIKS (H.) en REEDER (D.). *Cities of finance*. Amsterdam, North-Holland, 1996, pp. 7-19.

SAIGEY, (J.F.). *Traité de métrologie ancienne et moderne: suivi d'un précis de chronologie et des signes numériques*. Parijs, L. Hachette, 1834.

SAVARY, (J.), SAVARY DES BRÛLONS, (J.) , en SAVARY, (P.L.). *Le parfait negociant ou Instruction générale pour ce qui regarde le commerce des marchandises de France, et des pays étrangers : ... comme aussi plusieurs pareres ou avis & conseils sur diverses matieres de commerce très-importantes. / par le sieur Jacques Savary: enrichi d'augmentations par le sieur Jacques Savary des Bruslons; et après lui, par M. Philemont-Louis Savary*. 2 vols. Parijs, Chez les freres Estienne, 1770.

SCHIMMEL, (W.F.) *Geschiedkundig overzicht van het muntwezen in Nederland*. Amsterdam, Metzler en Basting, 1882, 292 p.

SCHOLLIERS, (E.). "De lagere klassen. Een kwantitatieve benadering van levensstandaard en levenswijze." In: *Antwerpen in de zestiende eeuw*. Antwerpen, Mercurius, 1975, pp. 161-180.

SCHOLLIERS, (E.). *De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen*. Antwerpen, De Sikkel, 1960, 284 p.

SCHOLLIERS, (E.). *Un indice du loyer: les loyers anversois de 1500 à 1873*. Milaan, 1962.

SICKING, (L.). "Stratégies de réduction de risque dans le transport maritime des Pays Bas aux XVIe siècle." In: *Ricchezza del mare/Ricchezza dal mare secc. XIII-XVIII*. In: http://www.lowcountries.nl/papers/2006-6_sicking.pdf, geraadpleegd op 15 maart 2010, paper gepresenteerd op "Trentasettesima Settimana di Studi", april 2005, 21 p.

SOLY, (H.). *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw : de stedenbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke*. Brussel, Gemeentekrediet van België, 1977, 496 p.

SPUFFORD, (P.). "From Antwerp to London. The decline of financial centres in Europe." In: *The Fourth Ortelius Speech*. NIAS, Wassenaar, 2005, 42 p.

SPUFFORD, (P.). *Power and Profit. The merchant in Medieval Europe*. New York, Thames and Hudson, 2002.

STABEL, (P.). *International trade in the Low Countries (14th-16th centuries) : merchants, organization, infrastructure*. Leuven, Garant, 2000, 267 p.

STABEL, (P.). "The market place and civic identity in Late Medieval Flanders" In: BOONE, (M.) en STABEL, (P.). *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe*. Leuven-Apeldoorn, Garant, 2000, pp. 43-65.

STEVELINCK, (E.) en HAULOTTE, (R.). "Galerie des grand auteurs comptables. 1567 Pierre Savonne." In : *Documentation économique et financière*, 171, pp. 19-26.

STRACCHAE, (B.). *De mercatura decisiones et tractatus varii*. Turijn, Bottega d'Erasmus, 1971. (Heruitgave van 1610)

TEN HAVE, (O.). *De leer van het boekhouden in de Nederlanden tijdens de zeventiende en achttiende eeuw*. Delft, Waltman, 1933, 305 p.

TEURLINGS, (H.). *De aktiviteit van de handelsfirma Borrekens (1642-1662)*. Onuitgegeven licentiaatverhandeling RUG, promotor Wilfrid Brulez, 1966, 179 p.

THIJS, (A.K.L.). "De geschiedenis van de suikernijverheid te Antwerpen (16de-19de eeuw): een terreinverkenning" In: *Bijdragen tot de Geschiedenis, bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, 62, 1979, p. 23-50.

TIJS, (R.). *Antwerpen : atlas van een stad in ontwikkeling*. Tiel, Lannoo, 2007, 239 p.

TIJS, (R.). *Antwerpen, cultuurhistorische synthese van een kunststad*. Gent, Stichting Mens en Cultuur, 1991, 119 p.

THOMPSON, (G.). "Is accounting rhetorical? Methodology, Luca Pacioli and printing." In: *Accounting, Organizations and Society*. 1991 (5-6), pp. 572-599.

THORNBURY, (W.). "The Royal Exchange" In: *Old and New London: Volume 1*. 1878, pp. 494-513. < <http://www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=45060>>, geraadpleegd op 11 november 2009.

VAN ACKER, (J.). *Antwerpen : van Romeins veer tot wereldhaven*. Antwerpen, Mercurius, 1975, 447 p.

VAN DEN NIEUWENHUIZEN, J. *Beknopte inventaris van de Insolvente boedelskamer in het Stadsarchief van Antwerpen*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1998, 198 p.

VAN DEN NIEUWENHUIZEN, J. "Bestuursinstellingen van de stad Antwerpen." In: *De stedelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795. Deel 2*. Brussel, Algemeens Rijksarchief, 2000, pp. 462-510.

VAN DER SCHUERE, (J.). *Arithmetica ofte rekenkonst, en een kort onderricht van't Italiaansboeckhouden*. Amsterdam, 1675.

VAN DER STOCK, (J.). *Antwerpen, verhaal van een metropool : 16de-17de eeuw*. Gent, Snoeck-Ducaju, 1993, 383 p.

VAN DER WEE, (H.). "Antwerp and the New Financial Methods of the 16th and 17th Centuries." In: *The Low Countries in the Early Modern World*. Aldershot, Variorum Collected Studies, 1993, pp. 145-66.

VAN DER WEE, (H.). *The growth of the Antwerp market and the European economy, 14th-16th centuries*. Leuven, 1963, 3 vols.

VAN DER WEE, (H.). *Conjunctuur en economische groei in de zuidelijke Nederlanden tijdens de 14e, 15e en 16e eeuw*. Brussel, Paleis der Academiën, 1965, 25 p.

VAN DER WEE, (H.). "Antwerpens bijdrage tot de ontwikkeling van de moderne banktechniek" In: VAN DER WEE, (H.). *Historische aspecten van de economische groei*. Antwerpen, 1972, pp. 146-167.

- VANDE WEGHE, (R.). *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen*. Antwerpen, Mercurius, 1977, 576 p.
- VAN AERT, (L.). "*Van appels tot zeemleer*": *koopvrouwen in Antwerpen in de 16de eeuw*. Brussel, onuitgegeven licentiaatsverhandeling VUB, 2002, 262 p.
- VAN GELDER (H.E.). *De Nederlandse munten*. Utrecht/Antwerpen, Uitgeverij Het Spectrum, 1965, 271 p.
- VAN HISSENHOVEN, (P.). *Les grains et le marché d'Anvers*. Antwerpen, Van Nylen, 1910, 668 p.
- VAN HOUTTE, (J.A.). "Anvers aux XVe et XVIe siècles: avènement et apogée." In: *Annales: histoire, sciences sociales*. Parijs, Colin, 1961, pp. 248-276.
- VAN HOUTTE, (J.A.). *Economische geschiedenis van de Lage Landen : 800-1800*. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1979, 298 p.
- VAN, ISACKER (K.) en VAN, UYTVEN (R.). *Antwerpen : twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*. Antwerpen, Mercatorfonds, 1986, 435 p.
- VAN PARIJS, (W.). *De drooge, natte ende ende langhe maten, als van coren, hauer, wijn, bier, harinc, sout, peck, terre smecolen, asschen, ende hoppe. Ende voort vander diuersiteyt vanden gewichten*. Antwerpen, 2^e helft 16de eeuw.
- VAN LAAR, (A.). *Bibliographie van de geschiedenis van de stad Antwerpen*. Brussel, Standaard Boekhandel, 1927, 2 banden.
- VOET, (L.). *De Gouden Eeuw van Antwerpen. Bloei en uitstraling van de Metropool in de zestiende eeuw*, Mercatorfonds, Antwerpen, 1974, 487 p.
- VAN ROEY, (J.). "De bevolking." In: *Antwerpen in de zestiende eeuw*. Antwerpen, Mercurius, 1975, pp. 95-107.
- VAN ROEY, (J.). "Socio-economische structuren en godsdienstkeuze. De correlatie tussen het sociale beroepsmilieu en de godsdienstkeuze te Antwerpen op het einde der 16de eeuw" In: *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Verslag over het Colloquium over*

Religieuze Geschiedenis, Brussel, 1967 (Bibliothèque de la Revue d'Histoire ecclésiastique, 47), Leuven, 1968, pp. 239-257.

VAN UYTVEN, (R.). *Geschiedenis van Brabant : van het hertogdom tot heden*. Leuven, Davidsfonds, 2004, 719 p.

VAN WERVEKE, (H.). *Bruges & Anvers. Huit siècles de commerce flamand*. Brussel, La Librairie Encyclopédique, 1944, 112 p.

WALLERT, (J.A.F.). *Ontwikkelingslijnen in praktijk en theorie van de wisselbrief 1300-2000*. Tilburg, Katholieke Universiteit Brabant, 1996, 262 p.

WARNSINCK, (J.C.M.), ed. VAN LINSCHOTEN, (J.H.). *Itinerario, voyage ofte schipvaart naer Oost ofte Portugaels Indien 1579-1592. Deel 4 en 5*. Martinus Nijhoff, Den Haag, 1939. In: < http://www.dbnl.org/tekst/lins001itin05_01/lins001itin05_01_0074.php>, geraadpleegd op 15 maart 2010.

WASTIELS, (A.). *Juan Henriquez, makelaar in zeeverzekeringen te Antwerpen (1562-1563)*. 4 delen, onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG, Gent, 1967, promotor Brulez, (W.).

WEBER, (M.). *De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme, gevolgd door De protestantse sekten en de geest van het kapitalisme*. Leuven, Acco, 1990, 73 p.

WEBER, (M.). *Economy and Society: an outline of interpretive sociology, volume 1*. Berkeley, University of California Press, 1978.

WEBSTER, (W.). *An essay on book-keeping, according to the true Italian method of debtor and creditor, by double entry*. Londen, 1759, 99 p.

WIJNROKS, (E. H.). *Handel tussen Rusland en de Nederlanden, 1560-1640 : een netwerkanalyse van de Antwerpse en Amsterdamse kooplieden, handelend op Rusland*. Hilversum, Verloren, 2003, 440 p.

WOLS, (R.), en VAN DER VEEN, (A.). *Lezen in Brabantse bronnen : begrippenapparaat bij Brabants oud-schrift*. 's-Hertogenbosch, Stichting Brabantse regionale geschiedbeoefening, 1989.

YAMEY, (B.S.). "Pacioli's De Scripturis in the Context of the Spread of Double Entry Bookkeeping." In: *Spanish Journal of Accounting History*. December 2004 (1), pp. 142-154.

YMPYN, (J.C.). *Nouvelle instruction, et remonstration de la tres excellente siece du liure de compte, pour compter et mener comptez*. Antwerpen, Gilles Copyns, 1543, 251 p.

5.4 Websites

S.n. "Velours". In: *Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales*. < <http://www.cnrtl.fr/definition/velours> >, geraadpleegd op 12 mei 2010.

S.n. "Koopmansboek". In: < <http://www.woorden.org/woord/koopmansboek> >, geraadpleegd op 29 maart 2010.

S.n. *Tableau des paroisses et arrondissements*. In: < http://www.archives-lyon.fr/static/archives/contenu/Archives%20en%20ligne/tableau_paroisses_et_arrondissement_s.pdf >, geraadpleegd op 20 maart 2010.

6. Bijlagen

6.1 Transcriptie van het koopmansboek van Jehan en Mathieu Moriel

Inventaris⁴⁷⁰

Journal N°1	folio 1 verso- 14 verso
Livre de la Despen	folio 14 recto- 15 verso
Journal N°2	folio 15 recto- 16 recto
Grootboek	folio 17 recto- 32 verso

---

⁴⁷⁰ De inventaris is zelf samengesteld en vormt dus geen onderdeel van de originele bron. Voor het overige werd zoveel mogelijk de originele vormgeving behouden. Hier en daar werden afkortingen tussen haakjes opgelost. In enkele gevallen bleken sommige woorden illegibel te zijn. Hiervan wordt dan ook notie gemaakt in bijhorende voetnoten.

Laus deo anno 1567 adi primo aoust en Anvers

L'argent que on mest en compangnije

1 Casse est debiteur adi- dito par compangnije et chacun ha
- myt en la casse fl. 500 argent comptant pour traffiquer
2 ensemble a égal gaing et perte. Dieu nous donne bonne
fortune de tout traffiquer a son honneur et n(ost)re salut. fl. 1000

Les chedulles que on mest en compangnije

3 Cort Gauldsmit est debiteur adi dito par compangnije
- fl.300. Moy Jehan Moriel ay myt en la compangnye une
2 chedulle de fl. 300 lequels Cort Gauldsmit nous payera
adi 15 dite prochain fl. 300

3 Mathias Timerman est debiteur adi dito par capital et
- compangnie fl. 200 chest que mon cousin et compangnon
2 Matieu Moriel ha mys en compangnye une chedulle de
Mathias Timerman de fl. 200 a payer adi ultimo dito fl. 200

Les crediteurs que on doibt payer

2 Compangnye est debiteur adi dito par Lienhart Gall fl.
- 108-10-
4 Pour une chedulle quy est a payer adi 15 dito prochain fl. 108 10

2 Compangnye est debiteur adi dito par Nicolas Wilmain fl.
- 25-8-4. Pour une chedulle quy est a payer adi ultimo dito fl. 25 8 4

La marchandise que on mest en compangnye

4 Cangants sont debiteur adi dito chest que moy Jehan
Moriel ay mys en la compangnye 100 pieces de cangant
de toutes coulturs a st. 13 la piece monte fl. 65 fl.

5 Bledt est debiteur adi dito chest que mon cousin et
compangnon Matieu Moriel ha mys en la compangnye
100 last de fourment a fl. 12 le last. Monte fl. 1200 fl.

Laus deo anno 1567 adi primo aoust en Anvers

Vendre pour comptant

1 - 4 - 2	Casse est debiteur adi dito par compangnye fl. 7-10-0 J'ay vendus a Pierre Jorre 10 piece de cangant a st. 15 de gro la piece quy monte fl. 7-10-0 Lequels j'ay recheu argent comptant.	fl. 7 10 0

Vendre a terme

5 - 4 - 2	Godart Holdenhoven est debiteur adi 6 dito par compangnye fl. 31-0-0. Je luy ay vendus 40 pieces de cangants a st. 15 la piece quy monte fl. 31-0-0 a payer adi ultimo aoust prochain	fl. 31 0 0

Vendre a terme et comptant

6 - 4 - 2	Pancras Stelman est debiteur adi 8 dito par compangnye fl. 15-5-0. Je luy ay vendus 20 pieces de cangants a st. 15 la piece quy monte fl. 15-5-0. Il payer la moytie quy est fl. 7-12-6 comptant et laultre moytie adi ultimo aoust prochain	fl. 15 5 0

1 - 6	Casse est debiteur adi dito par Pancras Stelman fl. 7-12-6. De luy recheu comptant pour marchandise susdit	fl. 7 12 6

Vendre a plusieurs termes

6 - 4 - 2	Jehan Ployart est debiteur adi 9 dito par compangnye fl. 22-10-0. Je luy ay vendus 30 pieces de cangants de toutes couleurs a st. 15 pour piece quy monte fl. 22-10-0. Il payer fl. 10 adi 20 dito et la reste quy est fl. 12-10-0 adi ultimo dito prochain.	fl. 22 10 0

Vendre a terme

6				
-				
5	Adam du Pré est debiteur adi 20 dito par compangnye fl. 140.			
-	Je luy ay vendus 10 last de bledt a fl. 14 le last, monte fl. 140			
2	lequels il me payera adi 13 septembre prochain.	fl.	140	0 0
	Rechevoyr une debte			
1				
-	Casse est debiteur adi ultimo aoust par Cort Gauldsmit fl. 300.			
3	Luy recheu comptant en luy vendant sa chedulle	fl.	300	0 0

Laus deo anno 1567 adi ultimo aoust en Anvers

	Payer pour une debte par assignation et recevoyr la reste		
4	Nicolas Wylmain est debiteur adi dito par Mathias Timerman		
-	fl. 25-8-4. Je luy ay assigné pour recevoyr de Mathias		
3	Timerman.	fl.	24 8 4
1	Casse est debiteur adi dito par Mathias Timerman fl. 174-11-8.		
-	De luy recheu comptant pour reste de sa debte	fl.	174 11 8
3			
	Rechevoyr une debte par assignation		
1	Casse est debiteur adi dito par Godart Holdenhoven fl. 31. Pour		
-	luy jay recheu de Sanson le Fort	fl.	31 0 0
5			
	Rechevoyr une debte par plusieurs assignations		
1	Casse est debiteur adi 8 septembre par Pancras Stelman fl. 7-		
-	12-6. pour luy jay recheu de Franchois Bijscop fl. 3 encorre de		
6	Adam le Moor fl. 4-12-5, quy monte ensemble	fl.	7 12 6
	Prendre marchandise pour une debte et de l'argent par assignation		
2	Compangnye est debiteur adi 12 septembre par Jehan Ployart		
-	fl. 10. De luy recheu en payement £ 150 de sucre a 16 st. la £		
7	Monte	fl.	10 0 0
6			
1	Casse est debiteur adi dito par Jehan Ployart fl. 12-10. Pour luy		
-	jay recheu de Jacques le Noyr	fl.	12 10 0
6			
	Rechevoyr marchandise pour une debte par livranche dung aultruy et luy rendant l'argent		

2				
-				
7	Compangnye est debiteur adi 13 dito par Adam du Pré fl. 150.			
-	Jay prins de luy en payement 4 pieces de velours de 300 ats ⁴⁷¹			
6	a st. 10 l'aulne lesquels Jehan Toulets ma lyvré. Monte	fl.	150	0 0
6				
-	Adam du Pré est debiteur adi dito par casse fl. 10. Je luy ay			
1	vendu pour velours adi devant	fl.	10	0 0

---

⁴⁷¹ “ats” wijst waarschijnlijk op een prijsklasse of lengte-eenheid die gebruikt werd om verschillende soorten velours aan te duiden. Doorheen de bron komt deze afkorting verschillende malen voor. Ook kan het een afgekorte vorm van het meervoud van “aulnes” zijn. Zie hiervoor ook de onderdelen over maten en gewichten, en over roerende goederen.

Laus deo anno 1567 adi 14 septembre en Anvers

	Achepter une chedulle			
6 - 1	Jehan Ployart est debiteur adi dito par casse fl. 306. Jay achepté de Mathias Timerman une chedulle de Jehan Ployart de fl. 320 quy est a payer adi 20 octobre prochain. Pour la mesme jay payé comptant	fl.	306	0 0
6 - 2	Jehan Ployart est debiteur adi dito par compangnye fl. 14. Chest gaing sur la susdite chedulle	fl.	14	0 0
	Vendre une chedulle			
1 - 6	Casse est debiteur adi 15 dito par Jehan Ployart fl. 305-10. Jay vendu a Adam des Pasture une chedulle de Jehan Ployart de fl. 320, a payer adi 20 octobre prochain. Pour la mesme jay recheu comptant	fl.	305	10 0
2 - 6	Compangnye est debiteur adi dito par Jehan Ployart fl. 14-10. Chest perte sus la susdite chedulle	fl.	14	10 0
	Vendre marchandise et prendre une chedulle d'un aultruy en payement et la reste en argent comptant.			
3 - 5 - 2	Cort Gauldsmit est debiteur adi 29 dito par compangnye fl. 104. Je luy ay vendu 8 last de bledt a fl. 13 le last. Monte	fl.	104	0 0
6 - 3	Jehan Ployart est debiteur adi dito par Cort Gauldsmit fl. 74. Jay prins de Cort Gauldsmit en payement pour bledt susdit une chedulle de Jehan Ployart de fl. 74. A payer adi ultimo octobre prochain	fl.	74	0 0
1 - 3	Casse est debiteur adi dito par Cort Gauldsmit fl. 30. De luy comptant pour rest de sa debte	fl.	30	0 0

Laus deo anno 1567 adi 20 octobre en Anvers

	Achepter marchandise et donner une chedulle d'un aultruy en payement et la reste en argent comptant			
2				
-				
7				
-	Compangnye est debiteur adi dito par Cort Gauldsmit fl. 288-3.			
3	De luy achepté 339 pieches de satin a st. 17 la piece, monte	fl.	288	3 0
3	Cort Gauldsmit est debiteur adi dito par Jehaen Ployart fl. 74.			
-	Je luy ay donné en payement une chedulle de Jehan Ployart de			
6	fl. 74. A payer adi ultimo dito	fl.	74	0 0
3				
-	Cort gauldsmit est debiteur adi dito par casse fl. 214-3. Pour			
1	ung reste gue je luy ay payé comptant	fl.	214	3 0
	Accepter une lettre de change			
8	Lyons n(ost)re contoynr est debiteur adi 22 octobre par Cort			
-	Gauldsmit fl. 200-13 pour une lettre de change laquelle jay			
3	accepté de payer a Cort Gauldsmit adi ultimo dito	fl.	200	13 0
	Payer une lettre de change			
3				
-	Cort Gauldsmit est debiteur adi ultimo dito par casse fl. 200-			
1	13. Je luy ay payé comptant pour ung change de Lyon	fl.	200	13
	Promestre de donner argent en change			
8	Lyons n(ost)re contoynr est debiteur adi 4 novembre par			
-	Bertram Luyter fl. 308-6-8. Je luy ay promis a son demander			
8	1000 escus de marcq lesquels nous doibt rendre a Lyon s 74 p.			
	l'escu de marcq	fl.	308	6 8

Laus deo anno 1567 adi 5 novembre en Anvers

	Payer ung change promys			
8 - 1	Bertram Luyter est debiteur adi dito par casse fl. 308-6-8. Je luy ay payer comptant pour ung change a luy promis en devant	fl.	308	6 8
	Envoyer de la marchandise a ung facteur pour vendre			
8 - 7 - 7 - 2	Franchois Manteau est debiteur adi 6 dito par compangnye fl. 160. Je luy ay envoyés en la manière de Claus Tombart a Tournay ung tonneau avec n(ost)re commun signe et N ^o 1 quy contient 4 pieces de velours ats 3 quy couste a nous mesmes st. 10 l'aulne, monte fl. 150; encorre lb. 150 de sucre quy couste a nous mesmes p. 16 la lb., monte fl. 10. Che chuyt recepvra pour la susdite marchandise mettra il vux n(ost)re conte la voyture est st. 5 p. 10 lequel on luy payera jusque quandt ils le lyvrera comme il appartient	fl.	160	0 0
	Barrater marchandise pour marchandise sans donner ne prendre de argent			
5 9	Adi 8 dito jay envoyé a Guillaume de Leplus 10 last de bledt a fl. 13 le last, monte fl. 130. Pour les mesmes il m'a rendu 20 draps d'Engleterre noyr a fl. 6 st. 10 la piece, mont(e) aussy fl. 130. Aussy nous sommes égal.	fl.	0	0 0
	Changer de l'argent et gagner			
1 - 2	Casse est debiteur adi 9 dito par compangnye fl. 1-13-4. Jay changé a Arnout Davengne 200 Philipus d'or a st. 4 p. 6 la piece quy me couste que st. 4 p. 4 la piece. Jayt de gaing	fl.	1	13 4

Laus deo anno 1567 adi 12 novembre en Anvers

	Changer de l'argent et perdre		
2 - 1	Compangnye est debiteur adi dito par casse fl. st. 12 p. 6. Jay changé a Hendrick de Colongne 150 salut d'or a st. 7 p. 3. Quy nous couste st. 7 p. 4, faict de perte	fl.	0 12 6
	Rechevoyr marchandise d'un facteur quyt envoye a bon compte		
2 - 7 - 8	Compangnye est debiteur adi 13 dito par Franchoyls Manteau demorant a Tournay fl. 85. De luy recheu par ung batelier nommé Louys le Cocq ung tonneau avec n(ost)re commeun signe et N° 1. Lequel contient 100 pieces de satins quy couste la piece st. 17, monte fl. 85 et la voyture monte st. 4. que je luy payes et luy escrit au lyvre de la despenche	fl.	85 0 0
	payer une debte après le terme avec interest		
4 - 1	Lienhart Gall est debiteur adi 14 dito par casse fl. 108-10. Je luy ay payés en comptant fl. 108-10. Lequels ont estes esseu adi 15 aoust passés	fl.	108 10 0
2 - 1	Compangnye est debiteur adi dito par casse fl. 3-10. Chest interest des susdits fl. 108-10	fl.	3 10 0
	Rechevoyr une debte une partie par assignation et la reste du debiteur mesme		
1 - 6	Casse est debiteur adi 16 dito par Jehan Ployart fl. 74 pour luy jay recheu de Noel Parens fl. 40 et encorre de luy mesme fl. 34	fl.	74 0 0
	Prester argent sans interest		
9 - 1	Pierre Lobelle est debiteur adi 18 dito par casse fl. 30. Je luy ay presté fl. 30 jusque adi 30 dito sans interest	fl.	30 0 0

Laus deo anno 1567 adi p(rim)o decembre en Anvers

		Prester argent a interest			
9	Robert Lеспellier est debiteur adi dito par casse fl. 80. Je luy ay presté fl. 80 jusques adi primo janvier a(nn)o (15)68 pour une fl. Interest	fl.	80	0	0
-					
1					
9	Robert Lеспellier est debiteur adi dito par compangnye fl. 1. Chest interest des susdits fl. 80	fl.	1	0	0
-					
2					
		Rechevoyr une partie d'une debte a bon compte			
1	Casse est debiteur adi 2 dito par Pierre de Lobelle fl. 15. De luy recheu en bon compte	fl.	15	0	0
-					
9					
		Achepter et payer une partie par assignation et la reste en comptant			
2	Compangnye est debiteur adi 3 dito par Obert Cordelier fl. 68-16-11. De luy achepté ung sacq de saffran de bruto ⁴⁷² 62 onces 4 tara pour le sacq onces 9 1/2, reste netto £ 61 onces 10 1/2 et une £ netto couste st. 22 1/3	fl.	68	16	11
-					
10					
10	Obert Cordelier est debiteur adi dito par Pierre de Lobelle fl. 15. Jay assigné ledit Obert Cordelier pour rechevoyr de Pierre de Lobelle	fl.	15	0	0
-					
9					
10	Obert Cordelier est debiteur adi dito par casse fl. 53-16-11. Je luy ay payés comptant pour reste de la depte	fl.	53	16	11
-					
1					
		Vendre et prester argent avec tout a interest			
9	Pierre de Lobelle est debiteur adi 6 decembre par compangnye fl. 260. Je luy ay vendu 20 last de bledt a fl. 13 le last, monte fl. 260 a payer adi 4 janvier anno 1568	fl.	260	0	0
-					
5					
-					
2					

⁴⁷² Onleesbaarheid in de bron, wellicht moet hier de term "bruto" onder een bepaalde vorm gestaan hebben.

9	Pierre de Lobelle est debiteur adi dito par casse fl. 150. Je luy				
-	payes comptant que je luy preste jusques adi 4 janvier a(nn)o				
1	(15)68	fl.	150	0	0
9	Pierre de Lobelle est debiteur adi dito par compangnye fl. 10.				
-	Chest interest des fl. 260 et fl. 150 en devant a payer adi 4				
2	janvier a(nn)o (15)68	fl.	10	0	0

**Laus deo anno 1567 adi ultimo aoust—decembre
en Anvers**

	Achepter pour argent comptant			
2				
-				
10	compangnye est debiteur adi dito par casse fl. 150. Jay achepté			
-	de Lienhart Gall 150 pieces de sacq lacq a 20 st. de gros la			
1	piece, monte fl. 150 que je luy ay payé en comptant	fl.	150	0 0
	Rechevoyr une partie d'une debte par assignation			
1				
-				
9	Casse est debiteur adi primo janvier a(nn)o (15)68 par Robert			
	Lespellier fl. 40 pour luy jay recheu de Nicolas Gaul	fl.	40	0 0
	Une debte qu'on doibt rechevoyr prendre en une aultre ville			
	Dantzig, n(ost)re contoynr est debiteur adi 3 janvier a(nn)o			
	(15)68 par Robert Lespellier fl. 40. Ledit Robert Lespellier			
11	nous doibt icy en Anvers fl. 40 lesquels il nous doibt payer a			
-	Dantzig toujours 136 gros polonays pour une fl. de gros, monte			
9	a Dantzig florins 181-10 gros polonays a 30 gros polonays a 15			
	jours après le veu de la lettre de change	fl.	40	0 0
	Une debte qu'on doibt rechevoyr prolonger a interest			
9				
-				
2	Pierre de Lobelle est debiteur adi 4 janvier a(nn)o 68 par			
	compangnye fl. 8. Jay prolongé avec luy fl. 420 lesquels nous			
	luy prolongons jusques adi ultimo dito pour fl. 8 interest	fl.	8	0 0
	Achepter des rendés et donner a louage			
x				
-				
11	Compangnye est debiteur adi 10 janvier a(nno) 68 par casse fl.			
-	400. Jay achetté de Jacques de Leplus une maison gisant en la			
1	rue des Moriens nommée a l'armoyre d'Engleterre pour la			
	mesme jay payés comptant	fl.	400	0 0

11
-
x

Nicolas Voysin est debiteur adi dito par compangnye. Je luy ay
loué une maison en la rue des Moriens nommée l'armoyrie
d'Englitterre de laquelle il me payera pour louage adi 20 juiet
prochain fl. 10 et adi 12 octobre a(nn)o 68 prochain fl. 10. Quy
faict ensemble fl. 20 et avec chela finira son louage

fl. 20 0 0

Laus deo anno 1568 adi 15 janvier en Anvers

	Barrater marchandise pour marchandise et donner de l'argent pour le surplus				
2					
-					
9	Compangnye est debiteur adi dito par Godart Holdenhoven fl. 60. De luy recheu en barat 10 draps d'Engleterre noyrs a la main a fl. 6 la piece, monte	fl.	60	0	0
5					
5					
-					
10	Godart Holdenhoven est debiteur adi dito par compangnye fl. 50. Je luy ay lyvré pour draps susdits 50 pieces de sacq lacq a 20 st. De gros la piece, monte	fl.	50	0	0
-					
2					
5					
-					
1	Godart Holdenhoven est adi dito par casse fl. 10. Je luy ay payé comptant pour draps et reste susdite	fl.	10	0	0
	Barrater marchandise pour marchandise et recevoyr la reste du surplus				
5					
-					
5					
-					
2	Godart Holdenhoven est debiteur adi 17 dito par compangnye fl. 130. Je luy ay lyvré 10 last de bledt a fl. 13 le last, monte	fl.	130	0	0
2					
-					
12	Compangnye est debiteur adi dito par Godart Holdenhoven fl. 99. De luy recheu en payement pour bledt susdit 110 pieces de reverses a scavoyr 100 pieces noyr et 10 pieces rouge couste l'ung parmy l'aultre la pice st. 18 de gros, monte	fl.	99	0	0
-					
5					
1					
-					
5	Casse est debiteur adi dito par Godart Holdenhoven fl. 30-10. De luy recheu comptant pour reste du bledt susdit	fl.	31	0	0

Laus deo anno 1568 adi 18 janvier en Anvers

	Payer de l'argent pour fayre assureur marchandise laquelle vient d'une aultre place				
2	Compangnye est debiteur adi dito par casse fl. 10. Jay payés a Franchois Voysin fl. 10 pour chela il m'a assuré 40 last d'orge venant de Dantzig en la manière de Thomas Lescrivent pour le				
-					
1	1 pryx de fl. 300	fl.	10	0	0
	Envoyer marchandise				
	Le 20e susdit jay envoyés au nom de dieu en la manière de Thomas Lescrivent en n(ost)re contoyr a Dantzig avec n(ost)re commun signe 3 platteau N° F1.N°FG1.N°FA auquel il y a scavoyn en N°F1 100 pieces de sacq lacq a st. 20 de gros, en				
x					
-					
10	N°FG 110 pieces de reverses a st. 18 de gros la piece et N°FA				
-					
7	50 pieces de satins a st. 17 la piece quy monte tout ensemble fl. 241-10. Dieu la conduye la voyture de chela est 6 talens				
-					
12	lesquels luy seront payes a Dantzig quandt ils les lyvrera comme il appartient	fl.	0	0	0
	Payer de l'argent pour fairre assureur marchandise que on envoie				
	Compangnye est debiteur adi 21 janvier par casse fl. 10. Jay payé a Wilmen Salcq fl. 10 pour chela je m'a assuré 3 platteau				
2					
-					
1	de marchandise pour fl. 300 lesquels jay envoyés a Dantzig comme susdit	fl.	10	0	0
	Rechevoyn de l'argent pour marchandise assurée laquelle est perdue en la mer				
	Casse est debiteur adi 24 dito par compangnye fl. 300. Chest que Wilmen Salcq m'avoit assuré 3 platteau N°F1, N°FG et				
1					
-					
2	N°FA marqué avecq n(ost)re commun signe que javoyt envoyé a Dantzig pour le pryx de fl. 300, mays pource que icelle est perdue en la mer, il m'a consenti	fl.	300	0	0

Laus deo anno 1568 adi 28 janvier en Anvers

	Rechevoyr marchandise				
12	Adi dito, jay rechey au nom de dieu hors la manière de Thomas				
-	Lescrivent 60 last d'orge quy viendt de n(ost)re contoyn hors				
x	Dantzic quy vault pour maintenant fl. 2 le last, monte fl. 120. La voyture et aultres despens de chella je paye et les escrit au lyvre de la despense	fl.	0	0	0
	Donner de l'argent a bon compte				
12	Abraham Jacop est debiteur adi ultimo dito par casse fl. 30. Je				
-	luy ay payé a bon compte pour racoutier nos cangants	fl.	30	0	0
1					
	Promestre de prendre argent en change				
4	Lienhart Gall est debiteur adi primo fevrier par Dantzic en				
*	n(ost)re contoyn fl. 222-4-5. Chest qu'yl ma promys de payer a				
11	mon demander fl. 222-4-5 pour luy rendre a Dantzic a 135 gros polonays pour chacune fl. de gros quy monte a Dantzic florins 1000, a 30 gros polonays pour florin	fl.	221	4	5
	Prendre argent a interest				
1	Casse est debiteur adi 3 fevrier par Lienhart Gall fl. 200-10. De				
-	luy recheu comptant fl. 200-13 lesquels ils nous prestant jusques				
4	adi 20 mars prochain pour fl. 3 d'interest	fl.	200	13	0
2					
-	Compangnye est debiteur adi dito par Lienhart Gall fl. 3, chest				
4	interest des susduts fl. 200-13	fl.	3	0	0
	L'argent que on baille a une serviteur pour aller en quelque ville				
11	Dantzic n(ost)re contoyn est debiteur par casse fl. 6. Jay payés				
-	a n(ost)re serviteur Jehan Brebis pour despenche de aller en				
1	n(ost)re contoyn a Dantzic	fl.	6	0	0

Laus deo anno 1568 adi 10 fevrier en Anvers

	La depenche d'ung serviteur quy vient d'une aultre ville			
10 - 8	Pierre Levaumensus, n(ost)re serviteur est debiteur adi dito par Lyons nostre contoynr fl. 6. Chest qu'yl ha illec recheu pour despenche venir icy en Anvers	fl.	6	0 0
2 - 12	Compangnye est debiteur adi dito par Pierre Levaumensus n(ost)re serviteur fl. 3. Chest qu'yl ha despendus pour venyr de Lyons cy en Anvers	fl.	3	0 0
1 - 12	Casse est debiteur adi dito par Pierre Levaumensus fl. 3. De luy recheu comptant pour reste de sa despenche	fl.	3	0 0
	Prendre argent a interest pour plusieurs termes			
1 - 11	Casse est debiteur adi 15 dito par Nycolas Voysin fl. 150-15. De luy recheu comptant fl. 150-15 pour luy les rendre a scavoyr fl. 100 adi 10 mars prochain avec fl. 2 d'interest et fl. 50-15 adi ultimo marty prochain pour fl. 1-10 interest	fl.	150	15 0
2 - 11	Compangnye est debiteur adi dito par Nycolas Voysin fl. 3-10. Chest interest des susdits fl. 150-15, a scavoyr fl. 2 adi 10 marty et fl. 1-10 adi ultimo marty	fl.	3	10 0
	Emprunter de l'argent sans interest			
1 - 3	Casse est debiteur adi 20 dito par Matias Timerman fl. 120. De luy recheu comptant fl. 120 lesquels il me preste jusques adi ultimo dito sans interest	fl.	120	0 0
	Payer une debte avec marchandise et argent comptant			
3 - 5	Mathias Timerman est debiteur adi ultimo dito par compangnye fl. 96. Je luy ay lyvré en payement 8 last de bledt a fl. 12 le last, monte	fl.	96	0 0
3 - 1	Mathias Timerman est debiteur adi dito par casse fl. 24. Je luy ay payé pour reste de sa debte	fl.	24	0 0

Laus deo anno 1568 adi primo marty en Anvers

	Rachepter sa propre chedulle		
4 - 1	Lienhart Gall est debiteur adi dito par casse fl. 202-13. Jay rachepté de Jacques Paul n(ost)re propre chedulle donnée a Lienhart Gall de fl. 203-13 quy estoys a payer adi 20 dito pour la mesme jay payés comptant	fl.	202 13 0
4 - 2	Lienhart Gall est debiteur adi dit par compangnye fl. 1. Chest gaing que jay rabatu sur la susdite lettre	fl.	1 0 0
	Payer une debte devant le terme en rabatant quelque interest		
11 - 1	Nycolas Voysin est debiteur adi dito par casse fl. 101. Je luy ay payé compt(ant) une debt fl. 102 que je luy devoys adi 10 dito pour lesquels jay payé comptant en reprenans n(ost)re chedulle	fl.	101 0 0
11 - 2	Nycolas Voysin est debiteur adi dito par compangnye fl. 1. Chest rabatenient de la susdite chedulle	fl.	1 0 0
	Vendre pour comptant et recevoyr l'argent en une aultre ville		
8 - 12 - 2	Lyons n(ost)re contoynr est debiteur adi 10 dito par compangnye fl. 90. Vendu a Nycolas Voysin 30 last d'orge a fl. 3 le last quy monte fl. 90. Lesquels il nous payera a n(ost)re contoynr a Lyons avec escu de marcq a p. 74 l'escu de marcq, monte	fl.	90 0 0
	Vendre et prester argent avec tout sans interest		
11 - 12 - 2	Nycolas Voysin est debiteur adi 12 dito par compangnye fl. 105. Je luy ay vendu 30 last d'orge a fl. 3 st. 10 le last, quy monte fl. 105, a payer adi 10 avril prochain	fl.	105 0 0
11 - 1	Nycolas Voysin est debiteur adi dito par casse fl. 100. Je luy ay prester en argent comptant jusques adi 10 avril prochain pour payer avec l'orge en devant sans interest	fl.	100 0 0

Laus deo anno 1568 adi 20 marty en Anvers

	Rechevoyr une debte que on avoyt oublié		
1			
-	Casse est debiteur adi dito par Robert Lespellier fl. 1. De luy		
9	recheu comptant fl. 1, quy estoyt oublié	fl.	1 0 0
	Prester argent a interest par assignation		
	Cort Gauldsmit est debiteur adi 24 dito par Pierre de Lobelle fl.		
3	420. Jay assigné le Cort Gauldsmit pour rechevoyr de Pierre de		
-	lobelle fl. 420. Lesquels il me rendra adi 26 avril prochain avec		
9	fl. 10 interest	fl.	420 0 0
	Cort Gauldsmit est debiteur adi dito par compangnye fl. 10.		
3			
-	Chest interest des susdits fl. 420		
2		fl.	10 0 0
	Payer une debte après le terme sans interest		
	Jehan Ployart est debiteur adi 26 dito par casse fl. 74. Je luy ay		
6	payé comptant quy ent estes escheu adi ultimo octobre passés		
-	a(mn)o 67	fl.	74 0 0
1			
	Rechevoyr une debte a marchandise et argent comptant		
	Compangnye est debiteur adi 30 dito par Lienhart Gall fl. 200.		
2			
-	De luy recheu en payement 100 pieces de toylls de Cambray		
13	platte a st. 40 la piece, monte	fl.	200 0 0
-			
4			
1	Casse est debiteur adi dito par Lienhart Gall fl. 22-4-5. De luy		
-	recheu comptant pour reste de sa debte	fl.	22 4 5
4			
	Payer une debte		
	Nycolas Voysin est debiteur adi ultimo dito par casse fl. 102.		
11			
-	Je luy ay payés comptant en reprenant n(ost)re chedulle	fl.	102 0 0
1			

Laus deo anno 1568 adi primo apvril en Anvers

	Payer une debte avec marchandise		
11			
-	Nycolas Voysin est debiteur adi dito par compangnye fl. 52-5.		
13	Je luy ay donné en payement 20 pieces de toylls de Cambray		
-	platte a fl. 2-12-3 la piece, monte fl. 52-5 pour lesquels jay		
2	reprins n(ost)re propre chedulle	fl.	52 5 0
	Donner marchandise pour une présent		
	Adi dito, jay donné pour ung présent a n(ost)re procureur		
	Rogers Bossalt Large 1 piece de toilles de Cambray platte quy		
	couste a nous mesmes 40 st. pour songusement susscriter a		
13	n(ost)re proces	fl.	0 0 0
	Achepter a terme et comptant		
2	Compangnye est debiteur adi 6 dito par Pancras Stelman fl. 90.		
-	De luy achepté 30 pieces de baycques, a scavoyr 12 pieces		
13	rouges, 8 pieces jaulnes et 10 pieces violet a fl. 3 la piece.		
-	L'ung p(ar)my l'aultre quy monte fl. 90 a scavoyr fl. 30		
6	comptant et fl. 60 adi 20 dito	fl.	90 0 0
6			
-	Pancras Stelman est debiteur adi dito par casse fl. 30. Je luy ay		
1	payés comptant pour baycques susdits	fl.	30 0 0
	Achepter a terme		
2			
-			
13	Compangnye est debiteur adi 10 dito par Nycolas Wylmain fl.		
-	120. De luy achepté 20 pieces de carisees noyres a fl. 6 la		
4	pieces quy monte fl. 120 a payer adi 28 dito	fl.	120 0 0
	Achepter a plusieurs termes		
2	Compangnye est debiteur adi 12 dito par Mathias Timerman fl.		
-	300. De luy achepté 100 pieces de sayes d'Ascot. A scavoyr 30		
13	pieces noyres, 40 pieces argentines et 30 pieces de verdes a st.		
-	60 la piece. L'ung parmy l'aultres monte fl. 300, a payer fl. 150		
3	adi 24 dito et fl. 150 adi 29 dito	fl.	300 0 0

Laus deo anno 1568 adi 20 apvril en Anvers

	Payer une partie d'ungne debte		
6 - 1	Pancras Stelman est debiteur adi dito par casse fl. 30. Je luy ay payé pour une part de sa debte	fl.	30 0 0
	Rechevoyr une partie d'ungne debte et donner la reste		
1 - 11	Casse est debiteur adi 21 dito par Nycolas Voysin fl. 204-10. De luy recheu comptant	fl.	204 10 0
2 - 11	Compangnye est debiteur adi dito par Nycolas Voysin fl. 10. Je luy ay rabatu de sa debte pour avoyr mon argent	fl.	10 0 0
	Accorder deux payements en ung terme		
3 - 3	Mathias Timerman est debiteur adi 24 dito par Mathias Timerman fl. 300, a scavoyr est que je luy doibts fl. 150 adi dito et fl. 150 adi 29 dito lesquels je luy doibts payer ensemble adi ultimo dito	fl.	300 0 0
	Donner argent en change a ung facteur		
8 - 1	Franchois Manteau a Tournay est debiteur adi 25 dito par casse fl. 40. Jay payés a Hendricq Boucq fl. 40, lesquels ils rendra a n(ost)re facteur a Tournay adi ultimo dito	fl.	40 0 0
	Envoyer marchandise avec de l'argent		
x - 13 - 13 - x	Adi 20 dito jay envoyés au nom de dieu a n(ost)re contoyr a Lyon avec Lyven Brunart deulx fardeau avec n(ost)re commun signe N°F et N°A. Chela monte la voyture de cent 5 francq et poysent 1000 £ quy porte 50 francq. Lesquels en luy payera a Lyon quands il les livrera comme il appartient. Ches deulx contiennent a scavoyr N°F contient 30 pieces de baycques, a scavoyr 12 pieces rouges, 8 pieces de jaulnes et 10 pieces violet a fl. 3 la piece, monte fl. 90 et N°A contient 20 pieces de carisees noyres a fl. 6 la piece, monte fl. 120. Monte tout ensemble fl. 210	fl.	210 0 0

8	Lyons n(ost)re contoyr est debiteur adi dito par casse fl. 80. Jay envoyés a n(ost)re contoyr a Lyon en la précédente balle N°F en une baycque dens ung sacq selé avec n(ost)re marcq auquel yl y a 300 nouveaulx daldres a st. 5 p. 4 la piece, monte				
-					
1		fl.	80	0	0

Laus deo anno 1568 adi ultimo apvril en Anvers

	Prendre marchandise pour une debte et rendre la reste			
2				
-	Compangnye est debiteur adi dito par Mathias Timerman fl.			
7	340. De luy recheu en payement 400 pieces de satins a st. 17 la			
-	piece, monte fl. 340. Desquels je luy rabats fl. 300 qu'yl me			
3	doibt	fl.	340	0 0
3				
-	Mathias Timerman est debiteur adi dito par Casse fl. 40. Chest			
1	que je luy ay rendus pour reste des susdits satins			
	Achepter et prendre argent avec tout sans interest			
2				
-	Compangnye est debiteur adi primo may par Mathias			
9	Timerman fl. 300. De luy achepté 50 pieces de draps noyrs			
-	d'Engleterre a fl. 6 la piece. Monte fl. 300, a payer adi 6 juyng			
3	prochain	fl.	300	0 0
1				
-	Casse est debiteur adi dito par Mathias Timerman fl. 100. De			
3	luy recheu comptant fl. 100 pour rendre adi 6 juyng avec les fl.	fl.	100	0 0
	500 susdits sans interest.			
	Rechevoyr une lettre de change et renvoyer par protestation			
	Robert Lespellier est debiteur adi 3 dito par Lyons, n(ost)re			
9	contoyr, fl. 200. Le susdit jay recheu de n(ost)re contoyr hors			
-	Lyons une lettre de change de fl. 200. Lesquels Robert			
8	Lespellier me doibt payer adi 10 dito p(ro)chain	fl.	200	0 0
8	Lyons, n(ost)re contoyr, est debiteur adi dito par Robert			
-	Lespellier fl. 200. Chest la cause qu'il na point voulu accepter			
9	la susdite lettre de change de Lyons, pourre je l'ay renvoyé par	fl.	200	0 0
	protestation			
8				
-	Lyons, n(ost)re contoyr, est debiteur adi dito par casse fl. 4.			
1	Chest depenche sur la précédente lettre de change renvoyé par	fl.	4	0 0
	protestation			
	Rechevoyr marchandise d'un facteur qu'il envoie			

2	Compangnye est debiteur adi 4 dito p(ar) Franchois Manteau, demorant a Tournay, fl. 135. De luy recheu par ung chartier nom(m)ée Adam Belch ung tonneau N°2 lequel contient 45 peices de sayes quy coustent la piece a nous mesme st. 60, monte fl. 135. La voyture est ung florins qui je luy ay payés et jay escrit ai lyvre de la despense			
-				
13				
-				
8		fl. 135 0 0		

Laus deo anno 1568 adi 6 may en Anvers

	Achepter et payer en une aultre ville				
2	Compangnye est debiteur adi dito par Lyons, n(ost)re contoynr,				
-	fl. 132. Jay achepté de Lyven Brunart 22 pieces de draps				
9	d'Engleterre a scavoyr 12 cramays, 6 vert, 4 bleu, couste la				
-	piece fl. 6. Monte ensemble fl. 132, lesquels il sera payés a				
8	Lyons en n(ost)re contoynr	fl.	132	0	0
	Le conte que un facteur envoie qu'yl ha gaigné outre la factorie				
8	Franchois Manteau est debiteur adi 7 dito par compangnye fl.				
-	10, par ung compte de Franchois Manteau. Je trouve qu'yl ha				
2	gaigné outre sa factorie a despense sur la marchandise que luy ay envoyé	fl.	10	0	0
	Envoyer de l'argent a ung facteur qu'on luy doibt pour reste pour égallier son compte				
8	Franchois Manteau est debiteur adi dito par Casse fl. 10. Je luy				
-	ay envoyés fl. 10. Chest que je trouve par son compte qu'yl				
1	nous ha envoyés marchandises que luy devont pour reste pour égallier son compte fl. 10. Lesquels je luy ay envoyés par Jacques de la Broyc	fl.	10	0	0
	Payer ungne debte, une partie en comptant et une partie par assignation				
3	Mathias Timerman est debiteur adi dito par Cort Gauldsmit fl.				
-	300. Jay assigné ledit Mathias Timerman pour recevoyr de				
3	Cort Gauldsmit	fl.	300	0	0
3	Mathias Timerman est debiteur adi dito par casse fl. 100. je luy				
-	ay payé pour reste de sa debte	fl.	100	0	0
1	Rechevoyr ungne debte				
-	Casse est debiteur adi dito par Cort Gauldsmit fl. 130. De luy				
3	recheu comptant pour reste de sa debte	fl.	130	0	0

Laus deo anno 1568 adi 9 may en Anvers

	Vendre marchandise pour comptant et assigner l'argent a ung aultruy en luy payent la reste comptant			
6				
-				
9	Pancras Stelman est debiteur adi dito par compangnye fl. 20.			
-	Vendu a Zacharie le Blon 2 draps d'Engleterre a fl. 10 la piece,			
2	monte fl. 20. Lesquels jay assigné a Pancras Stelman	fl.	20	0 0
6				
-				
1	Pancras Stelman est debiteur adi dito par casse fl. 10. Je luy paye pour reste que je luy devoys en argent comptant	fl.	10	0 0
	Une debte que on doibt payer prolonger a interest			
2	Compangnye est debiteur adi 12 dito par Nycolas Wilmain fl.			
-	1. Le susdit je luy doibt payer fl. 120, lesquels jay prolongé			
4	avec luy jusques adi 21 dito pour fl. 1 interest	fl.	1	0 0
	Perdre marchandise sur la mer qu'on doibt recevoyr			
	Adi dito je fays cy debiteur et de rechef crediteur 10 last de bledt. Lesquels n(ost)re contoyr a Dantzig nous avoys envoyés			
5	hors Dantzig par Wilmen Boorcap, mays tous est perdu par mal			
-	fortune	fl.	0	0 0
5				
	Une partie de laquelle ha estés oubliéé a escripre			
	Compangnye est debiteur adi 14 dito par casse fl. 12. Jay payé			
2	a Nycolas Wilmain fl. 12, pour lesquels il m'a assuré 10 last			
-	de bledt venant de n(ost)re contoyr hors Dantzig en la manière			
1	de Wilmen Boorcap, quy est estimé pour fl. 150	fl.	12	0 0
	Recevoyr l'argent pour marchandise assuré laquelle est perdue en la mer			
1	Casse est debiteur adi dito par compangnye fl. 150. Recheu de			
-	Nycolas Wilmain pour 10 last de bledt quy est perdue en la			
2	mer, lequel m'a estés assuré par Nycolas Wilmain	fl.	150	0 0

Laus deo anno 1568 adi 15 may en Anvers

	Vendre et prendre plusieurs diverses chedulles en payement				
6					
-					
9					
-	Jehan Ployart est debiteur adi dito par compangnye fl. 800. Je luy ay vendus 80 draps d'Engleterre a fl. 10 la piece, monte	fl.	800	0	0
2					
8	Bertram Luyter est debiteur adi dito par Jehan Ployart fl. 300. De luy recheu en payement une chedulle de Bertram Luyter a payer adi 6 juing prochain	fl.	300	0	0
-					
6					
4	Nycolas Wylmain est debiteur adi dito par Jehan Ployart fl. 250. De luy recheu en payement une chedulle de fl. 250. Lesquels Nycolas Wylmain me payera adi 10 juing prochain	fl.	250	0	0
-					
6					
1					
-	Casse est debiteur adi dito par Jehan Ployart fl. 250. De luy recheu pour reste de sa debte	fl.	250	0	0
6					
	Payer une debte en une aultre ville				
	Nycolas Wylmain est debiteur adi 25 dito par Dantzig, n(ost)re contoynr fl. 121. Jay accordé avec luy que n(ost)re contoynr a Dantzig luy payera fl. 121. Lesquels je luy doibte ici en Anvers a 136 polonays pour fl. Ledit payement se fera a Dantzig	fl.	121	0	0
4					
-					
11					
	Achepter et donner en payement une chedulle d'un aultruy avec argent comptant				
2					
-					
4	Compangnye est debiteur adi ultimo par Jeremie Ballincq fl. 26. De luy achepté 40 piece de cangants a st. 13 de gro la piece, monte	fl.	26	0	0
-					
14					
14	Jeremie Ballincq est debiteur adi dito par Nycolas Voysin fl. 10. Je luy ay donné en payement une lettre de debte de Nycolas Voysin de fl. 10 a payer adi 20 julet prochain	fl.	10	0	0
-					
11					
14					
-	Jeremie Ballincq est debiteur adi dito par casse fl. 16. Je luy ay payé comptant pour reste de sa debte	fl.	16	0	0
1					

Laus deo anno 1568 adi 4 juing en Anvers

	Prester argent a interest par plusieurs chedulles et donner de la marchandise avec tout a interest			
14 - 3	Jeremie Ballincq est debiteur adi dito par Cort Gauldsmit fl. 430. Jay assigné le Jeremie Ballincq pour recevoyr de Cort Gauldsmit chest addicte que je luy ay bayllés une chedulle de Cort Gauldsmit quy estoit a payer adi 26 apvril passés pour me le contenter adi 25 julet prochain	fl.	430	0 0
14 - 8	Jeremie ballincq est debiteur adi dito par Bertram Luyter fl. 300. Je luy ay baillés une chedulle de fl. 300, a payer adi 10 juing pour me rendre selle somma comptant adi 25 julet	fl.	300	0 0
14 - 10 - 2	Jeremie Ballincq est debiteur adi dito par compangnye fl. 68-16-3. Je luy ay lyvré ung sacq de saffran de £ 61 onces 10 a st. 22 1/3 la £, monte fl. 60-16-3 pour payer adi 25 julet	fl.	68	16 3
14 - 13 - 2	Jeremie Ballincq est debiteur adi dito par compangnye fl. 100. je luy ay lyvré 50 pieces de toilles de Cambray platte a st. 40 la piece, monte fl. 100 pour payer adi 25 julet	fl.	100	0 0
14 - 2	Jeremie Ballincq est debiteur adi dito par compangnye fl. 30. Chest interest des susdits chedulles et de la susdit marchandise pour payer adi 25 julet	fl.	30	0 0
	Perdre par bancarote			
1 - 11	Casse est debiteur adi primo par Nycolas Voysin fl. 5. De luy recheu en comptant	fl.	5	0 0
2 - 11	Compangnye est debiteur adi dito par Nycolas Voysin fl. 5. Chest que je luy rabatu de sa debte a cause qu'yl ni poeult payer pas, faulte du bien	fl.	5	0 0

Laus deo anno 1568 adi 12 juing en Anvers

	Vendre diverses marchandises a divers termes			
8				
-				
7	Bertram Luyter est debiteur adi dito par compangnye fl. 400. Je			
-	luy ay vendus 400 pieces de satin a st. De gros la piece a payer			
2	adi 12 aoust prochain, monte	fl.	400	0 0
8				
-	Bertram Luyter est debiteur adi dito par compangnye fl. 292-			
13	10. Je luy ay vendus 90 pieces de sayes d'Ascot a scavoyr 30			
-	noyrs, 40 argentines et 20 pieces verdes a st. 65 la piece. L'une			
2	p(ar)my l'aultre a payer adi 24 aoust prochain, monte	fl.	292	10 0
	Achepter et donner en payement une chedulle d'ung aultruy et payer la reste a ung certain terme			
2	Compangnye est debiteur adi 24 dito par Robert Lеспellier fl.			
-	100. De luy achepté 10 pieces de velours de 200 <i>ats.</i> a st. 10			
7	l'aulne, monte fl. 100. Sur cela je lluy ay donné en payement			
-	une chedulle de Jeremie Ballincq de fl. 68-16-3 et la reste fl.			
9	31-3-9 je luy payeray adi ultimo aoust prochain	fl.	100	0 0
9	Robert Lеспellier est debiteur adi dito par Jeremie Ballincq fl.			
-	68-16-3. Je luy ay donné en payement une chedulle de Jeremie			
14	Ballincq de fl. 68-16-3 quy est a payer adi 25 julet prochain.	fl.	68	16 3
	Rechevoyr une debte après le terme avec interest			
1				
-	Casse est debiteur adi 26 dito par Nycolas Wylmain fl. 250. De			
4	luy recheu comptant pour une chedulle de fl. 250	fl.	250	0 0
1	Casse est debiteur adi dito par compangnye fl. 4. Chest interest			
-	a cause qu'yl m'a payé la susdite chedulle après le terme a			
2	scavoyr qu'yl ha étés escue adi 10 juing passés	fl.	4	0 0

Laus deo anno 1568 adi 29 juing en Anvers

	Compter avec ung ouvrier et luy payer la reste		
4 - 12	Compangnye est debiteur adi dito par Habraham Jacop fl. 60. Le susdit m'a le appuiter ung compte qu'yl ha deseruy de nous pour acoustrer nos cangants	fl.	60 0 0
12 - 1	Habraham Jacop est debiteur adi dito par casse fl. 30. Je luy ay payé comptant pour reste de son compte	fl.	30 0 0
	L'argent que on baille a ung serviteur pour nécessiter en luy rabatant de son salaire		
14 - 1	Jehan Brebis est debiteur adi 30 dito par casse fl. 20. Je luy au bayllés hors la casse fl. 20. Chest pour la nécessité lesquels on luy rabatra de son salaire	fl.	20 0 0
2 - 14	Compangnye est debiteur adi dito par Jehan Brebis, n(ost)re serviteur fl. 18, Chest qu'il ja destruy pour son salaire fl. 15 dont ils nous doibt de reste fl. 5, monte	fl.	15 0 0
	La depenche pour le train		
2 - 1	Compangnye est debiteur adi ultimo julet par casse fl. 100. Chest despenche pour le train de marchandise depuis le premier aoust jusques a maintenant, comme le livre de la despense démontre tout au l'ung	fl.	100 0 0
	Perte sur la casse		
2 - 1	Compangnye est debiteur adi dito par casse fl. 2. Chest que nous avons perdu sur l'argent lequel je n'ay seu <i>pas signé</i> ⁴⁷³	fl.	3 0 0
	Marchandise perdue au pays		
1.10.	Adi dito il fays creditur, 1/2 once de saffran lesquels defaillent pour égallier le compte	fl.	0 0 0

⁴⁷³ Opnieuw een onleesbaarheid.

Laus deo anno 1568 adi ultimo julet en Anvers

	Egallier les contoyres pour les livres nouveaux		
11	Dantzig, n(ost)re contoynr, est debiteur adi dito par compangnye		
-	fl. 297-4-5. Ledit, n(ost)re contoynr nous restons pour les lyvres		
14	nouveaux	fl.	297 4 5
14	Compangnye est debiteur adi dito par Lyons, n(ost)re contoynr		
-	fl. 544-19-8. Ledit, n(ost)re contoynr nous restons pour les		
8	lyvres nouveaux	fl.	544 19 8
	Egallier les debiteurs pour les livres nouvea(u)lx		
14	Compangnye est debiteur adi dito p(ar) Bertram Luyter fl. 692-		
-	10. Me reste il pour les lyvrer nouveaulx com(m)e la chedulle		
8	démonstré a payer adi 24 aoust a(nno) 68	fl.	692 20 0
14	Compangnye est debiteur adi dito par Pierre de Lobelle fl. 8.		
-	Me reste il pour les lyvres nouveaulx a payer adi dito	fl.	8 0 0
9	Compangnye est debiteur adi dito par Nycolas Voysin fl. 102.		
14	Me reste il pour les lyvres nouveaulx a payer a mon demander	fl.	102 0 0
11	Compangnye est debiteur adi dito par Jeremie Ballincq fl. 860.		
-	Me reste il pour les lyvres nouveaulx escue adi 25 dito passés	fl.	860 0 0
14	Compangnye est debiteur adi dito par n(ost)re serviteur Jehan		
14	Brebis fl. 5. Me reste il pour les lyvres nouveaulx	fl.	5 0 0
	Egallier les crediteurs pour les livres nouveaulx		
3	Cort Gauldsmiit est debiteur adi dito p(ar) compangnye fl. 430.		
-	Nous reste il pour les lyvres nouveaulx escue adi 26 apvril		
14	passés	fl.	430 0 0
3	Mathias Timerman est debiteur adi dito p(ar) compangnye fl.		
-	600. Nous reste il pour les lyvres nouveaulx a payer a mon		
14	demander	fl.	600 0 0
9	Robert Lespellier est debiteur adi dito par compangnye fl. 31-		
-	3-9. Nous reste il pour les lyvres nouveaulx a payer adi ultimo		
14	aoust prochain	fl.	31 3 9

Laus deo anno 1568 adi ultimo julet en Anvers

- La marchandise quy nous reste pour les lyvres nouveaulx
Adi dito il fays crediteur la marchandise quy nous reste pour
les lyvres nouveaulx asscavoyr:
- 4 Cangans 40 piece, vault pour maintenant la piece 13 st.
5 Bledt 34 last, vault pour maintenant le last 12 fl.
7 Velours 10 pieces ats 200 vault pour maintenant la piece
7 10 st.
7 Satins 389 pieces vault pour maintenant la piece 17 st.
9 Draps 20 pieces vault pour maintenant la piece 6 fl.
11 Mayson en la rue des Moriens nom(m)ée a l'armoyrie
d'Angleterre vault 400 fl.
13 Toylls de Cambray 29 pieces vault pour maintenant la piece
40 st.
13 Sayes 55 piece vault pour maintenant la piece 60 st.
-

Pour égallier le compte de la compangnye et de la casse
Compangnye est debiteur adi dito par casse fl. 718-17-4. Il
nous reste en la casse pour les lyvres nouveaulx fl. 718-17-4,
lesquels il fays cy crediteur pour égallier les lyvres et ainssy
sont tous mes lyvres scaldo louer sort Dieu pour tousiours

fl. 718 17 4

Fin de che Journal N°1

Fin du journal N°1

Anno 1567

Livre de la Despen

ce pour le train de lequel daucuns est nommé

Livre de casse
N°1

Laus deo anno 1567 adi primo aoust en Anvers

Adi dito pour 25 rame de papier a st. 8 achetté de Joos Mul	fl.	10	0	0
5 dito pour encre	fl.	0	2	0
6 dito pour ungne beusele de pennes grosse et 2 bussele de petite	fl.	1	0	0
15 dito pour chandelles par an	fl.	5	0	0
Ultimo dito pour 150 £ de corden a 4 p. La £	fl.	2	10	0
Adi 6 septembre pour broutaige par an	fl.	1	0	0
10 dito pour 500 ats de venuefache ⁴⁷⁴ a 6 p. l'ats	fl.	12	10	0
15 dito payé a noz packeurs ⁴⁷⁵	fl.	2	0	0
Ultimo dito pour louage de mayson	fl.	30	0	0
Adi 6 octobre pour refayre a n(ost)re mayson nom(m)ée a l'armoyrie d'Engleterre	fl.	15	0	0
Adi primo novembre pour brumes de papier petit blancq a 4 st.	fl.	1	4	0
13 dito pour voyture de Tournay	fl.	0	4	0
20 dito pour ung beuselle de pomes grusse	fl.	0	1	0
Adi 8 janvier anno 1568 pour 20 £ de corden a 5 p. la £	fl.	0	8	4
20 dito p(our) voyture de Dantzig	fl.	0	10	0
Adi 3 février pour lyvres	fl.	2	0	0
25 dito pour 2 cofres pour le magazin	fl.	3	0	0
Adi 15 mars pour 2 piece de plateau	fl.	0	2	0
Adi 4 apvril pour des tapis pour le boutick	fl.	3	10	0
Adi primo may pour voyture de Tournay	fl.	0	3	4
Adi 10 juing pour une presse pour presser la marchandise	fl.	4	0	0

---

⁴⁷⁴ Een van de zeldzame onleesbaarheden doorheen het handschrift. Het is dan ook vooral deze pagina die de meeste onleesbaarheden vertoont. Hier gaat in dit geval wellicht om een textielsoort, omdat ook hier het bijvoegsel, prijsklasse of maateenheid “ats” gebruikt werd, net zoals die ook al gebruikt werd bij de aanduiding van het product “velours”.

⁴⁷⁵ Opnieuw is er onduidelijkheid hier. Ofwel stond er “parlieurs”, wat misschien kon wijzen op vertegenwoordigers van het filiaal, ofwel stond er “packeurs” en ging het om personen verantwoordelijk voor opslag. Al bij al is er geen duidelijkheid over wat hier ingevuld dient te worden. Het meest waarschijnlijke is wel dat het hier gaat om “packeurs”, degenen die instonden voor de opslag van de goederen die de firma Moriel verhandelden.

18 dito payé a noz packeurs ⁴⁷⁶	fl.	2	1	4
Adi 2 julet aulx povres pour dieu	fl.	1	0	0
Ultimo dito pour mettres recheuet et envoyes en tout comme le lyvre le démontre a l'ung	fl.	2	14	0

Somma fl. 100 que j'ai escrit au journal

Ci après suit une forme du livre de lettres qu'on recoit et qu'on envoie

---

⁴⁷⁶ Idem, cfr. supra.

Anno 1568 adi primo aoust

Journal
N°2

Laus deo anno 1568 adi primo aoust en Anvers

L'argent quy reste aux livres vieulx pour l'inventoyre

Casse est debiteur adi dito par compangnye fl. 718-17-4 moy Jehan Moriel et Matieu Moriel faisons compangnye dont nous reste aux livres vieulx envi(ron) fl. 718-17-4. Lesquels nous devons user en train de marchandise. Dieu nous donne la grasse de tout bien gouverner a son honneur et n(ost)re salut

---

fl. 718 17 4

Ung contoyr quy reste aux livres vieulx

Compangnye est debiteur adi dito par Dantzig n(ost)re contoyr fl. 297-4-5 ledit n(ost)re contoyr luy restent aux livres vieulx

---

fl. 297 4 5

Ung aulte contoyr qui nous reste aux livres vieulx

Nous n(ost)re contoyr est debiteur adi dito par compangnye fl. 544-19-8 ledit n(ost)re contoyr nous reste aux livres vieulx

---

fl. 544 19 8

Les debiteurs qui restent aux livres vieulx

Bertram Luyter est debiteur adi dito par compangnye fl. 692-10. Il nous reste aux livres vieulx a payer adi 24 daoust prochain

---

fl. 692 10

Pierre de Lobelle est debiteur adi dito par compangnye fl. 8. Il nous rest aux livres vieulx a payer le jour susdit

---

fl. 8

Nycolas Voisin est debiteur adi dito par compangnye fl. 102. Il nous reste aux livres vieulx a payer a mon demander

---

fl. 102

Jeremie Ballincq est debiteur adi dito par compangnye fl. 860. Il Nous reste aux livres vieulx ... Adi 24 dito passés

---

fl. 860

Jehan Brebis est debiteur adi dito par compangnye fl. 5. Il nous reste aux livres vieulx

---

fl. 5

Laus deo anno 1568 adi primo aoust en Anvers

Egallier les crediteurs pour les livres nouveaulx

Compangnye est debiteur adi dito par Cort Gauldsmit fl. 430. Je luy restons aux lyvres vieulx esceu adi 26 apvril passer	fl.	430
Compangnye est debiteur adi dito par Mathias Timerman fl. 600. Je luy restons aux livres vieulx a payer a son demander	fl.	600
Compangnye est debiteur adi dito par Robert Lespessier fl. 31-3-9. Je luy restons aux livres vieulx a payer adi ult(im)o aoust prochain	fl.	31 3 9

La marchandise quy reste aux livres vieulx

Adi dito je fais debiteur la marchandise quy nous reste aux livres

vieulx. Asscavoir:

Cangants 40 piece à 13 st. la piece, monte fl. 26

Bledt 34 last à 12 fl. le last, monte fl. 408

Velours 200 aulne à 10 st. la ..., monte fl. 100

Satins 389 pieces à 17 st. la piece, monte fl. 330-13

Drapes 20 pieces à 6 fl. la piece, monte fl. 120

Mayson nomée a l'armoyrie d'Englitterre vault fl. 400

Toylles de Cambray, 29 piece à 40 st. la piece, fl. 58

Sayes 55 piece à 60 st. la piece, monte fl. 165

Somma valent toutes les marchandise ensemble fl. 1607-13-

Folio 17 verso

(Blanco pagina)

Folio 17 recto

A
B
C
D
E
F

G
H
I
K
L
M

Folio 18 verso

N
O
P
Q
R
S

T
V
X
Y
Z
8⁴⁷⁷

---

⁴⁷⁷ Symbool dat gelijkenissen vertoont met het cijfer acht.

Laus deo anno 1567 adi primo aoust en Anvers

Casse est debiteur adi dito pour l'inventoyre	a c. 1	fl.	1000	0	0
Dito pour canga(nt)s vendus a Pierre Jorre	a c. 2	fl.	7	10	0
8 Dito pour cangants vendus a Pancras Stelman	a c. 2	fl.	7	12	6
Ultimo dito recheu de Cort Gauldsmit	a c. 2	fl.	300	0	0
Dito recheu de Mathias Timerman	a c. 2	fl.	174	11	8
Dito recheu de Godart Holdenhoven	a c. 2	fl.	31	0	0
Adi 8 septembre recheu de Pancras Stelman	a c. 2	fl.	7	12	6
12 dito recheu de Jehan Ployart	a c. 2	fl.	12	10	0
15 dito pour une chedulle de Jehan Ployart	a c. 3	fl.	305	10	0
29 dito recheu de Cort Gauldsmit pour reste	a c. 3	fl.	30	0	0
Adi 9 novembre pour gaing en cangants de lanyent	a c. 4	fl.	1	13	4
16 dito par Jehan Ployart	a c. 4	fl.	74	0	0
Adi 2 décembre âr Pierre de Lobelle	a c. 5	fl.	15	0	0
Adi primo janvier a(nn)o 1568 par Robert Lespellier	a c. 5	fl.	40	0	0
17 dito par Godart Holdenhoven	a c. 6	fl.	31	0	0
24 dito par Wilmen Salcq	a c. 6	fl.	300	0	0
Adi 3 février par Lienhart Gall	a c. 7	fl.	200	13	0
10 dito par Pierre Levaumensus pour reste de sa despenche	a c. 7	fl.	3	0	0
15 dito par Nycolas Voysin	a c. 7	fl.	150	15	0
20 dito par Mathias Timerman	a c. 7	fl.	120	0	0
Adi 20 marty par Robert Lespellier	a c. 8	fl.	1	0	0
30 dito par Lienhart Gall	a c. 8	fl.	22	4	5
Adi 21 apvril par Nycolas Voysin	a c. 9	fl.	204	10	0
Adi primo may par Mathias Timerman	a c. 10	fl.	100	0	0
7 dito par Cort Gauldsmit	a c. 10	fl.	130	0	0
14 dito pour bledt de Nycolas Wylmain	a c. 11	fl.	150	0	0
15 dito par Jehan Ployart	a c. 11	fl.	250	0	0
Adi 6 juing par Nycolas Voysin	a c. 12	fl.	5	0	0
26 dito par Nycolas Wylmain	a c. 12	fl.	250	0	0
dito par compangnye pour interest	a c. 12	fl.	4	0	0

Somma

fl. 3929 2 5

Laus deo anno 1567 adi 13 septembre en Anvers

Casse est crediteur adi dito par Adam du Pré	a c. 2	fl.	10	0	0
14 dito pour une chedulle a Jehan Ployart	a c. 3	fl.	306	0	0
Adi 20 octobre pour satin achepté de Cort Gauldsmit	a c. 3	fl.	214	3	0
Ultimo dito payé a Cort Gauldsmit	a c. 3	fl.	200	13	0
Adi 5 novembre par Bertram Luyter	a c. 4	fl.	308	6	8
12 dito pour changer de l'argent	a c. 4	fl.	0	12	6
14 dito par Lienhart Gall	a c. 4	fl.	108	10	0
dito pour interest payé a Lienhart Gall	a c. 4	fl.	3	10	0
18 dito par Pierre de Lobelle	a c. 4	fl.	30	0	0
Adi primo décembre par Robert Lespellier	a c. 5	fl.	80	0	0
3 dito par Ubert Cordelier	a c. 5	fl.	53	16	11
6 dito par Pierre de Lobelle	a c. 5	fl.	150	0	0
Ultimo dito pour sacq lacq achepté de Lienhart Gall	a c. 5	fl.	150	0	0
Adi 10 janvier a(nn)o 1568 pour une mayson acheptée de Jacques de Leplus	a c. 5	fl.	400	0	0
15 dito par Godart Holdenhoven	a c. 6	fl.	10	0	0
18 dito pour assurance payé a Franchoy Voysin	a c. 6	fl.	10	0	0
21 dito pour assurance payé a Wilmen Salcq	a c. 6	fl.	10	0	0
Ultimo dito par Habraham Jacop a luy payés a son compte	a c. 7	fl.	30	0	0
Adi 6 février par Dantzig pour depenche a Jehan Brebis	a c. 7	fl.	6	0	0
Ultimo dito par Mathias Timerman	a c. 7	fl.	24	0	0
Adi primo marty par Lienhart Gall	a c. 8	fl.	202	13	0
dito par Nycolas Voysin	a c. 8	fl.	101	0	0
12 dito par Nycolas Voysin	a c. 8	fl.	100	0	0
26 dito par Jehan Ployart	a c. 8	fl.	74	0	0
Ultimo dito par Nycolas Voysin	a c. 8	fl.	102	0	0
Adi 6 avril par Pancras Stelman	a c. 9	fl.	30	0	0
20 dito par Pancras Stelman	a c. 9	fl.	30	0	0
25 dito par Franchois Manteau a Tournay	a c. 9	fl.	40	0	0
26 dito par Lyons n(ost)re contoynr	a c. 9	fl.	80	0	0

Ultimo dito par Mathias Timerman	a c. 10 fl.	40	0	0
Adi 3 may par Lyons n(ost)re contoynr	a c. 10 fl.	4	0	0
7 dito envoyé a Franchois Manteau a Tournay pour égallier	a c. 10 fl.	10	0	0
dito par Mathias Timerman	a c. 10 fl.	100	0	0
9 dito par Pancras Stelman	a c. 11 fl.	10	0	0
14 dito pour assurance a Nycolas Wylmain	a c. 11 fl.	12	0	0
Ultimo dito par Jehan Ployart	a c. 11 fl.	16	0	0
Adi 29 juing par Habraham Jacop	a c. 13 fl.	30	0	0
Adi 30 dito par Jehan Brebis	a c. 13 fl.	20	0	0
Adi Ult(im)o julet pour depenche pour le train	a c. 13 fl.	100	0	0
dito pour perte sur la casse	a c. 13 fl.	3	0	0
dito pour reste pour les lyvres nouveaux	a c. 14 fl.	718	17	4
Somma	fl.	3929	2	5

Laus deo anno 1567 adi primo aoust en Anvers

Compangnye est debiteur adi dito de Jehan et Mathieu Moriel par Lienhart Gall par l'inventoyre	a c. 1	fl.	108	10	0
Dito par Nycolas Wilmen par l'inventoyre	a c. 1	fl.	25	8	4
Adi 12 septembre pour sucre prins en payement de Jehan Ployart	a c. 2	fl.	10	0	0
13 dito par Adam du Pre	a c. 2	fl.	150	0	0
15 dito chest perte sur une chedulle a Jehan Ployart	a c. 3	fl.	14	10	0
Adi 20 octobre pour satin achepté de Cort Gauldsmit	a c. 3	fl.	288	3	0
Adi 12 novembre pour changer de l'argent	a c. 4	fl.	0	12	6
13 dito pour satins rechet de Franchois Manteau a Tournay	a c. 3	fl.	85	0	0
14 dito pour interest payé a Lienhart Gall	a c. 4	fl.	3	10	0
Adi 3 décembre pour saffran achepté de Ubert Cordelier	a c. 5	fl.	68	16	11
Ultimo dito pour sacq lacq achepté de Lienhart Gall	a c. 5	fl.	150	0	0
Adi 10 janvier anno 1568 pour une mayson acheptée de Jacques de Leplus	a c. 5	fl.	400	0	0
15 dito barraté pour draps de Godart Holdenhoven	a c. 6	fl.	60	0	0
17 dito pour réversse de Godart Holdenhoven	a c. 6	fl.	99	0	0
18 dito pour assurance a Franchois Voysin	a c. 6	fl.	10	0	0
21 dito pour assurance payés a Wylmen Salcq	a c. 6	fl.	10	0	0
Adi 3 février pour interest a Lienhart Gall	a c. 7	fl.	3	0	0
10 dito par Pierre Levaumenplus pour dépenche de Lyon	a c. 7	fl.	3	0	0
15 dito pour interest a Nycolas Voysin	a c. 7	fl.	3	10	0
Adi 3 marty pour toyles de cambray de Lienhart Gall	a c. 8	fl.	200	0	0
Adi 6 avril pour baycques de Pancras Stelman	a c. 9	fl.	90	0	0
10 dito pour carysees de Nycolas Wylmain	a c. 9	fl.	120	0	0
12 dito pour sayes d'Ascot de Mathias Timerman	a c. 9	fl.	300	0	0
21 dito pour interest a Nycolas Voysin	a c. 9	fl.	0	10	0
Ultimo dito pour satins prins de Mathias Timerman	a c. 10	fl.	340	0	0
Adi primo may pour draps de Mathias Timerman	a c. 10	fl.	300	0	0
4 dito pour sayes recheu de Franchois Manteau a Tournay	a c. 10	fl.	135	0	0
6 dito pour draps de Lyven Brunart	a c. 10	fl.	132	0	0

12 dito par Nycolas Wylmain pour interest	a c. 11 fl.	1	0	0
14 dito pour asseuranche a Nycolas Wylmain	a c. 11 fl.	12	0	0
Ultimo dito pour cangans de Jeremye Ballincq	a c. 11 fl.	20	0	0
Adi 6 juing chest perte de Nycolas Voysin a fault du bien	a c. 12 fl.	5	0	0
24 dito pour velours achepté de Robert Lespellier	a c. 12 fl.	100	0	0
29 dito pour Habraham Jacop	a c. 13 fl.	60	0	0
30 dito pour Jehan Brebis pour son salayre	a c. 13 fl.	15	0	0
Adi Ult(im)o julet pour dépenche pour le train	a c. 13 fl.	100	0	0
dito pour perte sur la casse	a c. 13 fl.	3	0	0
dito pour ung reste qui je porte pour égallier	a c. 14 fl.	1572	18	10
Somma	fl.	5005	9	7

Laus deo anno 1567 adi primo aoust en Anvers

Compangnye de Jehan et Mathieu Moriel est crediteur adi					
dito par casse pour l'inventoyre	a c. 1	fl.	1000	0	0
dito par Cort Gauldsmit pour l'inventoyre	a c. 1	fl.	300	0	0
dito par Mathias Timerman pour l'inventoyre	a c. 1	fl.	200	0	0
dito pour cangants vendus a Pierre Jorre	a c. 2	fl.	7	10	0
6 dito pour cangants vendus a Godart holdenhoven	a c. 2	fl.	31	0	0
8 dito pour cangants vendus a Pancras Stelman	a c. 2	fl.	15	5	0
9 dito pour cangants vendus a Adam du Pré	a c. 2	fl.	22	10	0
20 dito pour bledt vendus a Adam du Pré	a c. 2	fl.	140	0	0
Adi 14 septembre pour gaing sur une chedulle de Jehan Ployart	a c. 3	fl.	14	0	0
29 dito pour bledt vendus a Cort Gauldsmit	a c. 3	fl.	104	0	0
Adi 6 novembre pour bledt et sucre envoyés a Franchois Manteau a Tournay	a c. 4	fl.	160	0	0
9 dito pour changer de l'argent	a c. 4	fl.	1	13	4
Adi primo décembre pour interest de robert Lespellier	a c. 5	fl.	1	0	0
6 dito pour bledt vendus a Pierre de Lobelle	a c. 5	fl.	260	0	0
Dito pour interest de Pierre de Lobelle	a c. 5	fl.	10	0	0
Adi 4 janvier a(nn)o 1568 pour interest de Pierre de Lobelle	a c. 5	fl.	8	0	0
10 dito par Nycolas Voysin pour louage	a c. 5	fl.	20	0	0
15 dito pour sacq lacq barratté a Godart Holdenhoven	a c. 6	fl.	50	0	0
17 dito pour bledt barratté a Godart Holdelhoven	a c. 6	fl.	130	0	0
24 dito pour marchandise perdue lyvrée a Wylmen Jacob	a c. 6	fl.	300	0	0
Adi ultimo février pour bledt a Mathias Timerman	a c. 7	fl.	96	0	0
Adi primo marty pour interest de Lienhart Gall	a c. 8	fl.	1	0	0
Dito pour interest de Nycolas Voysin	a c. 8	fl.	1	0	0
10 dito pour orge vendus a Nycolas Voysin	a c. 8	fl.	90	0	0
12 dito pour orge vendus a Nycolas Voysin	a c. 8	fl.	105	0	0
24 dito pour interest de Cort Gauldsmit	a c. 8	fl.	10	0	0
Adi primo apvril pour toyllles de Cambray a Nycolas Voysin	a c. 9	fl.	52	5	0
Adi 7 may par Franchois Manteau a Tournay	a c. 10	fl.	10	0	0
9 dito pour draps vendus a Pancras Stelman	a c. 11	fl.	20	0	0

14 dito par Nycolas Wylmain pour bledt vendus	a c. 11 fl.	150	0	0
15 dito pour draps vendus a Jehan Ployart	a c. 11 fl.	800	0	0
Adi 4 juing pour saffran a Jeremye Ballincq	a c. 12 fl.	68	16	3
Dito pour toylls de Cambray platte a Jeremye Ballincq	a c. 12 fl.	100	0	0
Dito pour interest de Jeremye Ballincq	a c. 12 fl.	30	0	0
12 dito pour satin vendus a Bertram Luyter	a c. 12 fl.	400	0	0
Dito pour sayes vendus a Bertram Luyter	a c. 12 fl.	292	10	0
26 dito pour interest de Nycolas Wylmain	a c. 12 fl.	4	0	0
Somma	fl.	5005	9	7

Laus deo anno 1567 adi primo aoust en Anvers

Cort Gauldsmit est debiteur pour une chedulle par l'inventoyre a payer adi 15 dito	a c. 1	fl.	300	0	0
Adi 29 septembre pour bledt	a c. 3	fl.	104	0	0
Adi 20 octobre par une chedulle de Jehan Ployart	a c. 3	fl.	74	0	0
Dito par casse	a c. 3	fl.	214	3	0
Ultimo dito par casse	a c. 3	fl.	200	13	0
Adi 24 marty Pierre de Lobelle a payer adi 26 apvril prochain	a c. 8	fl.	420	0	0
Dito pour interest adi 26 apvril	a c. 8	fl.	10	0	0
Adi ult(im)o julet p(ar) ung reste p(ar)les livres nouveaulx escue le 26 apvril passés	a c. 13	fl.	430	0	0
Somma		fl.	1752	16	0

Laus deo anno 1567 adi primo aoust en Anvers

Mathias Timerman est debiteur adi dito par l'inventoyre a payer adi ultimo dito	a c. 1	fl.	2200	0	0
Adi ultimo février a(nn)o 1568 pour bledt a luy donné en payement	a c.7	fl.	96	0	0
dito par casse	a c.7	fl.	24	0	0
Adi 24 apvril pour deulx paiements en ung	a c. 9	fl.	300	0	0
Ult(im)o dito par casse	a c. 10	fl.	40	0	0
Adi 7 may par Cort Gauldsmit	a c. 10	fl.	300	0	0
Dito par casse	a c. 10	fl.	100	0	0
Adi Ult(im)o julet par ung reste par les lyvres nouveaulx a n(ost)re demander	a c. 13	fl.	600	0	0
Somma		fl.	1660	0	0

Laus deo anno 1567 adi ultimo aoust en Anvers

Cort Gauldsmitest crediteur adi dito par casse	a c. 2	fl.	300	0	0
Adi 29 septembre pour bledt	a c. 3	fl.	74	0	0
dito par casse	a c. 3	fl.	30	0	0
adi 20 octobre pour satin	a c. 3	fl.	288	3	0
22 dito par ung change de Lyon	a c. 3	fl.	200	13	0
adi 7 may par Mathias Timerman	a c. 10	fl.	300	0	0
dito par casse	a c. 10	fl.	130	0	0
Adi 4 juing par Jeremie Balling	a c. 12	fl.	430	0	0
Somma		fl.	1752	16	0

Laus deo anno 1567 adi ultimo aoust en Anvers

Mathias Timerman est crediteur adi dito par Nycolas Wylmain	a c. 2	fl.	25	8	4
Dito par casse	a c. 2	fl.	174	11	8
Adi 20 février a(nn)o 1568 par casse pour rendre adi ultimo dito	a c. 7	fl.	120	0	0
Adi 12 apvril pour sayes fl. 150 adi 24 dito et fl. 150 adi 29 dito	a c. 9	fl.	300	0	0
24 dito pour deulx payements en ung a payer adi ultimo dito	a c. 9	fl.	300	0	0
Ultimo dito pour satins prins en payement	a c. 10	fl.	340	0	0
Adi primo may pour draps a payer adi 6 juing prochain	a c. 10	fl.	300	0	0
Dito par casse a rendre adi 6 juing prochain	a c. 10	fl.	100	0	0
Somma		fl.	1660	0	0

Laus deo anno 1567 adi 14 novembre en Anvers

Lienhart Gall est debiteur adi dito par casse	a c. 4	fl.	108	10	0
Adi primo février a(nn)o 1568 pour ung change par Dantzig a mon demander	a c. 7	fl.	222	4	5
Adi mrimo marty rachepté nostre propre chedulle	a c. 8	fl.	202	13	0
Dito pour interest sur (nost)re propre chedulle	a c. 8	fl.	1	0	0

Somma

Nycolas Wylmain est debiteur adi ultimo aoust anno 1567 par Mathias Timerman	a c. 2	fl.	25	8	4
Adi 15 may anno 1568 pour une chedulle adi ~~20 dito~~ 10 juing prochain	a c. 11	fl.	250	0	0
25 dito pour Dantzig, n(ost)re contoyn	a c. 11	fl.	121	0	0

Somma

Cangants sot debiteur adi primo aoust a(nn)o 1567 pour l'inventoyre, pieces 100	a c. 1	fl.			
Adi ultimo may chepté de Jeremy Ballincq, pieces 40	a c. 11	fl.			

Somma pieces 140

Laus deo anno 1567 adi ultimo aoust en Anvers

Lienhart Gall est crediteur adi dito pour une chedulle qu'yl ha a payer adi 15 dito prochain	a c. 1	fl.	108	10	0
Adi 3 février a(nn)o 1568 par casse a rendre adi 20 may prochain	a c. 7	fl.	200	13	0
Dito pour interest adi 20 mars	a c. 7	fl.	3	0	0
Adi 30 marty pour toylls de Cambray de luy receu en payement	a c. 8	fl.	200	0	0
Dito par casse	a c. 8	fl.	22	4	5

Somma

Nycolas Wylmain est crediteur adi primo aoust en Anvers a(nn)o 1567 pour une chedulle qu'yl ha a payer adi ultimo dito	a c. 1	fl.	25	8	4
Adi 10 apvril pour carisees adi 20 dito	a c. 9	fl.	120	0	0
Adi 12 may pour interest et prolongation	a c. 11	fl.	1	0	0
Adi 26 juing par casse	a c. 12	fl.	250	0	0

Somma

Cangants sont crediteur adi primo aoust a(nn)o 1567 vendus a Pierre Jorre	a c. 2	fl.			
6 dito vendus a Godart Holdenhoven	a c. 2	fl.			
8 dito vendus a Pancras Stelman	a c. 2	fl.			
9 dito vendus a Jehan Ployart	a c. 2	fl.			
Adi ultimo julet pour les lyvres nouveaulx	a c. 14	fl.			

Somma pieces 140

Laus deo anno 1567 adi primo aoust en Anvers

Bledt est debiteur adi dito pour l'inventoyre du commencement
de che lyvre, last 100 a c. 1 fl.
Adi 12 may pour Dantzig, last 10 a c. 11 fl.

Somma last 110

Godart Holdenhoven est debiteur adi 6 aoust anno 1567 pour
comptant a payer adi ult(im)o aoust a c. 2 fl. 31 0 0
Adi 15 janvier anno 1568 pour sacq lacq a c. 6 fl. 50 0 0
Dito par casse a c. 6 fl. 10 0 0
17 dito pour bledt barraté a luy pour reversese a c. 6 fl. 130 0 0

Somma fl. 221 0 0

Laus deo anno 1567 adi 20 aoust en Anvers

Bledt est crediteur adi dito vendus a Adam du Pré, last 10	a c. 2
Adi 29 septembre vendus a Cort Gauldsmit, last 8	a c. 3
Adi 8 novembre barraté a Guillaume de Leplus pour draps, last 10	a c. 4
Adi 6 décembre vendus a Pierre de Lobelle, last 20	a c. 5
Adi 17 janvier anno 1568 par reversse donné a G(odart) Holdenhoven, last 10	a c. 6
Adi ultimo février donné en payement a Mathias Timerman, last 8	a c. 7
Adi 12 may perde en la mer, last 10	a c. 11
Adi ult(im)o julet pour les lyvres nouveaulx, last 34	a c. 14

Somma last 110

Godart Holdenhoven est crediteur adi ultimo aoust anno 1567 par Sanson le Fort	a c. 2	fl.	31	0	0
Adi 15 janvier anno 1568 pour draps	a c. 6	fl.	60	0	0
17 dito pour reversse de luy recheu pour bledt	a c. 6	fl.	99	0	0
Dito par casse	a c. 6	fl.	31	0	0
Somma		fl.	221	0	0

Laus deo anno 1567 adi 8 en Anvers

Pancras Stelman est debiteur adi dito pour cangants fl. 7-12-6 comptant et fl. 7-12-6 adi ultimo dito	a c. 2	fl.	15	5	0
Adi 6 apvril anno 1568 par casse	a c. 9	fl.	30	0	0
20 dito par casse	a c. 9	fl.	30	0	0
Adi 9 may pour draps	a c. 11	fl.	20	0	0
Dito par casse	a c. 11	fl.	10	0	0
Somma		fl.	105	5	0

Jehan Ployart est debiteur adi 9 aoust anno 1567 pour cangants fl. 10 a payer adi 20 dito et fl. 12-10 adi ultimo dito	a c. 2	fl.	22	10	0
Adi 14 semptembre par une chedulle achepté de Mathias Timerman adi 20 octobre	a c. 3	fl.	306	0	0
Dito pour interest sur la susdite chedulle	a c. 3	fl.	14	0	0
29 dito pour bledt prins en payement de Cort Gauldsmit	a c. 3	fl.	74	0	0
Adi 26 marty anno 1568 par casse	a c. 8	fl.	74	0	0
Adi 15 may pour draps	a c. 11	fl.	800	0	0
Somma		fl.	1280	10	0

Adam du Pré est debiteur adi 20 aoust anno 1567 pour bledt a payer adi 13 septembre prochain	a c. 2	fl.	140	0	0
Adi 13 septembre par casse	a c. 2	fl.	10	0	0
Somma		fl.	150	0	0

Laus deo anno 1567 adi 8 aoust en Anvers

Pancras Stelman est crediteur adi dito par casse	a c. 2	fl.	7	12	6
Adi 8 septembre par Franchoy's Byscop	a c. 2	fl.	7	12	6
Adi 6 apvril pour baycques fl. 30 comptant et fl. 60 adi 20 dito	a c. 9	fl.	90	0	0
Somma		fl.	105	5	0

Jehan Ployart est crediteur adi 12 septembre anno 1567 pour sucre de luy recheu en payement	a c. 2	fl.	10	0	0
Dito par Jacques le Noyr	a c. 2	fl.	12	10	0
Adi 15 septembre par casse	a c. 3	fl.	305	10	0
Dito pour interest	a c. 3	fl.	14	10	0
Adi 20 octobre pour une chedulle donné a Cort Gauldsmit	a c. 3	fl.	74	0	0
Adi 16 novembre par Noel Parens	a c. 4	fl.	74	0	0
Adi 15 may pour une chedulle de Bertram Luyter	a c. 11	fl.	300	0	0
Dito p(our) une chedulle de Nycolas Wylmain	a c. 11	fl.	250	0	0
Dito par casse	a c. 11	fl.	250	0	0
Somma		fl.	1280	10	0

Adam du Pré est crediteur adi 13 septembre anno 1567 pour velours de luy recheu en payement lesquels Jehan Toulet m'a lyvré	a c. 2	fl.	150	0	0
Somma		fl.	150	0	0

Laus deo anno 1567 adi 12 septembre en Anvers

Sucre est debiteur adi dito par Jehan Ployart. De luy recheu
en payement, £ 150 a c. 2 fl.

Somma £ 150

Velours est debiteur adi 13 septembre anno 1567. Recheu en
payement de Adam du Pré par Jehan Toulet,
pieces 4 ats. 300 a c. 2 fl.

Adi 24 juing anno 1568 achepté de Robert Lespellier, pieces
10 ats. a c. 12 fl.

Somma pieces 14 ats. 500

Satin est debiteur adi 20 octobre anno 1567, achepté de
Cort Gauldsmit, pieces 339 a c. 3 fl.

Adi 13 novembre recheu de Franchois Manteau a Tournay a c. 4 fl.

Adi ult(im)o avril anno 1568 pour Mathias Timerman a c. 10 fl.

Somma pieces 839

Laus deo anno 1568 adi 6 novembre en Anvers

Sucre est crediteur adi dito envoyés a Franchoi Manteau a
Tournay, £ 150 a c. 4 fl.

Somma £ 150

Velours est crediteur adi 6 novembre anno 1567, envoyés
a Franchois Manteau a Tournay pour vendre, pieces 4 ats.
300 a c. 4 fl.

Adi ult(im)o julet pour les lyvres nouveaulx, pieces 14 ats.
200 a c. 14 fl.

Somma pieces 14 ats 500

Satin est crediteur adi 20 janvier anno 1568, envoyés a n(ost)re
contoyr a dantzig, pieces 50 a c. 6 fl.

Adi 12 juing vendu a Bertram Luyter, pieces 400 a c. 12 fl.

Adi ult(im)o julet pour les lyvres nouveaulx, pieces 389 a c. 14 fl.

Somma pieces 839

Laus deo anno 1567 adi 22 octobre en Anvers

Lyons, n(ost)re contoynr est debiteur adi dito par Cort Gauldsmit	a c. 3	fl.	200	13	0
Adi 4 novembre par Bertram Luyter	a c. 3	fl.	308	6	8
Adi 10 marty anno 1568 par Nycolas Voysin	a c. 8	fl.	90	0	0
Adi 6 apvril envoyés a Lyon en N°F	a c. 9	fl.	80	0	0
Adi 3 may pour Robert Lespellier par protestation	a c. 10	fl.	200	0	0
Dito pour dépenche	a c. 10	fl.	4	0	0
Somma		fl.	882	19	8

Bertram Luyter est debiteur adi 5 novembre anno 1567 par casse	a c. 4	fl.	308	6	8
Adi 15 may pour une chedulle adi 6 juing anno 1568	a c. 11	fl.	300	0	0
Adi 10 juing pour satins adi 12 aoust	a c. 12	fl.	400	0	
Dito pour payer adi 24 aoust prochain	a c. 12	fl.	292	10	0
Somma		fl.	1300	16	8

Franchois Manteau est debiteur adi 6 novembre anno 1567 pour velours et sucre enovyés pour vendre	a c. 4	fl.	160	0	0
Adi 25 apvril par Hendricq Boucq	a c. 9	fl.	40	0	0
Adi 7 may pour une compte de Franchois Manteau	a c. 10	fl.	10	0	0
Dito envoyé a Franchois Manteau a Tournay pour reste	a c. 10	fl.	10	0	0
Somma		fl.	220	0	0

Laus deo anno 1568 adi 10 février en Anvers

Lyon, n(ost)re contoynr est crediteur adi dito par Pierre Levaumensus, n(ost)re serviteur	a c. 7	fl.	6	0	0
Adi 3 may par Robert Lespellier	a c. 10	fl.	200	0	0
Adi 6 dito par Lyven Brunart	a c. 10	fl.	132	0	0
Adi ultimo julet pour ung reste pour les lyvres nouveaux	a c. 13	fl.	554	19	8
Somma		fl.	882	19	8

Bertram Luyter est crediteur adi 4 novembre anno 1567 par ung change par Lyons	a c. 3	fl.	308	6	8
Adi 4 juing anno 1568 par Jeremye Ballincq	a c. 12	fl.	300	0	
Adi ultimo julet p(ou)r ung reste p(ou)r les lyvres nouveaux adi 24 aoust	a c. 13	fl.	692	10	0
Somma		fl.	1300	16	8

Franchois Manteau est crediteur adi 15 novembre anno 1567, recheu de Tournay des satins	a c. 4	fl.	85	0	0
Adi 4 may recheu de Tournay des sayes	a c. 10	fl.	135	0	0
Somma		fl.	220	0	0

Laus deo anno 1567 adi 8 novembre en Anvers

Draps sont debiteur adi dito barratté a Guillaume de Leplus pour bledt. De luy recheu des draps, pieces 20	a c. 4	fl.			
Adi 15 janvier anno 1568 par Godart Holdenhoven, pieces 10	a c. 6	fl.			
Adi primo may achepté de Mathias Timerman, pieces 50	a c. 10	fl.			
6 Dito achepté de Lyven Brunart	a c. 10	fl.			

Somma pieces 102

Pierre de Lobelle est debiteur adi 18 novembre anno 1567 par casse jusques adi 30 dito	a c. 4	fl.			
Adi 6 décembre pour bledt a luy vendue	a c. 5	fl.			
Dito par casse adi 4 janvier anno 1568	a c. 5	fl.			
Dito pour interest adi 4 janvier anno 1568	a c. 5	fl.			
Adi 4 janvier pour interest	a c. 5	fl.			

Somma		fl.	458	0	0

Robert Lespellier est debiteur adi primo décembre anno 1567 par casse pour rendre adi primo janvier anno 1568	a c. 5	fl.	80	0	0
Dito pour interest adi primo janvier anno 1568	a c. 5	fl.	1	0	0
Adi 3 may par Lyons adi 10 dito prochain	a c. 10	fl.	200	0	0
Adi 24 juing donné en payement pour velours	a c. 12	fl.	68	16	3
Adi ult(im)o julet p(o)r ung reste pour les lyvres nouveaulx adi dito aoust prochain	a c. 13	fl.	31	3	9

Somma		fl.	381	0	0

Laus deo anno 1568 adi 9 may en Anvers

Draps sont debiteur <crediteur> adi dito vendus a Pancras Stelman des draps, pieces 2	a c. 11	fl.		
15 dito vendus a Jehan Ployart, pieces 80	a c. 11	fl.		
Adi ult(im)o julet pour les lyvres nouveaulx, pieces 20	a c. 14	fl.		

Somma pieces 102

Pierre de Lobelle est crediteur adi 2 décembre anno 1567 par casse	a c. 5	fl.	15	0
3 dito par Ubert Cordelier	a c. 5	fl.	15	0 0
Adi 24 mart par Cort Gauldsmit anno 1568	a c. 8	fl.	420	0 0
Adi ultimo julet pour les lyvres nouveaulx a payer le jour susdit	a c. 13	fl.	8	0 0
Somma		fl.	458	0 0

Robert Lespellier est crediteur adi primo janvier anno 1568 par Nycolas Gruel	a c. 5	fl.	40	0 0
3 dito par Dantzig, n(ost)re contoyn	a c. 5	fl.	40	0 0
Adi 20 marty anno 1568 par casse	a c. 8	fl.	1	0 0
Adi 3 may pour lyons par protestation	a c. 10	fl.	200	0 0
Adi 24 juing pour velours	a c. 12	fl.	100	0 0
Somma		fl.	381	0 0

Laus deo anno 1567 adi 3 décembre en Anvers

Ubert Cordelier est debiteur adi dito par Pierre de Lobelle	a c. 5	fl.	15	0	0
Dito par casse	a c. 5	fl.	53	16	11
Somma		fl.	68	16	11

Saffran est debiteur adi 3 décembre anno 1567 achepté de
Ubert Cordelier, sacq 1 £ 61 onces 10 1/2

a c. 5 fl.

Somma sacq 1 £ 62 onces 10 1/2

Sacq lacq est debiteur adi ultimo décembre anno 1567
achepté de Lienhart Gall, pieces 150

a c. 5 fl. fl.

Somma pieces 150

Laus deo anno 1567 adi 3 décembre en Anvers

Ubert Cordelier est crediteur adi dito pour saffran	a c. 5	fl.	68	16	11
Somma		fl.	68	16	11

Saffran est crediteur adi 4 juing anno 1568 par Jeremye Ballincq, sacq 1 £ 61 onces 10	a c. 12	fl.			
Adi dito julet perdue au pays, sacq 0 £ 0 onces 1/2	a c. 13	fl.			

Somma sacq 1 £ 61 onces 10 1/2

Sacq lacq est crediteur adi 15 janvier anno 1568 barratté a Godart Holdenhoven pour draps, pieces 50	a c. 6	fl.			
20 dito envoyés a n(ost)re contour a Dantzig, pieces 100	a c. 6	fl.			

Somma pieces 150

Laus deo anno 1568 adi 3 janvier en Anvers

Dantzig est debiteur adi dito par Robert Lespellier	a c. 5	fl.	40	0	0
Adi 6 février par Jehan Brebis, n(ost)re serviteur	a c. 7	fl.	6	0	0
Adi ultimo julet pour ung reste que je porte pour les lyvres nouveaulx	a c. 13	fl.	297	4	5
Somma		fl.	343	3	4

Mayson en la rue des Moriens nommée a l'armoyrie d'Engleterre est debiteur adi 10 janvier anno 1568. Achepté de Guillaume de Leplus N°1

a c. 5 fl.

Somma N°1

Nycolas Voysin est debitur adi 10 janvier anno '68 ascavoyr fl. 10 adi 20 julet prochain et fl. 10 adi 12 octobre p(ro)chain	a c. 5	fl.	20	0	0
Adi primo marty par casse	a c. 8	fl.	101	0	0
Dito pour interest	a c. 8	fl.	1	0	0
12 dito pour orge adi 10 apvril	a c. 8	fl.	105	0	0
Dito par casse adi 10 apvril	a c. 8	fl.	100	0	0
Ultimo dito par casse	a c. 8	fl.	102	0	0
Adi primo apvril pour toyle de Cambray a luy donné en payement	a c. 9	fl.	52	5	0
Somma		fl.	481	5	0

Laus deo anno 1568 adi primo février en Anvers

Dantzig, n(ost)re contoynr, est crediteur adi dito par Lienhart Gall	a c. 7	fl.	222	4	5
Adi 25 may par Nycolas Wylmain	a c. 11	fl.	121	0	0
Somma		fl.	343	3	4

Mayson en la rue des Morien est crediteur adi ultimo julet anno 1568 pour les lyvres nouveaulx a c. 14 fl.

Somma N°1

Nycolas Voysin est crediteur adi 15 février par casse ascavoyr fl. 100 adi 10 mars prochain et fl. 50-15 adi ult(im)o dito	a c. 7	fl.	150	15	0
Dito pour interest fl. 2 adi 10 mars et fl. 1-10 adi ult(im)o dito	a c. 7	fl.	3	10	0
Adi 21 apvril par casse	a c. 9	fl.	204	10	0
Dito pour interest fl. 2 adi 10 mars et fl. 1-10 adi ult(im)o dito	a c. 9	fl.	0	10	0
Adi ult(im)o may par Jeremye Ballincq	a c. 11	fl.	10	0	0
Adi 6 juing par casse	a c. 12	fl.	5	0	0
Dito par perte que je luy rabate p(ar) faulte du bien	a c. 12	fl.	5	0	0
Adi ultimo julet pour les lyvres nouveaulx a mon demander	a c. 13	fl.	102	0	0
Somma		fl.	481	5	0

Laus deo anno 1568 adi 17 janvier en Anvers

Reversses est debiteur adi dito recheu pour bledt susdit de
Godart Holdenhoven, des reverses pieces 110 a c. 6 fl.

Somma pieces 110

Orge est debiteur adi 28 janvier anno 1568 recheu de n(ost)re
hors Dantzig a c. 7 fl.

Somma last 60

Habraham Jacop est debiteur adi ultimo janvier anno 1568. Je luy ay payés a bon compte	a c. 7	fl.	30	0	0
Adi 29 juing par casse	a c. 13	fl.	30	0	0
Somma		fl.	60	0	0

Pierre Levaumensus est debiteur adi 10 février anno 1568. Chest qu'yl ha recheu a Lyons pour venyr en Anvers	a c. 7	fl.	6	0	0
Somma		fl.	6	0	0

Laus deo anno 1568 adi 20 janvier en Anvers

Reversses est crediteur adi dito envoyés a n(ost)re contoyn a
Dantzig, pieces 110 a c. 6 fl.

Somma pieces 110

Orge est crediteur adi 10 marty anno 1568, vendue a
Nycolas Voysin, last 30 a c. 8 fl.

12 dito vendus a Nycolas Voysin, last 30 a c. 8 fl.

Somma last 60

Habraham Jacop est crediteur adi 29 juing anno 1568 par
ung compte pour accoustrer noz cangants a c. 13 fl. 60 0 0

Somma fl. 60 0 0

Pierre Levaumensus est crediteur adi 10 février anno 1568
pour déspenche pour venyr de Lyon en Anvers a c. 7 fl. 3 0 0

Dito par casse recheu pour reste de sa dépenche a c. 7 fl. 3 0 0

Somma fl. 6 0 0

Laus deo anno 1568 adi 30 marty en Anvers

Toylles de Cambray sont debiteur adi dito receu en
payement de lienhart Gall a c. 8 fl.

Somma pieces 100

Baycques sont debiteur adi 6 apvril anno 1568, achepté de
Pancras Stelman, pieces 30 a c. 9 fl.

Somma pieces 30

Carisees sont debiteur adi 10 apvril anno 1568, achepté de
Nycolas Wilmain, pieces 20 a c. 9 fl.

Somma pieces 20

Sayes sont debiteur adi 12 apvril anno 1568, achepté de
Mathias Timerman, pieces 100 a c. 9 fl.

Adi 4 may receu de Franchois Manteau a Tournay en N°2,
pieces 45 a c. 10 fl.

Somma pieces 145

Laus deo anno 1568 adi primo apvril en Anvers

Toylles de Cambray sont crediteur adi dito donné en payement a Nycolas Voysin, pieces 20	a c. 9	fl.
Dito donné a n(ost)re procureur Rogers Bossalt, pieces 1	a c. 9	fl.
Adi 4 may vendue a Jeremye Ballincq, pieces 50	a c. 12	fl.
Adi ult(im)o julet pour les lyvres nouveaulx, pieces 29	a c. 14	fl.

Somma pieces 100

Baycques sont crediteur adi 26 apvril anno 1568 envoyés a n(ost)re contoyn a Dantzig avec Lyven Brunart en N°F, pieces 30	a c. 9	fl.

Somma pieces 30

Carisees sont crediteur adi 26 apvril a(nn)o '68 envoyés a n(ost)re contoyn a Dantzig avec Lyven Brunart en N°A, pieces 20	a c. 9	fl.

Somma pieces 20

Sayes sont crediteur adi 12 juing anno 1568 vendus a Bertram Luyter, pieces 90	a c. 12	fl.
Adi ult(im)o julet pour les lyvres nouveaulx, pieces 55	a c. 14	fl.

Somma pieces 145

Laus deo anno 1568 adi ultimo may en Anvers

Jeremye Ballincq est debiteur adi dito pour une chedulle de Nycolas Voysin adi 20 julet prochain	a c. 11	fl.	10	0	0
Dito par casse	a c. 11	fl.	16	0	0
Adi 4 juing par Cort Gauldsmit adi 25 julet prochain	a c. 12	fl.	430	0	0
Dito une chedulle de Bertram Luyter adi 25 julet prochain	a c. 12	fl.	300	0	0
Dito pour saffran adi 25 julet	a c. 12	fl.	68	16	3
Dito pour toyllés de Cambray adi 25 julet	a c. 12	fl.	100	0	0
Dito pour interest adi 25 julet	a c. 12	fl.	30	0	0
Somma		fl.	954	16	3

Jehan Brebis, n(ost)re serviteur est debiteur adi 30 juing anno 1568, a luy bayllés pour sa nécessitté	a c. 13	fl.	20	0	0
Somma		fl.	20	0	0

Compangnye est debiteur adi ultimo julet anno 1568 pour Lyons, n(ost)re contoynr pour les lyvres nouveaulx	a c. 13	fl.	544	19	8
Dito pour Bertram Luyter pour les lyvres nouveaulx	a c. 13	fl.	692	10	0
Dito pour Pierre de Lobelle pour les lyvres nouveaulx	a c. 13	fl.	8	0	0
Dito pour Nycolas Voysin pour les lyvres nouveaulx	a c. 13	fl.	102	0	0
Dito pour Jeremye Ballincq pour les lyvres nouveaulx	a c. 13	fl.	860	0	0
Dito pour Jehan Brebis pour les lyvres nouveaulx	a c. 13	fl.	5	0	0
Dito pour casse pour les lyvres nouveaulx	a c. 13	fl.	718	17	4
Somma		fl.	2931	7	0

Laus deo anno 1568 adi ultimo may en Anvers

Jeremye Ballincq est crediteur adi dito pour cangants	a c. 11	fl.	26	0	0
Adi 24 juing pour une chedulle de Jeremye Ballincq donnée Robert Lespellier	a c. 12	fl.	68	16	3
Adi ultimo pour les lyvres nouveaulx escue le 25 dito passée	a c. 13	fl.	860	0	0
Somma		fl.	954	16	3

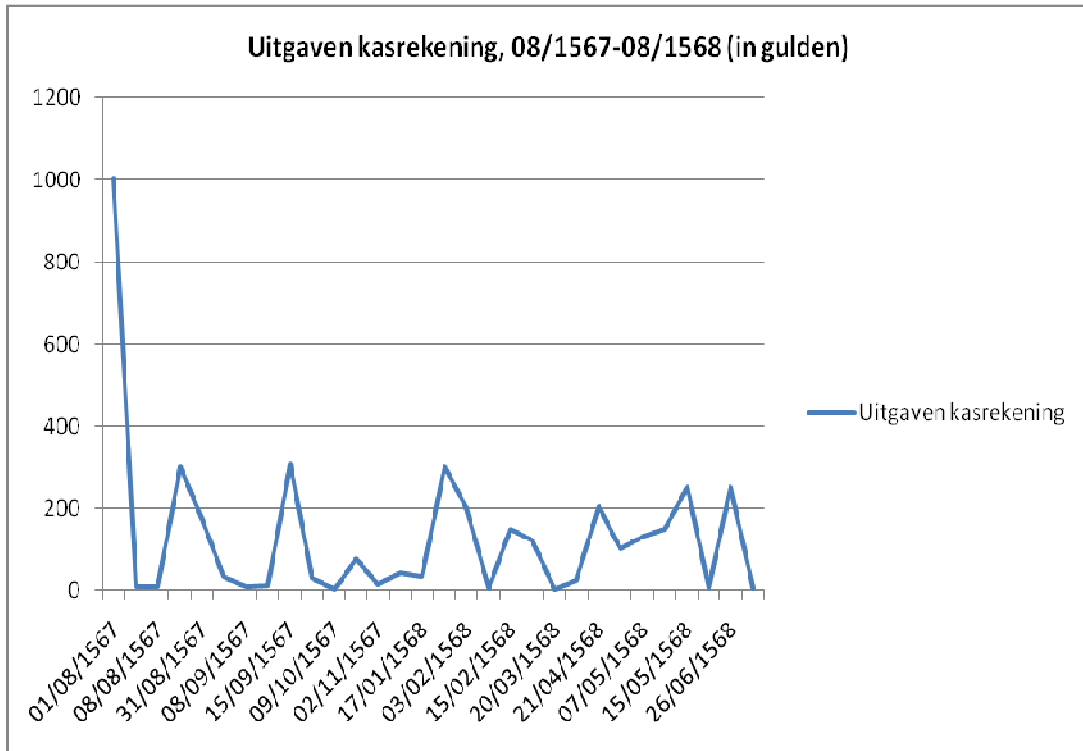
Jehan Brebis, n(ost)re serviteur est crediteur adi 30 juing anno 1568, a luy bayllés pour son salayre	a c. 13	fl.	15	0	0
Adi ultimo julet pour les lyvres nouveaulx	a c. 13	fl.	5	0	0
Somma		fl.	20	0	0

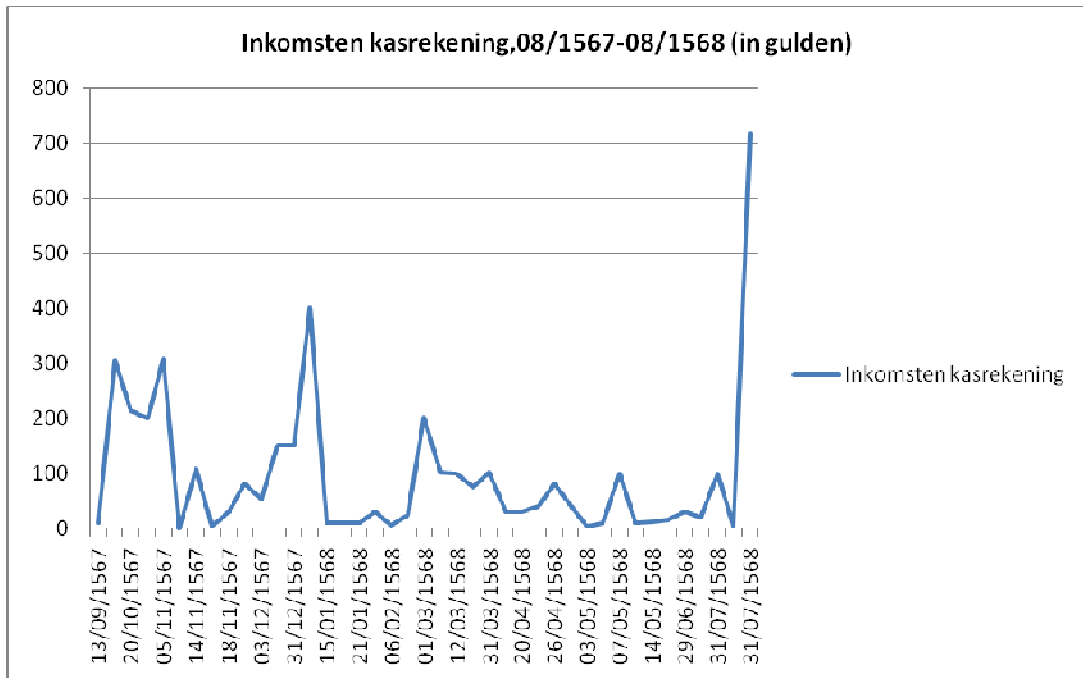
Compangnye est crediteur adi ultimo julet anno 1568 pour ung reste que je porte de	a c. 2	fl.	1572	18	10
Dito pour Dantzig, n(ost)re contoynr pour les lyvres nouveaulx	a c. 13	fl.	297	4	5
Dito pour Cort Gauldsmit pour les lyvres nouveaulx	a c. 13	fl.	430	0	0
Dito pour Mathias Timerman pour les lyvres nouveaulx	a c. 13	fl.	600	0	0
Dito pour Robert Lespellier pour les lyvres nouveaulx	a c. 13	fl.	31	3	9
Somma		fl.	2931	7	0

5.1 Grafieken koopmansboek Moriel (IB2899)⁴⁷⁸

Figuur 4

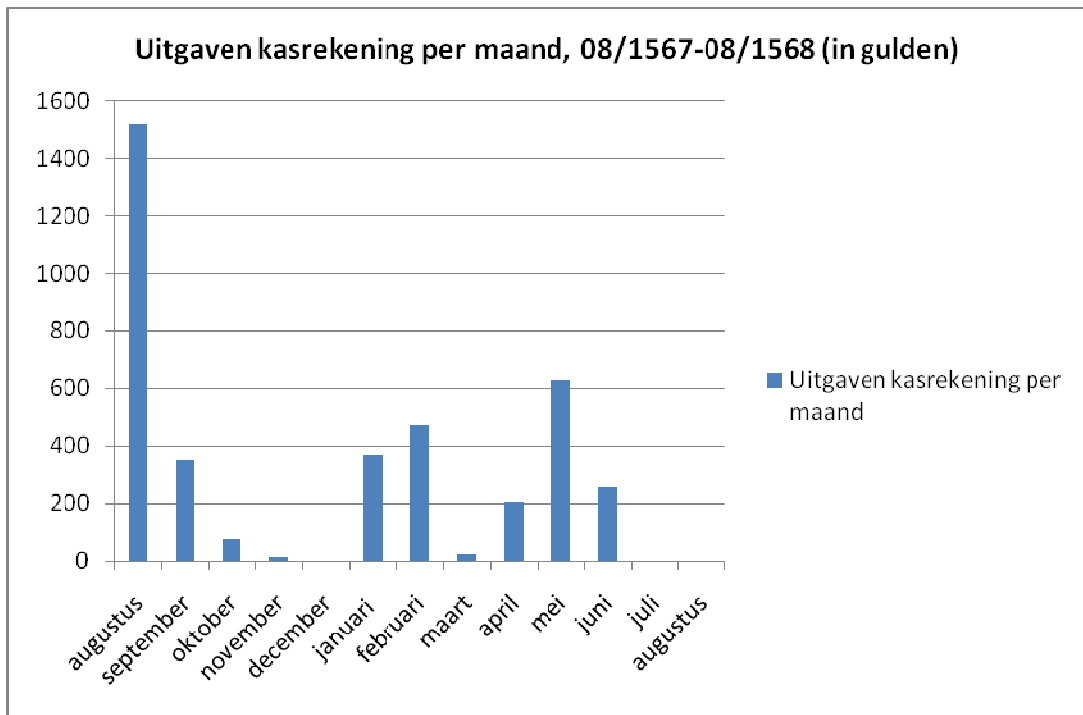
Figuur 5

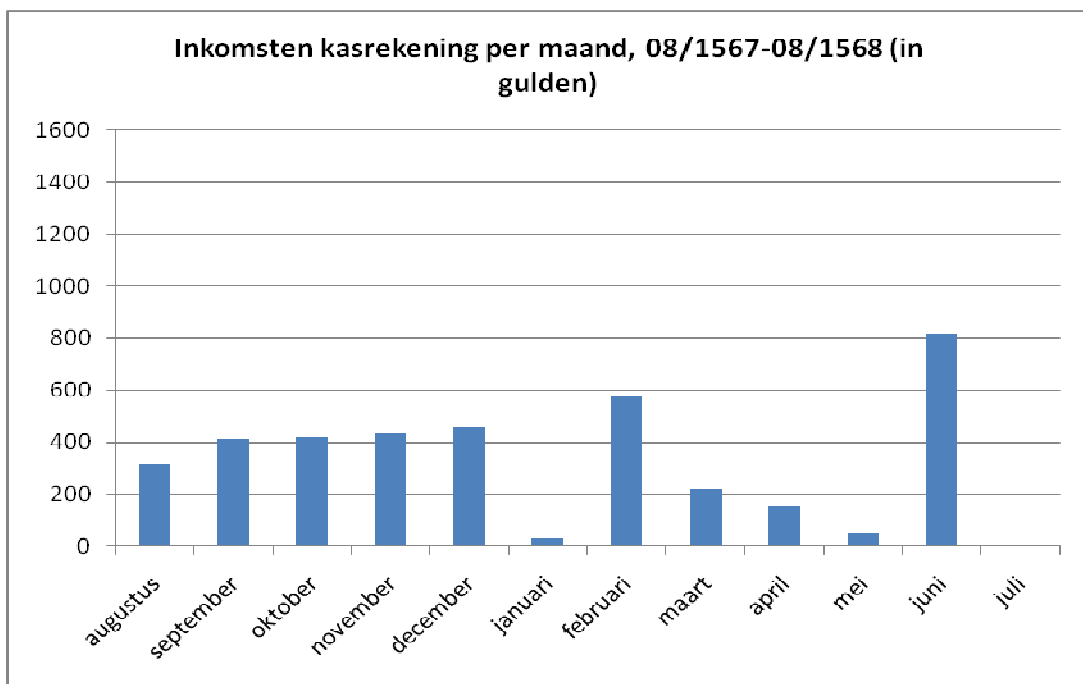
⁴⁷⁸ Samengesteld op basis van folio 18 recto tot en met 20 verso.

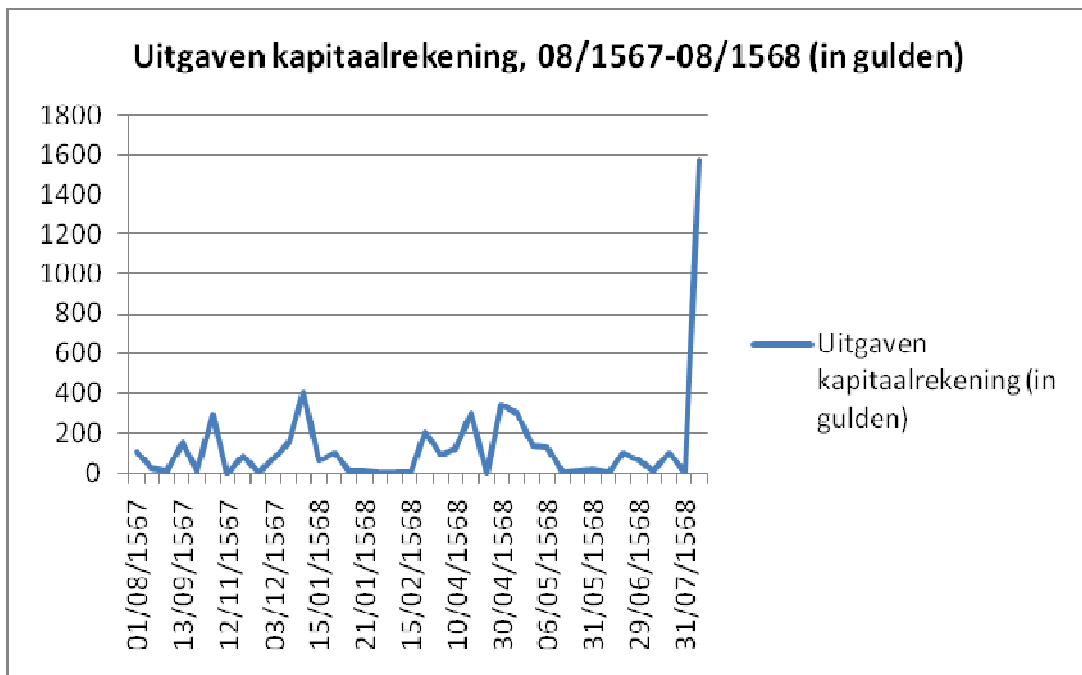
Figuur 6

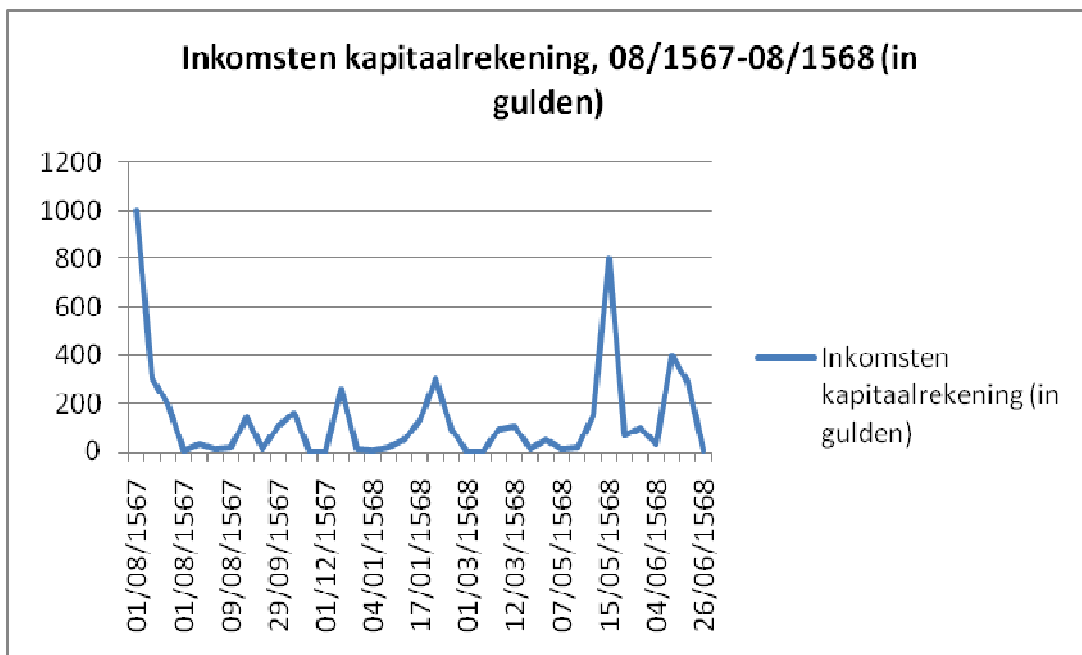
Figuur 7

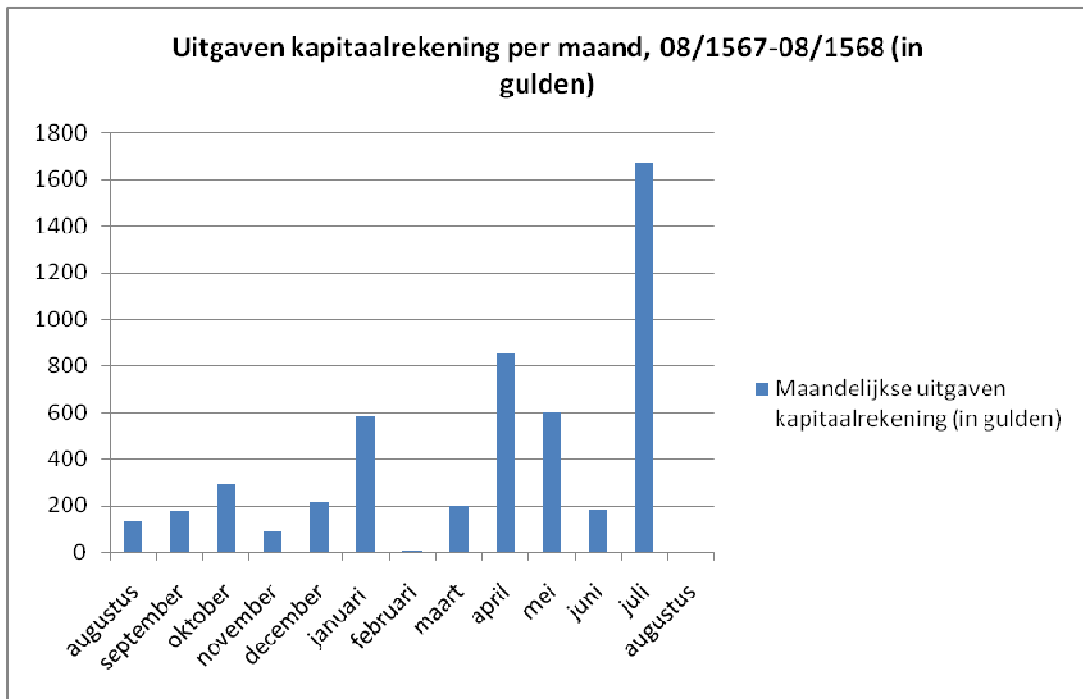
Figuur 8

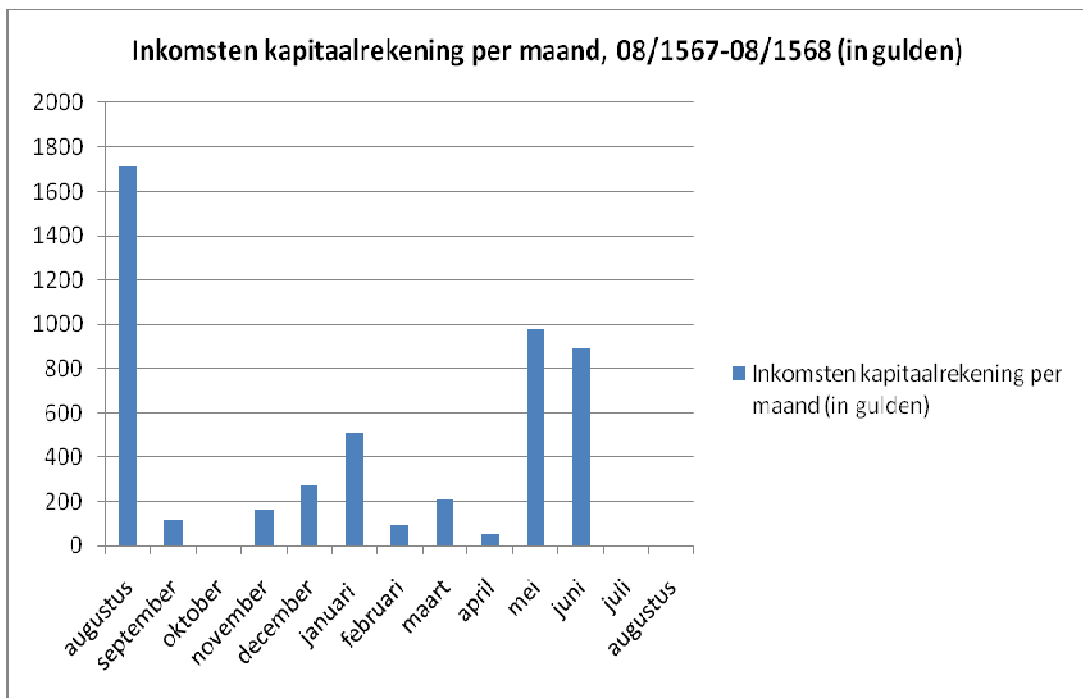
Figuur 9

Figuur 10

Figuur 11

5.2 Namenindex bij het koopmansboek van Moriel

Tabel 5: namen uit het journaal met bijhorend journaalnummer

Nummer in Journaal	Naam
1	Casse
2	Compangnye
3	Cort Gauldsmit Mathias Timerman
4	Lienhart Gall Nycolas Wylmain
5	Godart holdenhoven
6	Pancras Stelman Jehan Ployart Adam du Pré
8	Bertram Luyter Franchois Manteau
9	Pierre de Lobelle Robert Lespellier
10	Obert Cordelier
11	Nycolas Voysin
12	Habraham Jacop
14	Jeremye Ballincq Jehan Brebis

Tabel 6: namen zonder vast journaalnummer

Namen	Folio
Adam Belch	9r
Adam le Moor	2v
Arnout Davengne	3r
Claus Tombart	3r
Franchois Bijscop	2v 24v
Francois Voysin	6v 19v 19r
Guillaume de Leplus Hendrick de Colongne	3r 23v 26r 28r
Hendricq Boucq	4v
Jacques de la Broyc	9v 25r
	10v

Jacques de Leplus	5v 19v 19r
Jacques le Noyr	2v 24v
Jehan Moriel	1v 16v 19r 20v
Jehan Toulets	2v 24v 24r
Louis le Cocq	4v
Lyven Brunart	9v 10v 19r 26v 26r 31v
Mathieu Moriel	1v 19r 20v
Noel Parens	4v 24v
Nycolas Gruel	27v
Pierre Jorre	1r 18r 20v 22v
Pierre Levaumensus	7v 18r 26v 29r 30v
Rogers Bossalt	8r 31v
Thomas Lescrivent	6v 6r
Wilmen Boorcap	10r
Wilmen Salcq	6v 18r 19v 19r

Tabel 7: overzicht van de verschillende onderdelen van het bedrijf met bijhorende journaalnummers

Nummer in Journaal	Onderdelen van het bedrijf
1	Casse
2	Compangnye
8	Lyons, n(ost)re contoyn
11	Dantzig, n(ost)re contoyn Mayson en la rue des Moriens nommée a l'armoyrie d'Engleterre